

Az „igényre szabott” 1610-es *Fides Iesu et Iesuitarum*?

Szolnoki Zsolt

A latin nyelvű *Fides Iesu et Iesuitarum* magyar fordítását Kecskeméti C. János tokaji második prédikátor készítette el. A nyomtatvány Bártfán jelent meg 1619-ben,¹ abban az évben, amikor a jezsuitáknak menekülniük kellett Felső-Magyarországról Bethlen Gábor fejedelem, Rákóczi György és a cseh protestáns rendek szövetséges hadai elől.² A *Fides Iesu et Iesuitarum* magyar története/fordítástörténete azonban majdnem tíz évvel korábban kezdődött: Kecskeméti C. János munkája már 1613-ban – azaz Pázmány Péter *Kalauzának* első pozsonyi kiadásával egy időben – készen volt.³ A fordításának alapját képező latin nyelvű, 1610-es oppenheimi *Fides Iesu et Iesuitarum* pedig magyar vonatkozású. Ez a 17. századból elsőként számon tartott újabb latin nyelvű edíció valószínűleg a Heidelbergben tanuló Pécseli Király Imrének és diáktársainak, továbbá a Makai Máté nagyszombati iskolamester felszólításának eleget tevő Szenci Molnár Albertnek a közbenjárására jelent meg.⁴ Kecskeméti C. János a „nemzetközi jezsuitaellenes polemikus irodalom egyik fő darabjának” számító *Fides Iesu et Iesuitarum*-fordításával magyarul közvetített európai vitákat olvasóközönsége számára.⁵ Az 1610-ben összeállított latin szöveg ugyanis egyszerre kívánt vitába szállni nemcsak a kölni jezsuiták által jegyzett 1560-as ún. *Censura Coloniensis*szel, hanem egy korábban megjelent nyomtatványval, a holland jezsuita Petrus Canisius katekizmusával is.⁶ Ezek a *Fides Iesu et Iesuitarum* által cáfolni kívánt katolikus munkák két különböző, egy-egy káté körül német földön kialakult vita darabjai.⁷

Vásárhelyi Judit az elsősorban Kecskeméti C. János magyar fordítására, fordítási technikájára koncentráló tanulmányában hat latin nyelvű *Fides Iesu et Iesuitarum*-kiadást említ meg.⁸ Ezek között olyan eltéréseket figyelhetünk meg, melyek véleményem szerint a magyar fordítás alapját

¹ KECSKEMÉTI C. JÁNOS: *Fides Iesu et Iesuitarum*. Az az: Az mi Urunk Iesus tudományának az Iesuiták tudományával való öszve vetése, mely Donatus Visartus által az szent irasbol, Paterek és Iesuiták könyveiből szedegettetet, es az hitnek bizonyos agáira rendeltetet. [Bártfa], 1619. (RMNy 1171) (továbbiakban: KECSKEMÉTI C., 1619.)

² MOLNÁR ANTAL: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. Bp., 2009. (TDI Könyvek, 8) (továbbiakban: MOLNÁR, 2009.) 103. p.

³ RMNy 1059.; RMNy 1171.

⁴ VÁSÁRHELYI JUDIT: *Egy jezsuita-ellenes vitairat és magyar fordítója*. In: *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1981. Bp., 1981. (továbbiakban: VÁSÁRHELYI, 1981.) 253–254. p.

⁵ HELTAI JÁNOS: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*. Bp., 2008. (Res Libraria, 2) (továbbiakban: HELTAI, 2008.) 143. p.

⁶ VÁSÁRHELYI, 1981. 258. p.

⁷ PAINTNER, URSULA: „Des Papsts neue Creatur”. *Antijesuitische Publizistik im Deutschsprachigen Raum (1555–1618)* Amsterdam–New York, 2011. (Chloe, Beihefte zum Daphnis, 44) (továbbiakban: PAINTNER, 2011.) 163–164. p.

⁸ VÁSÁRHELYI, 1981. 253–254. p.

képező 1610-es nyomtatvány felépítését, végleges formáját befolyásolták. Az oppenheimeri kiadás változtatásait a korábbi kiadványokat felhasználva feltételezhetően oly módon hajtották végre, hogy a kész munka megfelelhessen a magyar területek konfesszionalizációját kísérő vitáknak, azok aktuális igényeinek. Tanulmányomban az 1610-es latin kiadvány szerkezetét szeretném megvizsgálni, emellett pedig az egyik jelentős – a felekezeti önmeghatározást egyértelműen mutató – tartalmi „áthangolását” is kissé bővebben ismertetni.

A *Fides Iesu et Iesuitarum* 1610-es kiadásának körülményei

A kutatás számára ismert Makai Máté nagyszombati iskolamester 1610. évi februári levele, melyben arra kérte a külföldön tartózkodó Szenci Molnár Albertet, hogy röpiratokkal segítse itthon zajló polémiáikat. Makai elküldte az „akkorában elhíresedett gunyiratot a jesuiták ellen”, a *Fides Iesu et Iesuitarum*ot is, abból a célból, hogy annak külföldön sokszorosított kész példányait ő itthon, „Nagyszombatban osztothassa.”⁹ A latin nyelvű *Fides Iesu et Iesuitarum* Magyarországon fellelhető valamely példányának a Heidelbergben tanuló Pécseli Király Imrére, Samarjai Jánosra és Kanizsai Pálfi Jánosra bízott latin újrakiadása azért volt itthon rendkívül fontos, mert „eszközt” láttak benne. Mégpedig olyan eszközt, melynek segítségével „sikeresen védekezettek a lelkipásztorok, sőt a közepesen képzettek is a pápisták zaklatásai ellen”. 1611-ben Rátkai György nagyszombati lelkész aztán a magyarra fordítását is kérte Szenci Molnártól, mely akkor nem valósult meg.¹⁰ Ipolyi Arnold a *Fides Iesu et Iesuitarum* kiküldésének körülményeivel kapcsolatban úgy említi meg az egészen 1608-ig Komjáton szolgáló kálvinista prédikátort, Veresmarti Mihályt,¹¹ mint aki ellen saját hittársai részéről szükséges a polemikus fellépés.¹² Veresmarti gondosan előkészített, már 1604 és 1605 között fontolgatott konverziója nyilvánosan éppen 1609–1610 tájékán zajlott. Ebben a katolikus hitre térésben döntő szerep jutott Forgách Ferenc esztergomi érseknek, valamint egy 1607 nyaráról neki szolgáló,¹³ kiváló tehetségű jezsuitának, Pázmány Péternek.¹⁴ Asztalos András, aki az 1600-as évek első évtizedében formálódó nagyszombati kálvinista közösség védőbástyája és, mint hivatalos viselő gazdag

⁹ IPOLYI ARNOLD: Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái. Korrajz a hitújítás idejéből. Bp., 1875. (Házi Könyvtár, 18) (továbbiakban: IPOLYI, 1875.) I. köt. 395–396. p.

¹⁰ VÁSÁRHELYI, 1981. 253. p.

¹¹ ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. kiad.) 685. p.

¹² IPOLYI, 1875. 395–396. p.

¹³ TUSOR PÉTER: Pázmány, a jezsuita érsek. Kinevezésének története, 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány). Budapest–Róma, 2016. (Collectanea Vaticana Hungariae, 1/13.) 15. p.

¹⁴ JANKOVICS JÓZSEF: Vörösmarti Mihály és megtérése históriája. In: Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése históriája. Szerk.: JANKOVICS JÓZSEF – NYERGES JUDIT. Bp., 1992. (továbbiakban: JANKOVICS, 1992.) 273–276. p.

polgár, annak egyik legjelentősebb anyagi támogatója volt,¹⁵ erről a készülő áttérésről be is számolt Szenci Molnár Albertnek 1610. február 20-án kelt levelében.¹⁶

A nagyszombati események szerepe az 1610-es *Fides Iesv et Iesvitarvm* kiadásában

A fenti két, egymással valószínűleg összefüggő eseményből annyi bizonyosan kiolvasható, hogy az 1610-es latin nyelvű *Fides Iesv et Iesvitarvm* első-sorban Nagyszombatnak köszönhetette megszületését. A nyomtatvány keletkezésének okait tehát jobb megvilágításba helyezhetik a 17. század első másfél évtizedének e városhoz köthető, szempontunkból fontos történései: úgymint a nagyszombati jezsuita kollégiumalapítás, Forgách Ferencnek e városból irányított rekatolizációs törekvései, Nagyszombat felekezeteinek konfesszionális villongásai, valamint a jezsuiták szellemi térnyerésének, misszióinak kezdetei.

Az 1551-es bécsi és az 1556-os prágai jezsuita kollégiumalapítás után Magyarországon Nagyszombatban jött létre kollégium és rendház 1561-ben, Oláh Miklós esztergomi érsek jóvoltából. Ezt az első alapítást azonban a protestánsok ellenállása és egy 1567-es tűzvész hamar elpusztította.¹⁷ 1605-ben Bocskai csapatai elől az 1599-től Vágsellyén működő jezsuita kollégiumból a tanulók és a rendtagok Bécsbe menekültek, az épületet pedig a hajdúk felgyújtották.¹⁸ A Bécsbe menekített vágsellyei kollégiumi könyvtár megmaradt állományát 1607-ben Nagyszombatba küldték, s ugyanezen évtől Forgách Ferenc esztergomi érsek mellett tartózkodott Pázmány Péteren kívül Dobokay Sándor, a vágsellyei kollégium korábbi rektora is.¹⁹ A bécsi béke és az 1608. évi törvények azonban jogilag állták útját a további jezsuita kollégiumalapításoknak. A protestáns rendek az ehhez szükséges alapítványok tételét a rend ingatlanbirtoklási jogának megtagadásával akadályozták meg.²⁰ Mindezek ellenére a 16–17. századi távolsági kereskedelemben jelentős szerepet betöltő szabad királyi városban, Nagyszombatban mégis elkezdődött a jezsuita-letelepítés lassú előkészítése. S mivel az esztergomi érsekséget és káptalant 1543-ban ide menekítették, Forgách Ferenc alkalmasnak vélte, hogy püspöki székhelyeként is funkcionáljon. Így a nagyszombati kollégium 1615-ben megnyithatta kapuit a diákság előtt.²¹

Forgách Ferenc már nyitrai püspökként felkarolta, anyagilag támogatta a Vágsellyén, majd Znióváralján megtelepedő jezsuitákat, ösztönözte

¹⁵ IPOLYI, 1875. 354–355. p. Asztalos András és a nagyszombati polgári kör további tagjainak szerepéről ld. HELTAI JÁNOS: Egy művelődéstörténeti polgári kör a XVII. század elején. In: *Magyar Könyvszemle*, 1982. 2. sz. 113–126. p.

¹⁶ Szenci Molnár Albert naplója és levelezése. Szerk.: Dézsi Lajos. Bp., 1898. (továbbiakban: SZENCI MOLNÁR, 1898.) 339. p.

¹⁷ FARKAS GÁBOR FARKAS: Előszó. In: Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. Szerk.: Monok István. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/2.) (továbbiakban: FARKAS, 1997.) II. köt. 10–11. p.

¹⁸ FARKAS, 1997. 16. p.

¹⁹ FARKAS, 1997. 18. p.

²⁰ MOLNÁR, 2009. 96–97. p.

²¹ FARKAS, 1997. 18–19. p.

missziós tevékenységüket és hitvitáikat, sőt az erőszakos katolikus templom-visszafoglalásoktól sem riadt vissza. Pázmány Pétert 1601 és 1603 között többször Forgách Ferenc püspök mellett találjuk: segítette egyházmegyei püspöki vizitációiban, továbbá ő javasolta azt Forgáchnak, hogy látogatásait terjessze ki a káptalanra is, s hogy a trienti zsinat határozatainak megfelelő szabályokat írjon elő a papi testületnek.²² Az 1604-es pozsonyi diétán Forgách a protestáns vallásgyakorlat korlátozásában és az addig lutheránus kézen levő kassai székesegyház fegyveres katolikus visszavételében való részvállalásával még inkább kivívta magának a protestáns rendek ellenszenvét. A nehezen tető alá hozott bécsi békét követően, mivel Rudolf szerint nem volt méltóbb jelölt a posztra, Forgách Ferenc 1607 júliusában esztergomi érseki kinevezést kapott.²³ A protestánsok szabad vallásgyakorlását lehetővé tevő 1608. évi országgyűlést követően Forgách Ferencnek minden valószínűség szerint szerepe lehetett a katolikus többségű Nagyszombat kálvinista prédikátorának és iskolamesterének eltávolításában.²⁴ A jobbágyok szabad protestáns vallásgyakorlatát is lehetővé tevő 1608. évi országgyűlés után,²⁵ az oppenheimeri *Fides Iesu et Iesuitarum* kiadásának évében, 1610-ben Thurzó György nádor protestáns zsinatot hívott össze. Ez a gyűlés megteremtette az „evangélikus egyháznak a katolikusokétól immár teljesen független autonóm szervezetét”.²⁶ A zsolnai zsinat ellen Forgách érsek rögtön 1610. április 17-én óvást nyújtott be, érvénytelennek nyilvánítva annak határozatait. Nyomatéku 1610 nyarára tartományi zsinatot kívánt összehívni, ami azonban csak 1611-ben valósult meg Nagyszombatban.²⁷

A nagyszombati ferences kolostort a Bocskai-felkelésben (erőszaktól sem mentesen) a kálvinista híveknek Illésházi István foglalta el. Forgách Ferenc ezt 1609-ben visszaadta eredeti tulajdonosainak.²⁸ Az épülettől megfosztott nagyszombati kálvinisták az istentisztelet számára egy közös épületet kaptak. A református iskola továbbra is a tehetős laikus, Asztalos András egyik házában kapott helyet. E fennálló kedvezőtlen helyzet orvoslására a közösség a következőkkel fordult Nagyszombat felé: adjon át a

²² DÉNESI TAMÁS: Forgách I. Ferenc. In: Esztergomi érsekek. 1001–2003. Szerk.: Beke Margit. Bp., 2003. (továbbiakban: DÉNESI, 2003.) 278. p.

²³ Az országgyűlésen vallásszabadságuk megsértése, templomaik elfoglalása és prédikátoraik elkergetése ellen tiltakozó protestáns rendek Forgáchot nevezték meg azon huszonkettedik törvénycikk szellemi atyjaként, mely a már lefolytatott országgyűlés után került a dekrétumba. Ez a cikkely az állítólag lármás és botrányos pozsonyi diétára hivatkozva megtiltotta, hogy ezentúl vallási ügyek kerülhessenek napirendre a gyűlésen. DÉNESI, 2003. 278–279. p.

²⁴ DÉNESI, 2003. 280. p.

²⁵ ZSILINSZKY MIHÁLY: Az 1610-ik évi zsolnai evangélikus zsinat háromszázados emlékünnepe. Egyháztörténeti tanulmány. Selmechánya, 1910. (továbbiakban: ZSILINSZKY, 1910.) 14. p.

²⁶ HELTAI JÁNOS: A nyomtatott vallási vitairatok Magyarországon a 17. század első felében. (1601–1655) In: „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának előadott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról. Szerk.: Heltai János – Tasi Réka. Miskolc, 2005. (továbbiakban: HELTAI, 2005.) 123. p.

²⁷ DÉNESI, 2003. 280–281. p.

²⁸ IPOLYI, 1875. 370. p.

városvezetés a kálvinistáknak egy katolikus templomot és külön iskolaházat, prédikátoraik, tanítóik fizetését pedig közköltségből finanszírozza. A katolikus többségű város ezt megtagadta,²⁹ majd a vita odáig fajult, hogy a kálvinista prédikátor és iskolamester eltávolítását is kilátásba helyezte. A nagyszombati reformátusok először Illésházi István nádorhoz fordultak segítségért. A nádor 1609. március 24-én kelt parancsában az 1608-as országgyűlés határozataira hivatkozva szólította fel Nagyszombat tanácsát a szabad vallásgyakorlat tiszteletben tartására. A kálvinisták, Hollósi Márton nevű prédikátoruk áprilisi halála után, Rátkai Györgyöt, iskolamesternek pedig Makai Mátét hívták meg. Az így megerősített református értelmiség, Asztalossal az oldalán, ismét szembeszegült a nagyszombati vezetéssel. A kálvinisták patrónusának, Illésházi nádornak augusztusi halála után azonban Nagyszombat újra felszólította a gyülekezetet iskolájuk bezárására és a tudta nélkül behozott tanító elbocsátására. A kialakult helyzetről az év vége felé már II. Mátyás is értesült: október 12-én parancsban szólította fel a várost a „vallási villongások” beszüntetésére. A katolikus lakosság ennek ellenére kiúzta a prédikátort és iskolamestert.³⁰

A jezsuiták szellemi térnyerését legmarkánsabban 1603-tól, Magyarai István sárvári lutheránus prédikátornak szánt *Feleletétől* kezdve, Pázmány Péter munkássága fémjelzi. Ennek csúcspontja a pozsonyi sajtót 1613-ban elhagyó *Kalauz*ának első kiadása.³¹ Mivel Pázmány legfőbb célja a katolikus álláspont kialakítása volt a nyilvánosság számára, így már első, Forgách Ferenc felszólítására elkészített és az ő költségén kiadott,³² 1603-as hitvitájában sem érdemi válasszal szolgált Magyarai felvetésére, hanem tematizálta „a különböző egyházak, a római és az újító felekezetek történeti régiségének, időbeli folyamatosságban való létezésének” problémáját.³³ Azaz felismerte, hogy a római egyházon kívül már létezik más egyház is, mellyel szemben szükséges a katolikus álláspont kialakítása. Kecskeméti C. János a *Kalauz* megjelenésének évében, 1613-ban készítette el a *Fides Iesv et Iesvitarvm* magyar fordításának kéziratát,³⁴ három évvel azelőtt, hogy a reformátusok konfesszionális önmeghatározása, a *Második Helvét Hitvallás* első magyar fordítása egyáltalán megjelent volna. Szenci Csene Péter a *Kalauz* kibocsátása, az ellenreformáció szellemi előretörése ellenében adatta ki a hitvallás fordítását 1616-ban.³⁵ Így a katolikus kontroverzteológiai arzenált jelentő *Kalauz* megjelenése is nagymértékben hathatott az addig a végleges szakadást nem szükségszerűen tudatosító felekezetek önmeghatározására. Veresmarti Mihály – az állítólag lelke megmentéséért zsinatokat sürgető, hittársainak vádaskodó leveleket küldözgető kálvinista

²⁹ IPOLYI, 1875. 368–369. p.

³⁰ IPOLYI, 1875. 369–373. p. A Nagyszombatban székelő Forgách érsekhez köthető erőszakos polgári fellépésekről Asztalos András 1609. november 28-án kelt sorai is tanúskodnak. SZENCI MOLNÁR, 1898. 330. p.

³¹ RMNy 1059.

³² Bevezetés. In: *Felelet Magyarai könyvére*. In: Pázmány Péter Összes Munkái. Sajtó alá rend.: Rapaics Rajmond. Bp., 1894. I. köt. 8. p.

³³ HELTAI, 2005. 120. p.

³⁴ RMNy 1171.

³⁵ HELTAI, 2008. 188. p.

prédikátor –³⁶ nagyszombati konverziója csak egyetlen epizódja annak a folyamatnak, mely az 1600-as évek első évtizedeiben jellemezte a Jézus Társasága missziós tevékenységét. Mint azt már említettem, az 1608-as törvények útját állták a rend kollégiumalapításainak. A fő- és középrangú családokat érintő, elsősorban a Társaság működésének köszönhető rekatalizációs hullámban ezért a kollégiumok helyett a jezsuita *missziók* játszottak fontosabb szerepet.³⁷ A *missziók* azért kiemelten fontosak, mert az általuk életre keltett új katolikus elit biztosított anyagi és jogi hátteret a Társaság hosszú távra történő itthoni berendezkedéséhez.³⁸

Az eszköznek, kézikönyvnek tekintett *Fides Iesv et Iesvitarvm*ot érintő élénk levelezés nyomán megszülető új, 1610-es oppenheimeri kiadás a lelképászoroknak és közepesen képzetteknek nyújthatott hatékonyabb segítséget a pápistákkal és ezen belül minden bizonnyal az egyre sikeresebb hittérítői munkát is végző jezsuitákkal folytatott konfesszionális polémiáik alkalmával. Ezt a *Fides Iesv et Iesvitarvm* magyar fordítását végül 1613-ban ténylegesen elkészítő Kecskeméti C. János munkássága csak még inkább megerősíti. Ő ugyanis felhasználta saját művét Pázmány Péter *Ka-la-za* 13. könyvére adott *Feleletének* 1618-as összeállításakor.³⁹

A latin *Fides Iesv et Iesvitarvm* szerkezeti felépítése és műfaja

A mindeddig eldöntetlen szerzőségű, elsőnek tekinthető 1573-as,⁴⁰ latin *Fides Iesv et Iesvitarvm*hoz a strassbourgi lutheránus teológiai professzor, Johann Marbach írt *Praefatiót*. Ebben élesen támadja az apostoli successiót és a pápa szentírás-magyarázó hatalmát. Az ezt követő főszöveg caputokban szembesíti a jezsuiták hamis és Jézus igaz tanításait.⁴¹ A Társaságét saját kiadványukból, az ún. *Censura Coloniensis*ből idézi,⁴² az ezt megcáfo-

³⁶ JANKOVICS, 1992. 275. p.

³⁷ MOLNÁR, 2009. 99. p.

³⁸ MOLNÁR, 2009. 28.

³⁹ VÁSÁRHELYI, 1981. 264. p.

⁴⁰ Vásárhelyi Judit a legelőszőr 1573-ban megjelent latin *Fides Iesv et Iesvitarvm* szerzőségével kapcsolatban két személy nevét említi: Johann Fischartét és Johannes Piscatorét, akik közül az elsőt tartja valószínű szerzőnek. Továbbá a Fischartre jellemző gúny hiányára is figyelmeztet. VÁSÁRHELYI, 1981. 256–258. p. Ursula Paintner újabb kutatásai azonban Johann Fischert, azaz Johannes Piscator nevezik meg. A német kutató azzal indokolja álláspontját, hogy a *Fides Iesv et Iesvitarvm* kizárólagosan teológiai jellegű argumentációja inkább Piscator vitatechnikájára jellemző, és nem Fischartéra, aki a teológiai argumentálást irodalmi ékítményekkel és gúnyal társítja. PAINTNER, 2011. 163. p. Ld. a megadott oldal 216. sz. lábjegyzetét is.

⁴¹ A tárgyalta caputok címei: „1. De S.Scriptura; 2. De Peccato; 3. De Lege; 4. De Euangelio; 5. De Libero Arbitrio; 6. De Fide; 7. De Iustificatione; 8. De Bonis Operibus; 9. De poenitentia; 10. De Satisfactione; 11. De Inuocatione Sanctorum; 12. De Caena Domini; 13. De Traditionibus; 14. De Imaginibus; 15. De Coelibatu & Matrimonio; 16. De Purgatorio; 17. De Ecclesia; 18. De Magistratu.” *Fides Iesv et Iesvitarvm. Hoc est. Collatio doctrinae domini et salvatoris nostri Iesv, cum doctrina Iesuitarum [...] Ivramentvm Pii Papae IIII continens capita Pontificae Religionis [...] per Donatum Goutisum Triuonensem, [...] Cum Praefatione D. Iohannis Marbachij...* 1573. (továbbiakban: *Fides Iesv, 1573.*)() (8r).

⁴² VÁSÁRHELYI, 1981. 258. p.

ló jézusi igaz tanítást pedig prófétákat, evangélistákat, apostolokat, azaz bibliai locusokat és egyházatyákat citálva bizonyítja. A művet a címlapon is feltüntetett IV. Pius esküformulájának tizenhét pontból álló cáfolata zárja.

Az 1610-es *Fides Iesv et Iesvitarvm* főszövege azonban már nemcsak a kölni jezsuiták *Censura Coloniensis*ének, hanem Canisius kátéjának hamisnak tartott állításait is a krisztusi igaz tudománnyal cáfolja. Az eredeti 1573-as és az 1578-as kiadásban az utóbbi szándéknak még nyoma sincs, hiszen ez a *Fides Iesv et Iesvitarvm*-kiadás még kizárólag a kölni jezsuiták *Censura Coloniensis*ét, vagyis *Censura et docta explicatió*ját kívánta támadni, azzal kívánt vitába szállni.⁴³ Az 1560-ban Kölnben megjelent *Censura Coloniensis* pedig szintén egy kátéval, a lutheránus Johannes Monheim 1560-ban kiadott *Catechismus: In quo Christianae Religionis Elementa syncerè simpliciterq(ue) explicantur*ral polemizált. Ehhez a vitához protestáns részről szervesen kapcsolódott még egy 1562-es mű: Martin Chemnitz *Theologiae Iesvitarvm* c. irata.⁴⁴ A Johannes Monheim kátéja körül kialakult vita nem szokatlan eset. A reformáció korában ugyanis a hitvitázás kiindulópontjaiként is funkcionáltak a hitvallások és a hitvallásként értelmezhető katekizmusok.⁴⁵ Érthető ezért, hogy Petrus Canisius *Svmma Doctrinae Christianae*-ját rögtön bécsi megjelenésekor, 1555-ben úgyszintén támadás érte. Ráadásul a két „hadjárat” közül az egyik a német nyelvterületek legelső jezsuitaellenes írásaként számon tartott nyomtatvány, Johannes Wigand 1556-os *Verlegung aus Gottes wordt des Catechismi der Jhesuite*-ne volt.⁴⁶ Wigand *Verlegungja* előtt Canisius *Svmma Doctrinae Christianae*-ját 1555-ben az ismeretlen szerzőtől, latinul megjelenő s címlapja szerint a bécsi Stephansdom ajtajára kiszegezett *Dialogus contra impia Petri Canysii Dogmata* célozta meg. Alapvető különbség azonban a támadó jellegű két protestáns mű között, hogy míg a *Dialogus*ban személyek – Christophilos és Canysiophilos – párbeszéde közvetíti a szembenálló nézeteket, addig Johannes Wigand már a konfesszionális ütközetre képes tanulmány réteget megszólító *Verlegung aus Gottes wordt* c. traktátusában teológiai argumentumokat mér egymáshoz.⁴⁷ Wigand műve, bár a korábbi szakirodalom mindenekelőtt gúnyiratként kezelte, Ursula Paintner állítása szerint korántsem az: minden helyenkénti gúnyos hangvétele ellenére a mű nagyobb része egyfajta „kontroverzkatekizmusként” kíván vitát folytatni Canisius *Svmma Doctrinae Christianae*-jával.⁴⁸ Johannes Wigand *Verleg-*

⁴³ A *Fides Iesv et Iesvitarvm*ból német kivonat is készült *IESVITER Spiegel* címen. Ebben kizárólag bibliai citátumok cáfolják a jezsuiták tudományát. PAINTNER, 2011. 164–166. p.

⁴⁴ Martin Chemnitz művéből német fordítás is készült Johann Zanger által. PAINTNER, 2011. 164. p.

⁴⁵ PABEL, HILMAR M.: Peter Canisius and the Protestants: A Model of Ecumenical Dialogue? In: *Journal of Jesuit Studies*, 2014. Vol. 1. (továbbiakban: PABEL, 2014.) 382. p. Arról, hogy a káték a felekezeti harc eszközei ld. még: HELTAI JÁNOS: Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk.: Varjas Béla. Bp., 1987. (Memoria Saeculorum Hungariae, 5) 226. p.

⁴⁶ PAINTNER, 2011. 147. p.

⁴⁷ PAINTNER, 2011. 147–148. p.

⁴⁸ Mivel a következőkben Ursula Paintner egy hosszabb gondolatmenetének összefoglaló ismertetését szeretném elvégezni, a pontos oldalszámi hivatkozástól eltekintek.

ungja beleilleszkedik egy olyan tendenciába, amiben a cselekményes „Reformationsdialog” fokozatosan háttérbe szorul, s helyét a sokkal kevésbé szcenírozott, nehezebben befogadható, de még mindig a dialógusformát követő „kontroverstheologisches Traktat” váltja fel. Azt, hogy e kevésbé vonzó forma miért vehette át a vezető szerepet, Paintner a következőkkel magyarázza: az antijezsuita kiadványok fő célközönsége elsősorban a döntéshozó réteg, s e kör megszólítása szorosan összefügg a jezsuiták tevékenységével, céljuk pedig, hogy síkra szálljanak a Társaság ellen komolyabb teológiai argumentálással is. Johannes Wigand *Verlegung aus Gottes wordtjának* komolyabb teológiai argumentációja azt sejteti, hogy a megszólítottak köre nem lehet akkora sugarú, mint a reformáció korai szakaszát jellemző, populárisabb Reformationsdialogé.

Johannes Wigand *Verlegungjában* nincs túlzott kontraszt katolikus és protestáns nézetek között, sőt az agresszív megnyilvánulások ellenére Wigand kompromisszumokra is képes Canisiusszal szemben, s e gesztusok tompítják a vita életét. Egyéb jezsuitaellenes kontroverzteológiai traktátusok ennél tovább menve az argumentálást csupán idézetekre minimalizálják: egyik oldalon a jezsuitáktól vett citátumokat, másikon bibliaiakat vonultatva fel. S bár a protestáns nézet pozitív bemutatásának tekintetében ezek a szövegek elmaradnak például Johannes Wigand *Verlegung aus Gottes wordtja* mögött, tézis-antitézisekből építkező világos struktúrájukból adódóan mégis sokkal jelentősebb polemikus hatást képesek kifejteni. E struktúra pedig különösen az 1573-ban elsőként megjelent *Fides Iesv et Iesvitarvm* esetében szembetűnő.⁴⁹

A latin nyelvű *Fides Iesv et Iesvitarvm*-kiadások

Az elsőként Donatus Gotuisus Trivonensis álnéven publikált és a lutheránus Johann Marbach előszavával ellátott *Fides Iesv et Iesvitarvm*nak Vásárhelyi Judit német bibliográfiai szakirodalmi adatokra támaszkodva hat latin nyelvű kiadását említi:⁵⁰ a legelső 1573-ast majd az 1578-ast; az 1580-as, az 1584-es és az 1589-es állítólag La Rochelle-ben (de valószínűleg inkább Genfben) Theophilus Regius által kiadott *Doctrinae Iesvitarvm* c.,⁵¹ több antijezuitikát magában foglaló gyűjtemény részeként megjelent szövegváltozatot; végül a 17. századból elsőként számon tartott, a magyar fordítás alapjául is szolgáló 1610-est, mely az oppenheimeri Hyeronimus Galler műhelymunkája.⁵² A *Fides Iesv et Iesvitarvm* hat latin nyelvű kiadá-

⁴⁹ PAINTNER, 2011. 146–162. p.

⁵⁰ VÁSÁRHELYI, 1981. 253–254. p.

⁵¹ A fiktív kiadói nevet használó valószínűleg három személyről, és a kiadás valósnak vélt helyéről ld. RAALTE, THEODORE G. Van: „Noster Theophilus”. The Fictitious „Printer” Whose Anti-Jesuit Volumes Issued from Various Presses in Geneva between 1580 and 1589. In: *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance*, 2012. No. 3. 569–591. p.

⁵² A kiadások időrendi sorrendben a következők: *Fides Iesv*, 1573.; *Fides Iesv et Iesvitarvm*. Hoc est, collatio doctrinae domini nostri Iesv, cum doctrina Iesvitarum [...] Ivramentvm papisticvm, continens capita Pontificae Religionis, [...] per Donatum VVivisartum Triuonensem. Cum Praefatione D. Iohannis Marbachij... 1578. (továbbiakban: *Fides Iesv*, 1578.); *Fides Iesv et Iesvitarvm*, hoc est, antitheton sev collatio doctrinae Iesu cum doctrina Iesvitarū papisticorum [...] collecta per Donatvm Gotvisvm Triuonensem... = *Doctrinae Iesvitarvm praecipva capita* [...] solidis rationibus testimoni-

sáról összefoglalva a következő megállapítások tehetők: az 1573-ason és 1578-ason szerzőként feltüntetett név nem egyezik,⁵³ ám a két nyomtatvány szerkezete megegyező. Az 1580-as, 1584-es és 1589-es *Doctrinae Iesvitarvm* c. gyűjteményben kiadott *Fides Iesv et Iesvitarvm* szerkezete viszont több ponton eltér az előbbi kiadásokétól. Ezeknek nincs a lutheránus Marbachtól származó előszavuk, mutatótábláik szerint pedig a főszövegek már nem tizenhatsz, hanem csupán tizenhat caputból állnak: hiányoznak a *De Poenitentia* és *De Magistratu* c. caputok.⁵⁴ Nem tartalmazzák az 1573-as és 1578-as kiadások címlapján is feltüntetett szöveget, IV. Pius esküformulájának cáfolatát sem.⁵⁵ A *Doctrinae Iesvitarvm* kiadásaiban a *Fides Iesv et Iesvitarvm* szerzőjének neve, akárcsak az első, 1573-as *Fides Iesv et Iesvitarvm*on, Donatus Gotuisus Trivonensis.⁵⁶

Szemponktunkból azonban a fent egyszer már említett különbség a lényeges: az 1573-as és 1578-as kiadásokban a jezsuiták tudományát a *Fides Iesv et Iesvitarvm* összeállítója csak és kizárólag az ún. *Censura Colonien-sis*ből veszi. A magyar fordítás alapjául szolgáló 1610-es kiadványban a cenzúra mellett viszont a holland jezsuita Petrus Canisius valamely latin nyelvű katékizmusa is hivatkozásként szerepel. Ráadásul a jezsuiták tudományát cáfoló Jézus tudományát nem kizárólag bibliai locusok füzére alkotja, mint az 1573-as és 1578-as edíciók esetében, hanem azt megelőzően tartalmaz egy betoldást, egy, a Társaság éppen adott tézisének többé-kevésbé szó szerint tagadni szándékozó antitézist. Csupán szemléltetés céljából álljon itt a Szentírásról szóló, I. caputból származó V. számú tézis-antitézis pár: „V. IESVITAE Lectio S. Scripturae non tantum non est vtilis, sed multis moda pernicioza Ecclesiae. In Censura Coloniensi f. 21. Et in opere Catechistico Canisii, f. 301. V. IESVS Lectio S. Scripturae vtilis & prorsus necessaria est omnibus Ecclesiae Dei membris.”⁵⁷ Az 1573-as és 1578-as kiadások bibliai idézetei tehát csak a jezsuiták caputokban tárgyalt téziseit cáfoló, betoldott antitézisek után következnek az evangélisták, próféták és

isque sacrarum Scripturarum & Doctorum veteris Ecclesiae confutata, La Rochelle, 1580. (továbbiakban: *Fides Iesv*, 1580) 198–465. p. ; *Fides Iesv et Iesvitarvm*, hoc est, antitheton sev collatio doctrinae Iesu cum doctrina Iesuitarū papisticorum [...] collecta per Donatvm Gotvisvm Triuonēsem... = *Doctrinae Iesvitarvm praecipva capita* [...] solidis rationibus testimoniisque sacrarum Scripturarum & Doctorum veteris Ecclesiae confutata, La Rochelle, 1584. (továbbiakban: *Fides Iesv*, 1584.) 209–502. p.; *Fides Iesv et Iesvitarvm*, hoc est, antitheton sev collatio doctrinae Iesu cum doctrina Iesuitarū papisticorum [...] collecta per Donatvm Gotvisvm Triuonēsem... = *Doctrinae Iesvitarvm praecipva capita* [...] solidis rationibus testimoniisque sacrarum Scripturarum & Doctorum veteris Ecclesiae confutata, La Rochelle, 1589. (továbbiakban: *Fides Iesv*, 1589.) 239–557. p.; *Fides Iesv et Iesvitarvm*. Hoc est, collatio doctrinae domini nostri Iesv, cum doctrina Iesuitarum [...] Ivramentvm papisticvm, continens capita Pontificae Religionis [...] per Donatum Wisartum Triuonensem. Oppenheim, 1610. (továbbiakban: *Fides Iesv*, 1610.)

⁵³ Vö. VÁSÁRHELYI, 1981. 253. p.

⁵⁴ *Fides Iesv*, 1580. *7v; *Fides Iesv*, 1584. *6r; *Fides Iesv*, 1589. ¶6v.

⁵⁵ *Fides Iesv*, 1580. *7v; *Fides Iesv*, 1584. *6r; *Fides Iesv*, 1589. ¶6v.

⁵⁶ Vö. VÁSÁRHELYI, 1981. 253. p.

⁵⁷ *Fides Iesv*, 1610. 32–33. p.

apostolok bizonyágaiként. Végül ezt az új elemmel bővített argumentálást zárja le az egyházatyáktól vett idézetek sorozata.

Ez a szerkesztés, valamint a *Censura Coloniensis* mellett már a Canisius katekizmusára való hivatkozás a *Doctrinae Iesuitarum* c. gyűjteményben kiadott *Fides Iesu et Iesuitarum* jellemző vonása. Az 1610-es kiadásban a caputok száma szintén tizenhat (a gyűjteményes kiadásban szereplő *Fides Iesu et Iesuitarum*éval megegyező módon a penitenciáról és magisztrátusról szólók hiányoznak), melyeket számozatlan tizenhetediként követ Pius esküformulájának cáfolata.⁵⁸ Azonban a *Doctrinae Iesuitarum*ban közölt *Fides Iesu et Iesuitarum*ban egyáltalán nem szerepel IV. Pius esküformulájának cáfolata, ahogy Johann Marbach *Praefatiója* sem. Az 1610-es oppenheimi kiadás valószínűleg kálvinista kiadógárdája – az 1573-as és 1578-ashoz hasonlóan – azonban közli a lutheránus Marbach *Praefatióját* is, igaz, nevének teljes elhallgatásával.⁵⁹ S bár az 1610-es kiadvány főszövegének szerkezeti felépítése a *Doctrinae Iesuitarum*ban közölt verzióval egyezik, az előszó és IV. Pius esküformulájának átemelése értelemszerűen a korábbi 1573-as, vagy az egyedül az 1578-as kiadáson felbukkanó Donatus *Wisartus* Trivonensis névalak használata okán inkább ebből az 1578-as nyomtatványból származhat.

Az 1610-es *Fides Iesu et Iesuitarum*ban eszközölt változtatások jelentősége

Az előzőekben elmondottakból levonható az a következtetés, hogy a kiadásért felelős személyek minden bizonnyal több nyomtatványt felhasználtak hozták létre a magyar fordítás alapját képező 1610-es, oppenheimi *Fides Iesu et Iesuitarum*ot (Az 1610-es *Fides Iesu et Iesuitarum feltételezett összeállítását bemutató táblázatot ld. a dolgozat végén, a Mellékletben).*

Johann Marbach *Praefatiója* részletesen foglalkozik az apostoli egyház folytonosságának kérdésével, valamint a pápa írásmagyarázó hatalmával. Munkájának célja a római álláspont részletekbe menő ismertetése, valamint alapos megcáfolása és az ezeket érintő protestáns álláspontok lehető legpontosabb kifejtése. Magyar területeken katolikus részről a 17. században az ordinaria successio kérdéskörét Pázmány 1603-as *Feleletével*,

⁵⁸ A caputok címei után kaposos zárójelben szerepelnek a Kecskeméti C. János általi fordításai: „1. De S. Scriptura [1. Az Szent Írásról]; 2. De Peccato [2. Az bűnről]; 3. De Lege [3. Az Törvényről]; 4. De Euangelio [4. Az Evangéliomról]; 5. De Libero Arbitrio [5. Az Szabad akaratról]; 6. De Fide [6. Az Hitről]; 7. De Iustificatione [7. Az meg igazulásról]; 8. De Bonis Operibus [8. Az io cselekedetekről]; 9. De Satisfactione [9. Az elegend tetelről]; 10. De Inuocatione Sanctorum [10. Az szenteknek segítségül való]; 11. De Coena Domini [11. Az Vr Vacsoraiaról]; 12. De Traditionibus [12. Az Emberi talalmanyokrol] 13. De Imaginibus [13. Az képekről]; 14. De Coelibatu & Matrimonio [14. Az Nötelenségről es Hazassagrol]; 15. De Purgatorio [15. Az Purgatoriumrol]; 16. De Ecclesia [16. Az Anyaszent-egyhazrol]. De Iuramento Pii Papae IIII. cum Refutatione eiusdem, quo omnes Academiae Papisticae obligantur, et iam illae in nouis Insulis, si quae ibi apud Canibalos sunt [Az IV. Pius Papanak esküveséről, annak megh csafolasával egyetemben, mellyel minden Academiakhoz az Papistak köteleztetnek, megh az Vy szigetőkben-is kik vadnak az Canibalusoknal].” *Fides Iesu*, 1610.)()(2v [KECSKEMÉTI C., 1619.)()(3v].

⁵⁹ VÁSÁRHELYI, 1981. 254. p.

majd a protestánsokat jelentős kihívás elé állító *Kalauzával* még szélesebb körben tematizálta. Megjegyzendő, hogy Szegedi Dániel 1616-os, névtelenül kiadott *Itinerariuma*,⁶⁰ melyet korábban Kecskeméti C. Jánoshoz is kötött a kutatás,⁶¹ szintén kiemelt fontosságot tulajdonított a kérdésnek.⁶² De az ordinari successiót Kecskeméti C. egy, a *Fides Iesv et Iesvitarvm*hoz hasonlóan a harmincéves háború kezdeti szakaszához kötődő és az európai viták felé nyitó másik fordítása,⁶³ William Perkins *Catholicvs Reformatvs*a megint csak tárgyalja. A *Catholicvs Reformatvs* főszövegének huszonkét „cikkele” után következik a kiadvány címlapján is feltüntetett rövid intés „minden Romai vallason levökhez”. Mondandóját Perkins pedig itt rögtön a „közönsegesnek, regiségnek, successionak, egy mas utan valo következesnek” pápista, római katolikus vallásra hitegető szerepének szenteli.⁶⁴

A *Praefatiót* követően, az 1580 és 1589 között kiadott *Doctrinae Iesvitarvm* c. gyűjteményből származó *Fides Iesv et Iesvitarvm* valószínűsíthető felhasználásával, az 1610-es cáfolja Canisius valamely kátéját. Arra a kérdésre, hogy ez miért lehetett fontos a kiadók számára – tehát miért pont azt a főszöveget tartották meg, melyben megtalálható Canisius is hivatkozásként –, a Canisius-katekizmus magyarországi kiadástörténete adhat választ.

Alfonso Carillo provinciálishoz írt 1602-es levelében Aquaviva generális a magyarországi jezsuitákat „spirituális könyvek” fordítására bátorította, melynek eredményeképp kiadták a Vásárhelyi Gergelytől származó Canisius katekizmus-fordítást is.⁶⁵ A mind a nyolc magyarországi katolikus kátékiadásban szereplő *Catechismus parvust* Telegdi Miklós szinte már keletkezésével (1558) egy időben lefordította, melyet 1562-ben nyomtattak ki Bécsben. Fordításának a 16. századból még további három kiadása ismert. Vásárhelyi Gergely újabb fordítást készített 1599-ben, mely Kolozsvárott a Heltai nyomdában jelent meg. 1604-ben, 1615-ben és 1617-ben Bécsben ismét kinyomtatták katolikus lelkészi kézikönyv részeként.⁶⁶ Tehát

⁶⁰ HELTAI JÁNOS: Rövid esettanulmány az irodalomtörténet-írás működési mechanizmusáról. (Az *Itinerarium Catholicum* valódi szerzője.) In: Kabdebó Lóránt közsöntése 65. születésnapja alkalmából. Szerk.: Bessenyei József et. al, Miskolc, 2001. 236–241. p.

⁶¹ HELTAI JÁNOS: Ki az *Itinerarium* szerzője? In: *Studia Litteraria*, 1991. 28. évf. 121. p.

⁶² HELTAI, 2005. 121. p.

⁶³ HELTAI, 2008. 143. p.

⁶⁴ KECSKEMÉTI C. JÁNOS: *Catholicvs Reformatvs*, az az, egynehany vetelkodes ala vettetett hitnek agazatinak magyarazattya, mely meg mutattya, az igaz Kereztyen Anyaszentegyháznak menjben eggyezni köllyön, az Romai Anyaszentegyházzal... Adattatott ez melle rövid intes, az Romai vallason levekhöz... Mely irattatot eloabor Angliai nyelven Guilielmu Perkinsus által... Mostan immár Magyarra fordittatot. [Kassa], 1620. (RMNy 1214A) 415v.

⁶⁵ A további művek: Vásárhelyi Gergely 1622-es és Pázmány 1624-es Kempis-fordítása, Veresmarti Mihály Lessius-fordítása (1611 és 1612), valamint az először 1626-ban megjelenő Káldi György-féle bibliafordítás. HARGITTAY EMIL: A Campianus-fordítás és Pázmány írói pályakezdése. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1999. 5–6. sz. 661. p. Heltai János az 1599-es kolozsvári Heltai-nyomda által, valamint az 1604-es és 1615-ös bécsi kiadások mellett egy negyedik, 1617-es bécsi kiadást is említ. HELTAI, 2008. 202. p.

⁶⁶ HELTAI, 2008. 202. p.

1617-ig magyar nyelven nyolcszor adták ki Petrus Canisius nemzetközi terepen is rendkívül népszerű *Catechismus parvus*át.⁶⁷ Láthattuk, hogy Vásárhelyi Gergely munkáját Telegdi Miklósé jó harminc évvel megelőzte. 1560. december 10-én I. Ferdinánd ugyanis rendeletben kötelezően írta elő a katekizmus oktatását a birodalomban, s ugyanebben az évben a nagyszombati zsinat határozata is, bár a szerző nevének elhallgatásával, „ajánlotta a katekizmust”. Így tehát Telegdi 1562-es bécsi kiadása elsősorban a zsinati határozatoknak és a császári igénynek kívánt megfelelni.⁶⁸

Úgy gondolom, hogy Canisius nemzetközi viszonylatban igencsak népszerű kátéjának sorozatos magyar edíciója nyomán az 1610-es *Fides Iesu et Iesuitarum*ot kiadók bizonyosan tisztában voltak hazai hitoktatói, konfesszionalizációs szerepével. Ezért tulajdoníthattak nagy jelentőséget annak a *Fides Iesu et Iesuitarum*-kiadásnak, mely szisztematikusan és világosan, tézis-antitezisekben cáfolta a talán kevésbé ismert *Censura Coloniensis* mellett Canisius alapvető hittételeinek eredeti kontextusukból kiemelt, hamisnak vélt állításait is.

Lutheránusból kálvinista, azaz egy eskümondat „áthangolása”

Az 1610-es *Fides Iesu et Iesuitarum* valószínűleg kálvinista kiadógárdája a *Praefatio* lutheránus szerzőjének, Johann Marbachnak a nevét nem közölte.⁶⁹ Véleményem szerint Marbach nevének elhallgatása a nyomtatvány lutheránus jellegének elfedését kívánja szolgálni. Erre az 1610-es nyomtatvány egy további fontos változtatása is bizonyítékot szolgáltat. A változtatás IV. Pius esküformulájában található, mely, mint azt fentebb tárgyaltuk, az 1573-as vagy 1578-as kiadásokból kerülhetett az 1610-es oppenheimibe. Az „áthangolás” azonban egy rendkívül fontos és érzékeny témát érint: a transzszubsztanciációt, azaz a kenyér és bor átlényegülését Krisztus valóságos testévé és vérévé. Mielőtt még ismertetném az 1610-es *Fides Iesu et Iesuitarum* álláspontját erről a felekezeti önmeghatározás szempontjából lényeges kérdéstről, mindenképpen szükségesnek tartom, hogy előbb ennek a határozott véleményfoglalásnak helyet adó esküformulának legalább a vázlatos ismertetését elvégezzem. Már csak azért is, mivel szövegét a katolikus megújulás érdekében és annak szellemében megtartott trienti zsinat határozatai alapján állították össze.

A trienti zsinat két utolsó ülésén kinyilvánította igényét egy minden egyházi tanító és méltóság számára kötelező érvényű hitvallásra. Ezt egy

⁶⁷ Katolikus részről elsőként a Canisius által 1554-ben I. Ferdinánd királynak (1556-tól német-római császár) átadott, majd 1555-ben megjelent *nagy kátéja*, a *Summa Doctrinae Christianae* reagált a német nyelvterületeken széles körben alkalmazott lutheri kátéra. Az 1556 és 1557 között összeállított *Catechismus minimusa* után készült el azonban az a verzió, mely rengeteg kiadást és fordítást ért meg. Ez pedig terjedelem tekintetében a kettő között elhelyezkedő 1558-as *Catechismus parvus* vagy *minor*, mely Németországban katolikus „kiskatekizmusként” a legjelentősebb választ adta Luther Márton 1529-es *Kiskátéjára*. O'MALLEY, JOHN: Az első jezsuiták. Ford.: TÖRÖK PÉTER. Bp., 2006. 143–144. p. Csupán szemléltetésképpen: Canisius három katekizmusának kiadásainak és fordításainak száma haláláig legalább 347. PABEL, 2014. 383. p.

⁶⁸ RMNy 173.

⁶⁹ VÁSÁRHELYI, 1981. 254. p.

bíborosokból álló testület 1564-ben készítette el IV. Pius utasítására.⁷⁰ Az irat azért rendkívül jelentős, mert katolikus részről ellenpárja kíván lenni Luther 1530-as *Ágostai Hitvallásának* és Kálvin 1563-as *Heidelbergi Kátéjának*.⁷¹ Pius esküformulája, a *Forma professionis fidei* a niceai hitvallás szövegével (*Hiszekegy*) kezdődik, majd precíz összefoglalását adja a trienti zsinat tanításainak. Ehhez társulnak még azon kiegészítések és kijelentések, miszerint a római egyház minden másik egyháznak anyja, továbbá egy a pápának, Krisztus vikáriusának tett engedelmességi eskü.⁷² Az esküszoveg E/1-ben hangzik el, melyet 1564. november 13-án az *Iniunctum nobis...* kezdetű, majd 1564. december 9-én az *In sacrosancta beati Petri...* kezdetű bullákban tettek kötelezővé az összes „ecclesia docens”, vagyis a katolikus egyház papjai és a katolikus szemináriumok, kollégiumok és egyetemek tanárai számára. Ezen felül általánosan használták még, igaz, jogi szabályozás nélkül, a protestáns konvertiták esetében, amiért az „áttértek hitvallásának” is nevezték. Mindkét célra alkalmasabbnak bizonyult, mint a kiterjedt és teológiai tudományosságánál fogva nehezebben befogadható trienti rendeletek.⁷³

Kecskeméti C. János *Fides Iesv et Iesvitarvm*-fordítása a főszöveg után helyet foglaló, a trienti zsinat határozatain alapuló piusi esküformulát a következő címmel látja el: „Esküvesnek formaia mely vetettetöt, az IV. Pius nevü papanak, függö pecsetös leveleböl, mellyel élnek az jesuitak, Doctoroknak es egyeb tudomanyban levö közönseges tanitoknak, rendelésében és eléb mozditasaban.”⁷⁴ Ha ezt összevetjük az 1610-es latinnal, sehohol nem találkozunk azzal, hogy csupán a jezsuiták éltek volna ezzel: „Ivramenti formvla ex bvlla S. D. N. P. Pii, divina providentia Papae IV. super ordinatione & promotione Doctorum, aliorum cuiuscunque artis & Facultatís Professorum, de caetero observanda”.⁷⁵ Ez általános gyakorlatról beszél, melyet IV. Pius bullája foganatosított.⁷⁶ Az imént elmondottakból arra következtethetünk, hogy a magyar fordító a szöveget már címében áthangolva igyekezett a Társaságot megtenni a formula iskolákon, egyetemeken belüli terjesztőinek és alkalmazóinak. Bár a formula cáfolata Kecskeméti C.-nél is mondatonként olvasható, a fordítás alapját képező 1610-estől⁷⁷ eltérően a tizenhét szakaszt számozással látta el.⁷⁸ A szöveg ilyen

⁷⁰ SCHAFF, PHILIP: *The Creeds of Christendom, with a History and Critical Notes*. New York–London, 1877. (továbbiakban: SCHAFF, 1877.) Vol. I. 96. p.

⁷¹ KLUETING, HARM: *Tridentinischer Katholizismus – Katholizismus nach dem Konzil von Trient*. In: *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte*, 2009. Bd.103. 17. p.

⁷² Az eskü latin nyelvű szövegét ld. CHERUBINI, LAERZIO: *Bvllarivm sive nova collectio Plurimarum Constitutionum Apostolicarum Diuersorum Romanorum Pontificum*. Roma, 1617. Tom. 2. 130 és 131. p.

⁷³ SCHAFF, 1877. 97–98. p.

⁷⁴ KECSKEMÉTI C., 1619. 394. p.

⁷⁵ *Fides Iesv*, 1610. 286.

⁷⁶ A kutatás rögzítette például, hogy Padovában 1565-ben milyen ellenállásba, tömeges tanulói engedetlenségbe ütközött protestáns részről, mikor próbálták bevezetni az eskütevést az egyetem falai között. GRENGLER, PAUL F.: *The Universities of Italian Renaissance*. Baltimore–London, 2002. 191. p.

⁷⁷ *Fides Iesv*, 1610. 286–302. p.

módon még világosabb feltördelése a következő témákat kívánja tárgyalni: I. a római anyaszentegyház kézzől kézre adott tudománya, annak megtartása; II. az római eklézsia írásmagyarázati feltétlen joga; III. a hét szakramentum; IV. eredendő bűn és megigazulás; V. mise; VI. transzszubsztanciáció; VII. egy szín alatt való áldozás érvényessége; VIII. purgatórium; IX. szentek imádata és segítségül hívása; X. szentek ereklyéinek tisztelete; XI. képtisztelet; XII. bűcsújárás; XIII. az egy, szent, apostoli és katolikus egyház minden más anyaszentegyház fölé való rendelése; XIV. pápának tett engedelmség; XV. a tridentin rendeletek feltétel nélküli elfogadása; XVI. az eretnekek kárhóztatása, megvetése és elátkozása; XVII. az egyedül üdvözítő római katolikus hitnek élethosszig tartó megtartása. A cáfolatok legjellemzőbb vonása, hogy a confutatiót a *Fides Iesu et Iesuitarum* caputjaira való hivatkozásokkal végzi el, azokhoz irányítja az olvasót:

„az szent iras bizontalannak, ketsegesnek, csaldardnak, es tevelgonek mondatik az Iesuitaktul cap: I. masodik es harmadik ellenkedesben [...] kiben ilyen tevelyges es hazugsag vagyon, hogy tehet az itiletet az igazsagh felöl? avagy az hamis Anyaszent-egyhaz is Isten igijének igaz értelme es magyarázattya felöl? De ezeket es töb effele hamis beszedekeket megh czafol, cap: I. & cap: 16. ez könyvnek.”⁷⁹

Ilyen módon a *Fides Iesu et Iesuitarum* és a formula-cáfolat között szerves kapcsolat áll fent, hiszen utóbbit a *Fides Iesu et Iesuitarum* egyes caputjai értelmezik, teszik még világosabbá az olvasó számára. A formula végén *El Vegezés (Conclusio)* címen a szöveg szerkesztője biztosítja az olvasót, hogy az esküvés éppúgy ellenkezik az isteni tanítással, mint a *Fides Iesu et Iesuitarum*ban ismertettek, s hogy az ide kiírt szöveg „igiröl igire” megegyezik a pápa saját kezű levelével és parancsolataival. Továbbá tartalmaz egy Péter és Pál apostolokra hivatkozó felszólítást minden keresztény számára: álljanak ellen az eskünek, mert ha „valaki ezt meg nem merné cselekedni, hogy ellene allana, vagy mondana, az mindenható Istennek es az ő fának haragiaban esnek”.⁸⁰

A Thurzó György nádor által összehívott 1610-es zsolnai protestáns zsinat – mely ugyancsak megfogalmazott magának egy esküformulát –⁸¹ az

⁷⁸ KECSKEMÉTI C., 1619. 394–415. p.

⁷⁹ KECSKEMÉTI C., 1619. 395–396. p.

⁸⁰ KECSKEMÉTI C., 1619. 415 p.; *Fides Iesu*, 1610. 302. p.

⁸¹ „Én N. N. az N. vármegyékben lakó lelkész uraknak superintendense, esküszöm az élő Istenre, atya, fiú és szent lélekre és ígérem, hogy életemben semmi más tudományt sem nyilvánosan sem magánosan tanítani nem fogok, mint azt, mely a próféták és apostolok irataiban foglaltatik és mely V. Károly császár által Ágostában 1530. évben kihirdetett ágostai hitvallásban és az egyetértés formulájában foglaltatik. Hogy ezen hitvallást a gondjaimra bízott senior és lelkész urak is vallják és tanítsák, erre szorgalmasan és szigoruan vigyázni és törekedni fogok. Az egyházak lelkészeinek és az alattam leendő egész néptömegnek a szent lélek kegyelmének segítségével igyekezni fogok akképpen előljárni, amint a jó és hű lelképásztorhoz és az Isten igéjének hirdetőjéhez illik. Az egyes vármegyékben levő contuberniumok és a lelkészi districtusok törvényeit, úgy mint azokat, melyek nekem, superintendensi hivatalomban előírvák, megtartom és a felügyeletemre bízott egyesek által is megtartatom s azokat alkalmazni fogom. Én amint mindazt, legjobb tehetségem szerint teljesíteni fogom: úgy segély-

egészen az alsó néprétegekig, jobbágyokig szabad vallásgyakorlást és a katolikus egyháztól független egyházszervezet kiépítését biztosította.⁸² Forgách Ferenc érsek 1610-re tervezett, de csak 1611-ben, Nagyszombatban megvalósuló tartományi gyűlésével pedig „a magyar egyház hivatalosan is csatlakozott a Trienti Zsinatban megfogalmazott irányelvekhez, és a nyilvánosság előtt egységesen lépett fel a reform igényével”.⁸³ Bizonyítékok hiányában az nem állítható, hogy ezek a magyar konfesszionalizáció szempontjából kiemelten fontos zsinatok hathattak a kiadást végző, feltételezhetően magyarországi kálvinistákat is sorai közt tudó kiadógardára. Csupán annyi bizonyos, hogy főleg Asztalos András és Makai Máté rendszeresen és eléggé részletesen beszámoltak Szenci Molnár Albertnek az ország, Nagyszombat és a város református egyházának viszontagságairól, aktuális eseményeiről.⁸⁴

jen engem Isten, atya, fiú és szent lélek és az én keresztyén hitem Amen.” ZSILINSZKY, 1910. 31–32. p.

⁸² ZSILINSZKY, 1910. 14. p.

⁸³ DÉNESI, 2003. 281–282. p.

⁸⁴ IPOLYI, 19875. 361–389. p.

Transzszubsztanciáció az 1610-es *Fides Iesu et Iesuitarum*ban

A trienti határozatokra alapozott eskümondattól és annak cáfolata a legelső, 1573-as és 1578-as kiadványokban így hangzik:

„Atque in Sanctissimo Eucharistiae Sacramento esse verè, realiter & substantialiter corpus & sanguinem vna cum anima & diuinitate Domini nostri IESV Christi, fieriq̃; conuersionem totius substantiae panis in corpus, & totius substantiae vini in sanguinem, quam conuersionem Catholica Ecclesia, Transubstantiationem appellat. Confutatio. Quoniam in hoc libro Iesuiticae Fidei de Transubstantiatione nihil dicitur. Confutationis Loco hîc enumerabo dicta & testimonia Scripturae sacrae, diuorumq̃; Patrum: quibus plane constabit: quodcum pane quidem consecrato sumatur vere, realiter & substantialiter corpus Christi, ac cum vino consecrato bibatur sanguis Christi: sed non quod panis substantia tota post consecrationem conuertatur in corpus, & vini substantia tota in sanguinem”.⁸⁵

Ezzel szemben a transzszubsztanciációt érintő katolikus állásfoglalást a vizsgált 1610-esben már egy rövidebb és merőben eltérő szöveg cáfolja:

„Atque in Sanctissimo Eucharistiae Sacramento esse vere, realiter & substantialiter corpus & sanguinē vna cum anima & diuinitate Domini nostri Iesu Christi, fierique conuersionem totius substantiae panis in corpus, & totius substantiae vini in sanguinem, quam conuersionem Catholica Ecclesia, Transubstantiationem appellat. CONFVTATIO. Quoniam in hoc libro Iesuiticae Fidei de Transubstantiatione nihil dicitur; Confutationis Loco hîc enumerabo dicta & testimonia Scripturae sacrae, diuorumque Patrum; quibus plane constabit: quod panis substantia post consecrationem in corpus, & vini substantia in sanguinem non conuertatur”.⁸⁶

Ez utóbbit Kecskeméti C. János fordításában ekképp olvashatjuk:

„VI. Es hogy az Vrnak sz. Vacsoraiában, igazan, s-valóságos-képpen, es alatt szerént, az Vr Iesus Christusnak teste es vére, mind lelkével es Istenségével, ielen legyen, es hogy az kenyérnek allattia, egészlen teste, es az bornak allattia egészlen vérre, változzék, mely változást az közönséges Anyaszentegyház, allattiában valo változásnak nevez, iavallom, es hiszem. MEGH CZAFOLAS. Mivel hogy ez könyvben, az Iesuitaknak vallasokrol, az Transubstantiatio, az az, állat szerént valo változas felől, semmit nem irunk, feleletnek es megh csafolásnak okaert, szamlálom elő, az sz. Irás-

⁸⁵ *Fides Iesu*, 1573. 509–510. p. „Atq; in Sanctissimo Eucharistiae Sacramento esse uerè, realiter & substantialiter corpus & sanguinem unà cum anima & diuinitate Domini nostri IESV Christi, fieriq̃; cōuersionem totius substantiae panis in corpus, & totius substantiae uini in sanguinem, quam conuersionem Catholica Ecclesia, Transubstantiationem appellat. Confutatio. Quoniam in hoc libro Iesuiticae Fidei de Transubstantiatione nihil dicitur. Confutationis loco hîc enumerabo dicta & testimonia Scripturae sacrae, diuorumq̃; Patrum: quibus planè constabit: quodcum pane quidem consecrato sumatur uerè, realiter & substantialiter corpus Christi, ac cū uino consecrato bibatur sanguis Christi: sed non quod panis substantia tota post consecrationem conuertatur in corpus, & uini substantia tota in sanguinem.” *Fides Iesu*, 1578. 406. p.

⁸⁶ *Fides Iesu*, 1610. 292. p.

nak, es szent Patereknek bizonságit, mellyekből nijlvan megh tetzik, hogy az kenyérnek es az bornak állatia, az meg szentelés utan, teste es verre nem változik.”⁸⁷

A jezsuiták tézise után elsőként azt tudjuk meg, hogy mivel a transzszubsztanciációt, tehát az átlényegülés tanát maga a *Fides Iesu et Iesuitarum* nem tárgyalja, ezért a jezsuiták e témát érintő „vallasát” most itt cáfolják meg. A fordításból tisztán látszik, hogy a forrásul szolgáló 1610-es *Fides Iesu et Iesuitarum* első fele teljesen változatlanul közli az 1573-as vagy 1578-as szövegét. Ám a *confutatio* második felében drasztikus változtatásokat eszközöl. A 1570-es években összeállított szövegek ugyanis még azt állítják, hogy a kenyérral együtt, amit megszenteltek, igazán, valóságosan és szubsztanciálisan (lényegileg), azaz „vere, realiter & substantialiter” Krisztus testét vesszük és a megszentelt borral együtt Krisztus véréét isszuk. De azt is hozzátesszik, hogy megszentelés után mégsem változik át a kenyér és a bor szubsztanciája teljességgel (tota) Jézus testévé és vérévé. Vagyis: bár elismerik, hogy Krisztus teste és vére igazán, valóságosan és szubsztanciálisan jelen van a kenyérben és borban, azt már nem fogadják el, hogy a kenyér és a bor szubsztanciájában a megszenteléskor teljes mértékű átváltozás történik. Ebből az látszik, hogy az 1573-as, 1578-as szövegek lutheránus, a katolikusokéhoz némileg közelítő felfogást képviselnek az átlényegülés kérdésében. Az 1610-es, minden valószínűség szerint kálvinista és magyar tagokkal is rendelkező kiadógárdája azonban már egyértelműen a trienti zsinat határozatában lefektetett katolikussal teljes mértékben ellenkező, kálvinista álláspontot közvetít: „quod panis substantia post consecrationem in corpus, & vini substantia in sanguinem non conuertatur”,⁸⁸ azaz „az kenyérnek es az bornak állatia, az meg szentelés utan, teste es verre nem változik”.⁸⁹

Összegzés

Az 1610-es, oppenheimeri *Fides Iesu et Iesuitarum* egy olyan újonnan összeállított kiadvány, mely Johannes Marbach ordinaria successiót és a pápa írásmagyarázó hatalmát támadó *Praefatió*ja után tizenhat caputban nemcsak a jezsuiták *Censura Coloniensis*ének, hanem Petrus Canisius valamely kátéjának téziseit is az igaznak vélt antitézisekkel cáfolja – sőt még a piusi esküformula tizenhét mondatának egyenkénti cáfolatát is elvégzi. Azzal, hogy a kiadók az 1610-es, oppenheimeri *Fides Iesu et Iesuitarum*ba vonták bele a korábbi eltérő kiadások elemeit és az azokban elvégzett újításokat, egyetlen munkába összegezték a korábbi nyomtatványokban külön-külön fellelhető argumentumokat is. E szerkesztői megfontolás pedig még sokkal inkább és még hatásosabb fegyvert adhatott a jezsuiták „hamis” tanai ellen küzdő protestáns felhasználók kezébe.

A Nagyszombathoz is köthető 1610-es, latin nyelvű kiadvány létrejöttében minden bizonnyal szerepet játszhattak a városba jezsuitákat telepíteni szándékozó, elsősorban a Nagyszombatban székelő Forgách Ferenc esztergomi érsek által kivitelezett ellenreformáció, a század első két évtize-

⁸⁷ KECSKEMÉTI C., 1619. 401. p.

⁸⁸ *Fides Iesu*, 1610. 292. p.

⁸⁹ KECSKEMÉTI C., 1619. 401. p.

dében intenzíven meginduló jezsuita missziók, a saját egyházért küzdő nagyszombati kálvinista közösség körül kialakuló felekezeti villongások, valamint a kiadás időpontjában zajló, a protestánsok szabad vallásgyakorlatát biztosító és önálló, független egyház alakulását biztosító 1610-es protestáns zsolnai zsinat, valamint az egy évvel később tartott, de már 1610-re tervezett, a trienti határozatokat hazai földön fogantatosító nagyszombati katolikus tartományi gyűlés. Az 1610-es latin *Fides Iesu et Iesuitarum*ot egy olyan közösség igényei szerint állíthatták össze, melynek felekezeti önmeghatározása éppen elkezdődött. S emiatt lehetett szükség egy olyan alapvető segédkönyv elkészítésére, melyben szerepelt a fentebb tárgyalt református önmeghatározást egyértelműen mutató tartalmi „áthangolás” is.

MELLÉKLET
Az 1610-es *Fides Iesu et Iesuitarum* feltételezett szerkesztési táblázata⁹⁰

Kiadás éve:	1573	1578	1580	1584	1589
Álnév:	Donatus Gotuisus Trivonen- sis	Donatus Wisartus Trivonen- sis	Donatvs Gotvisvs Trivonēsis		
Szerkezet:	1.) JOHANNES MARCH Praefatiója 2.) 18 caputos főszöveg: Jezsuiták tudománya: Tézis forrása: <i>Censura Coloniensis</i> Cáfolat: <i>Biblia</i> (próféták, evangélisták, apostolok) + egyházatyák idézetei 3.) IV. Pius esküformulája és cáfolata (LUTHERÁNUS transzszubsztanciáció)		16 CAPUTos főszöveg : Jezsuiták tudománya: Tézis forrásai: <i>Censura Coloniensis</i> + PETRUS CANISIUS KÁTÉja Cáfolat: BETOLDÁS: Jezsuita-tudomány ANTITÉZISE + <i>Biblia</i> (próféták, evangélisták, apostolok) + egyházatyák idézetei		
Kiadás éve:	1610				
Álnév:	Donatus Wisartus Trivonensis				
Szerkezet:	1.) NÉVTELEN Praefatio 2.) 16 CAPUTos főszöveg: Jezsuiták tudománya: Tézis forrásai: <i>Censura Coloniensis</i> + PETRUS CANISIUS KÁTÉja Cáfolat: BETOLDÁS: Jezsuita-tudomány ANTITÉZISE + <i>Biblia</i> (próféták, evangélisták, apostolok) + egyházatyák idézetei 3.) IV. Pius esküformulája és cáfolata (KÁLVINISTA transzszubsztanciáció)				

⁹⁰ Az 1610-es, oppenheimeri kiadású *Fides Iesu et Iesuitarum*hoz választott szerzői álnevet és a szöveg szerkesztéséhez felhasznált szerkezeti elemeket félkövérrel, a fontos változtatásokat nagybetűvel jelöltem.

Angolszász hatások a 19. századi magyar népi vallásosságra

Szigeti Jenő

A felvilágosodás eszmei hatásától ihletett Türelmi rendelet befolyása máig figyelembe veendő nyomokat hagyott az emberek vallásosságán. Ez a vallásszabadság szempontjából döntő fontosságú rendelet, jelentős hatással volt a népi vallásosság alakulására. Ennek társadalomtörténeti hatására többször utaltam.¹ A 19. század közepén a felvilágosodás utáni első szekularizációs válságukat élő egyházak puritán értékeit megőrizni és modernizálni akaró szándékkal indultak el Magyarországon a belmisszió éppúgy, mint az első szabadegyházi mozgalmak.² Ezek a régi puritán gyökerű életmód megőrzése mellett törtek lándzsát az új, szabadosabb életgyakorlatokkal szemben. Az volt a legalapvetőbb törekvésük, hogy a vallás a hétköznapi életmódot szabályozó rendszer maradjon. „Élet-kereszténységről” beszéltek, melynek gyakorlása túlért a templomon és az ünnepnapokon, magában foglalja az egész életet. Ezért ezeknek az újprotestáns közösségeknek a hívei nemcsak Magyarországon, hanem az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában is, ahonnan elterjedtek az egész világon, nem csupán a vallási intézményrendszereikkel, tanításaikkal kerültek konfliktusba, hanem egy fellazuló, egyre jobban pusztító életmóddal is. Ezért első hithirdető prédikátoraik nemcsak szigorúan vett hitigazságokat hirdettek, hanem egy életmódi reformot is munkáltak a nép között. Így volt ez Magyarországon is.

Hamar kiderült, hogy a kedvezményezett protestáns egyházak organizációja egy második államszervezetként gyakorolt szellemi, lelki, olykor politikai uralmat kezdenek gyakorolni híveik fölött, ami a hívek organikus közösségeinek érdekei ellen való volt. Az egyház többé nem a megtért emberek közössége. Az egyházon belüli hitetlenség leküzdésére jött létre a belmisszió, melynek népi bázisai voltak azok a fennmaradt és egyre értetlenebbül tolerált, a késő puritanizmusból és a vértelen ellenreformáció idejéből fennmaradt házi bibliás közösségek, amelyeknek történetét kevesen kutattuk. Ebben a dolgozatban ennek a nagy, sokágú problémának csak egy kis részproblémájához szeretnék néhány adalékot adni.

Közismert, hogy az angolszász kegyesség közvetítője a skót misszió volt, melynek történetéről különösen Kovács Ábrahám kutatásai nyomán egyre többet tudunk.³ A skót misszió közreműködésével jutott el a metodis-

¹ Összefoglalóan: RAJKI ZOLTÁN – SZIGETI JENŐ: Szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig. Bp., 2012. 29–39. p. (További irodalommal.)

² SZIGETI JENŐ: A puritán kegyességi irodalom hatása a népi vallásosságra. In: Folklorisztika 2000-ben. Folklor – Irodalom – Szemiotika. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára. Szerk.: Balázs Géza et al. Bp., 2000. 334–347. p.

³ KOVÁCS ÁBRAHÁM: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete. In: *Confessio*, 2007. 3. sz. 109–125. p.; Uő: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its impact on the Reformed Church of Hungary, 1841–1914*. Frankfurt am Main – New York – Berlin – Bern – Bruxelles – Oxford, 2006. (Studies in the Intercultural

ta misszió Pest-Budára 1857 őszén.⁴ A skót misszióval tartott intenzív kapcsolatot az első magyarországi baptista Rottmayer János,⁵ és ugyanakkor a magyarországi belmisszió kialakulásának csírái is ide vezethetők vissza. Ezt a hatást erősítette Spurgeon magyarországi népszerűsége is.⁶ Ennek a folyamatosan alakuló kapcsolatnak a nagy áttörése A. N. Somerville magyarországi evangélikáló körútja volt 1887–88-ban. Az evangélikációs körút Debrecenben csóddal kezdődött, csak azokban az alföldi gyülekezetekben lett sikeres, ahol megmaradtak és virágoztak a házi bibliatanulmányozó csoportok, a házi gyülekezetek (Békés, Gyoma, Mezőtúr, Mezőberény). Ezekben a gyülekezetekben a nagy hideg ellenére is ezrek hallgatják az evangélikáló prédikációkat.⁷

Ma az egyháztörténeti kutatás számára talán az a legizgalmasabb kérdés, hogy az Alföldön továbbélő kéri-puritán házi gyülekezetekkel, ecclesiákkal hogyan találkozik a belmisszió. Itt is célszerű a skót misszióval kapcsolatban álló lelkipásztorok munkásságára figyelni. Kecskeméti Ferenc (1855–1916) és Békés városának ezzel kapcsolatos helyzetét több dolgozatomban is megvizsgáltam,⁸ most ennek a kapcsolatnak egy másik szálát Szalay József (1855–1917) munkássága kapcsán szeretném néhány adalékkal feltárni. Szalayt és Kecskeméti nemcsak az kötötte össze, hogy mindketten egyszerre voltak a skót misszió ösztöndíjasai, hanem az is, hogy egy évben Makón születtek, és együtt jártak iskolába.⁹ Mindketten belmissziói tárgyú folyóiratot adtak ki, amit később egyesítettek és az egész Alföldön, messze a gyülekezetek határain túl is terjesztették.¹⁰ Szalay József volt Somerville tolmácsa az evangélikációs körúton, és ő fordította, illetve adta ki a nagy sikerű evangélikációs énekeit is.¹¹

History of Christianity; 140.); Uő: Mária Dorottya nádorné és a modern protestáns angolszász és német eszmék terjesztése Magyarországon. In: *Századok*, 2006. 5. sz. 1531–1555. p.

- 4 SZIGETI JENŐ: Metodista híradás a pest-budai Kossuth-tiszteletről. In: Uő: „És emlékezzél meg az útról”. Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből. Bp., 1981. 33–39. p.
- 5 MÉSZÁROS KÁLMÁN: A baptista misszió megjelenése. (1846–1873) In: „Krisztusért járva követségben”. Tanulmányok a magyar baptista misszió 150 éves történetéből. (1846–1996) Szerk.: Bereczki Lajos. Bp., 1996. 25. p.
- 6 SZIGETI JENŐ: Spurgeon magyar hallgatói. In: Uő: „És emlékezzél meg az útról”. Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből. Bp., 1981. 69–79. p.
- 7 RÉVÉSZ IMRE: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. Debrecen, 1943.
- 8 SZIGETI JENŐ: A békési paraszt-ecclesiálák válsága és a baptista gyülekezet megalakulása. (1890–1891) In: „Mert ezt Isten hagyta”. Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Szerk.: Tüskés Gábor. Bp., 1986. 444–478. p.
- 9 ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. kiad.) 78–79., 567. p.
- 10 A *Keresztyén* 1892 és 1899 között, az *Evangyelist* 1895 és 1899 között, 1900-tól közös szerkesztésben *Keresztyén Evangélista* címmel jelent meg.
- 11 MURÁNYI RÓBERT ÁRPÁD: Az evangélikációs énekek első magyar kiadványáról. In: *Theológiai Szemle*, 1972. 5–6. 173–175. p.; FEKETE CSABA: N. A. Somerville és az angolszász énekek megjelenése egyházunkban. In: *Világnézetek kihívása és a protestáns teológia*. Szerk.: Kovács Ábrahám. Bp. –Nagyvárad, 2016. 163–188. p.

Szalay sokszor idézi munkáiban Spurgeon műveit,¹² amit jól ismert és ösztöndíjas korában gondosan tanulmányozott.¹³ Talán Kecskemétivel együtt, valamikor 1878–80-ban hallgathatta a prédikátorfejedelem igehirdetését. Szalay lefordított egy Spurgeon-igehirdetést, amit egy külön füzetbe ki is adott.¹⁴ A kiadvány érdekessége, hogy bár itt, Budapesten a Hornyánszky Nyomdában nyomtatták, mégis a hamburgi baptista kiadó jegyzi, mint a maga kiadványát, amivel ezek szerint Szalay kapcsolatban állt. A Keresztyénben található olvasólevelek azt tanúsítják, hogy Szalay terjesztette ezt a könyvecskét azok között a református házi gyülekezetek között, ahol a Keresztyént is előfizették. Egy derecskei református paraszttasszony, Hegedűs Gáborné 60 példányt, Bíró János egyszerű református parasztember 10-et, Szivák József pedig 5-öt rendelt belőle a megjelenés hírére.

Hasonló kapcsolat figyelhető meg az európai adventista misszióval is. A század utolsó évtizedében a magyarországi egyházi sajtóban megszáporodtak az adventistákról szóló híradások. A *Szabad Egyház* című református folyóirat 1891. július 16-i számában Kecskeméti Ferenc (1865–1912), akkor már békési református lelkész statisztikát közölt az amerikai adventistákról. E szerint 1344 gyülekezetben 775 lelkész működött és 91.769 tagja van az egyháznak.¹⁵ A békéscsabai *Evangelikus Egyházi Szemlében* Szeberényi Lajos Zsigmond tudósít a dániai adventistákról.¹⁶ Ugyancsak Szeberényi az, aki a dán H. G. Saabye szektákról írt könyve alapján részletes történelmi és teológiai ismertetést ad az adventistákról. Először az angol szombatosokat mutatja be, majd William Miller mozgalmáról beszél, de megjegyzi, hogy ez a mozgalom „nem tévesztendő össze a hetedik nap adventistáival”. Preston Rachelt is bemutatja, aki a szombat megünneplése gondolatát közvetítette a hetedik napot ünneplő baptisták felől. Szerinte „a szekta alig 60 éves, de fiatal volta dacára nagy erőfeszítéssel és eredményel dolgozik”. Végül a cikke beszámol az európai misszióról.

Tíz pontban foglalja össze az adventisták jellegzetes tanításait: szombatnap, Krisztus visszajövetele, a prófétai könyvek jelentősége, a mennyei szentély, a halhatatlanság tagadása, az egész Szentírás és benne a törvény érvényének hirdetése, az egyházi intézmények és hagyományok elvetése, a szeszitalok és a dohányzás elleni állásfoglalás. Üzenetük lényegének pedig a Jelenések könyve 14,6-11-ben meghirdetett hármas üzenetet tartják. A szerző különösen a szombat és a halhatatlanság elvetésének kérdésében vitatkozik az adventista tanításokkal.¹⁷

¹² Például: *Keresztyén*, 1892. 45–37. p., 1897. 20–22. p.; *Evangelista*, 1895. 32. p., 1896. 106. p., 1897. szeptember 1. 8. p., 1898. február 1., 1899. május 15. 112. p. stb.

¹³ Szalay József kéziratosa leányának, Szalay Gizellának a tulajdonában volt. Az ő segítségével tekinthetem át ezt az anyagot, amelynek helye ma ismeretlen. Spurgeon nevével találkoztam az 1878-as *Bel- és külmisziói jegyzetek Angliában* című füzet 119. oldalán, ahol Spurgeon 1876-os két akadémiai felolvasásáról (*Commenting and commentaries with a Catalogue*) beszél. Naplójának 199. oldalán szemelvényeket ad Spurgeon beszédéből.

¹⁴ Templomi beszéd. Az Isten üdvigazsága. Bp., 1895.

¹⁵ *Szabad Egyház*, 1891. 75. p. Feltételezhető, hogy Kecskeméti az Egyesült Államokban kapcsolatba kerülhetett velük.

¹⁶ Külföldi utazásom. In: *Evangelikus Egyházi Szemle*, 1898. november. 182–183. p.

¹⁷ *Evangelikus Egyházi Szemle*, 1898. november. 192. p.

Európa első, jelentős adventista misszionáriusa Ludwig Richard Conradi (1856-1939) német misszionárius volt, aki 1886 januárjában érkezett Amerikából.¹⁸ Bázelen telepedett le és hamarosan hozzálátott a munkához. Lausanne-ban még ebben az évben gyülekezetet alapított. 1886 júniusában megkezdte első missziói utazását. Bécsen, Budapesten keresztül Romániába, Pitestibe utazott, ahol egy kis adventista csoport várta, akik Czechowski munkája nyomán lettek adventisták. Innen Oroszországba látogatott. Ekkor kezdte fordítani Conradi John Nevins Andrews-nak a szombatünneplés történetéről szóló könyvét (*History of Sabbath*. Battle Creek, 1873), amiben említés történt a 16. századi magyarországi szombatosokról. Conradi Budapesten próbált meg adatokat gyűjteni róluk, de nem sok eredménnyel.¹⁹

Ezek után az előkészületek után hogyan jelent meg az adventista misszió Magyarországon? Szóljon erről a legilletékesebb L. R. Conradi, aki 1922-ben az egyház Generál Konferenciájának 40. ülésén (San Francisco, május 11-31.) a következőt mondta el: „Egy ízben egy evangélikus újságban az erdélyi szombatosokról olvastam. Értesültem róla, hogy ezek a keresztény szombatosok valamikor igen tekintélyes számmal voltak Erdélyben képviselve, azonban annyira üldözték és elnyomták őket, hogy kénytelenek voltak hitüket eltagadni és hivatalosan vagy zsidónak, vagy katolikusnak jelentették be magukat. Ezeknek a szombatosoknak a maradványait akartam megkeresni. Ezért Erdélybe mentem. Kolozsvárra érkeztem, s ott az unitáriusok szemináriumában egy Kovács nevű tanárral ismerkedtem meg, aki a főiskolán a magyar történelmet tanította. Ez az úr Angolországban is tartózkodott és jól beszélt az angolt. Mikor hallotta tőlem, hogy Hamburgból jöttem, elvezetett egy német nyelvű ismerőséhez. Ez Rottmayer, a bibliatársulat lerakatának vezetője volt. A professzor magyar nyelven mutatott be neki. Láttam, hogy az öregúr részvétlenül néz rajtam végig. Később beszélgetni kezdtünk, s megkért, hogy jöjjek el hozzá másnap ebédre.

Meg is jelentem nála. Elmondta, hogy a professzor előtte való nap azt mondta, hogy szombatos vagyok, s azért jöttem Hamburgból Kolozsvárra, hogy én itt unitárius legyek. Azért hívott meg ma délben ebédre, mert nagyon sajnált, s figyelmeztetni akart, hogy ne kövessem el a veszedelmes lépést. Rottmayer baptista volt. A hamburgi Oncken merítette alá. Kijelenttem neki, hogy a tanár csalódott, én nem akarok unitárius lenni. Azután rátértünk a Bibliára, s sok bibliai igazságot ismertettem meg vele, amelyek eddig ismeretlenek voltak előtte. A vége az lett, hogy feleségével együtt elfogadta az igazságot. Könnyes szemekkel mondta, hogy ímé épp a tanár

¹⁸ HEINZ, DANIEL: L. R. Conradi a Hetednapí Adventista Egyház misszionáriusa, evangélistája és szervezője Európában. Bp., 2004. 350. sz. jegyz.

¹⁹ A könyv első kiadása után J. N. Andrews is tovább gyűjtötte az anyagot. Halála után Conradi folytatta tovább a munkát. Erről: STRAND, KENNETH A.: Sabbath and Sunday in the Reformation Era. In: *The Sabbath in Scripture and History*. Ed.: Strand, Kenneth A. Wahington, 1982. 215–228. p. Magyarul: ANDREWS, JOHN N.: A szombat története. Bp., 2000.

volt eszköz ahhoz, hogy a teljes igazságot megismerhesse. Később lánya is követte a szülők példáját.”²⁰

Conradi könyve szerint 1890 májusában történt a kolozsvári találkozás Rottmayer János és Conradi között. A közvetítő Kovács János volt, az Unitárius Kollégium tanára, aki angolul és németül kiválóan beszélt.²¹ A találkozás helye Rottmayer háza volt.²² Az első találkozót több is követte. A kapcsolat fokozatosan mélyült el. Conradi gyakran utazott át Kolozsváron, útban a krími és konstanzi adventista gyülekezetek felé. Látogatásainak eredménye lassan érlelődött. Rottmayer nem lett azonnal az egyházunk tagja, de az adventista misszió szorgalmas segítője lett.

A magyarországi adventista misszió első központja a Rottmayer család és baráti köre volt. A Conradival való kapcsolat elmélyülése 1892-ben következett be. 1892 végén vagy 1893 elején Rottmayer Mária (1864–1952), Rottmayer János legkisebb leánya a hamburgi adventista kiadóhivatal, az Internationale Tractatgesellschaft alkalmazásába került.²³ Kisebbségi füzeteket fordított német és angol nyelvről magyarra. Munkálkodásának emlékeit jól ismerjük. A baptista történészek nemrégiben kutattak fel egy levelet, amelyet Rottmayer János 1894. január 29-én írt²⁴ Kolozsvárról Szabó Andrásnak,²⁵ a szervezkedő magyar gyülekezetek vezetőjének. A függelék szerint a levélhez „két kicsi traktátust” mellékel, amelyeket leánya fordított. Ezekre szerinte „igen érdemes figyelni, mert nem soká tart a kegyelmi idő”. Arra is kéri Szabó Andrást, hogy „adja tovább a traktátusokat Udvarnoki Andrásnak”.²⁶

Mi volt Rottmayer Mária hamburgi fordítói munkájának eredménye? J. N. Loughborough alapvető munkája szerint a hamburgi adventista kiadó 1896-ig egy könyvet, egy röplapsorozatot és öt rövid traktátust adott ki magyar nyelven.²⁷ A röplapsorozat a *Bibliai felolvasások* című, 31 négylapos, kérdés-feleletekben feldolgozott kiadvány volt, amely az Adventista Egyház hitelveit foglalta össze.²⁸ Az öt traktátus 1893 végén vagy 1894

²⁰ CONRADI, L. R.: Az isteni gondviselés megnyilatkozása európai oldalon. In: *Evangéliumi Munkás*, 1922. 4. sz. 13–14. p.

²¹ GÁL KELEMEN: A kolozsvári unitárius kollégium története. (1568–1900) Kolozsvár, 1935. 498–499. p.; *Az Unitárius Kollégium Értesítője*, 1904/05.

²² BÁNYAI JENŐ: Válasz. In: *Theológiai Szemle*, 1966. 221. p.

²³ HUENERGARDT, J. F.: Az adventista mozgalom kezdetei hazánkban. In: *Adventhírnök*, 1936. 2. sz. 20. p.; BÁNYAI JENŐ: Válasz. In: *Theológiai Szemle*, 1967. 7–8. sz. 231. p.

²⁴ A levél a Baptista Egyház Levéltárában. SZO. [SZEBENI OLIVÉR]: Rottmayer János levele. In: *Békehírnök*, éves jubileumáról. 1966. 23. p.

²⁵ CSOPJÁK ATTILA: Képek a magyarországi baptista misszió történetéből. Bp., 1928.; KOVÁCS GÉZA: A szakadástól a megbékélésig. In: *Békehírnök*, 1963. 12. sz. 15. p.; BÁNYAI JENŐ: Emlékezés egy háromnegyed százados évfordulóról. In: *Békehírnök*, 1958. augusztus. 132–133. p.

²⁶ KOVÁCS GÉZA: Udvarnoki András. In: *Békehírnök*, 1963. július. 15.; augusztus 1. számok. SZEBENI OLIVÉR: Udvarnoki András születésének 100. évfordulójára. In: *Békehírnök*, 1965. november 15.; KISS EMIL: A Békehírnök szerkesztői: Udvarnoki András. In: *Békehírnök*, 1970. augusztus 1.

²⁷ LOUGHBOROUGH, J. N.: Entstehung und Forschrift der Siebenten-Tag-Adventisten. Hamburg, 1897.

²⁸ Bibliai felolvasás. (egybekötve) 1914. 1918. stb.

elején jelent meg. A füzetecskéket a budapesti Hornyánszky Nyomda nyomtatta. Ez a nyomda állított elő csaknem minden belmissziói irányú iratot, folyóiratot és könyvet.

Az első magyar nyelven megjelent adventista könyv E. G. White: *Jézushoz vezető út* című könyve volt, amely 1894-ben jelent meg, két évvel később, mint az angol nyelvű kiadás. A könyvet Szalay József nagybecskereki református lelkész, a magyar belmisszió első korszakának kiemelkedő alakja fordította angolból magyarra.²⁹ Szalay 1892 és 1899 között *Keresztyén* címen havonta megjelenő folyóiratot adott ki. A lapnak Rottmayer János 1892-től előfizetője volt. Valószínű, hogy Rottmayer János nemcsak Szabó Andrásnak és rajta keresztül Udvarnoki Andrásnak küldte el a leánya által fordított füzeteket, hanem Szalay Józsefnek is. Erre abból következtethetünk, hogy a *Keresztyén* című folyóirat 1893. júniusi számában *Közel-e a vég?* címmel, a Mt 24,33 alapján írt adventista hangvétele cikkét találunk. A cikk alatt nincs feltüntetve a szerző, de a tartalmi elemzés kimutatta, hogy a *Közeledünk-e a világ végéhez?* című, Rottmayer Mária által magyarra fordított adventista traktátus kivonata.³⁰ A további kapcsolatot háttéréhez tartozik, hogy a *Keresztyén* 1893. júniusi számában *Levél a szerkesztőhöz* címen egy magyar belmissziói társaság terve látott napvilágot. Az alapszabály tervezet szerint ennek „tagja lehet mindenki, aki a hit terén egyedül a Bibliát ismeri el szabályozó tekintélyül, s következőleg hiszi, hogy minden ember bűnös, és egyedül Jézus haláláért nyerhet ingyen kegyelemből bűnbocsánatot és örök életet, szívében meg egy erős elhatározás él, napról napra egy szentebb, Krisztushoz hasonlóbb életet élni”.³¹ A tervezetnek széles körű visszhangja volt,³² de többen támadták. Tóth József nagyváradai vallástanár a *Debreceni Protestáns Lap* hasábján titkos baptistasággal vádolta Szalayt.³³ Ezért csak egy esztendő múlva, 1894. március 18-án alakult meg az „Első Magyar Misszió-társulat” néven az egyesület.³⁴

Az egyesület tervére nagyon hamar reflektált Conradi. A folyóirat következő havi számában ezt olvassuk: „Hamburgból egy keresztyén nő írja: A Keresztyén júniusi száma tartalmával megismertettem Conradi urat, a »Levél a szerkesztőhöz« egy helyesen gondolkodó férfi szívéből eredt.”³⁵ A „keresztyén nő” nem lehet más, mint Rottmayer Mária. De Conradi nemcsak nyilatkozott, hanem gyorsan cselekedett. Két és fél héttel a missziótársaság megszervezését javasoló cikk megjelenése után 1893. június 19-én meglátogatta Nagybecskerekén Szalayt. Erről így adott hírt a folyóirat:

„Conradi hamburgi misszionárius, mint a Nemzetközi Vallásos Iratokat Terjesztő Egyesület titkára, a múlt hó 19-én Nagybecskerekre érkezett és itt, miután e lapok szerkesztőjével és Popovich Bogdannel magyar és

²⁹ SZIGETI JENŐ: A „Jézushoz vezető út” 11. magyar kiadása. In: *Theológiai Szemle*, 1970. 252. p. skk.; Uő: 75 éves a Jézushoz vezető út. In: *Boldog Élet*, 1970. 1–5. p.

³⁰ *Keresztyén*, 1893. június. 45–46. p. A traktátus anyaga egy előadás, ami német nyelven 1889. június 20-án Berlinben egy lelkészkonferencián hangzott el.

³¹ Q: Levél a szerkesztőhöz. In: *Keresztyén*, 1893. június. 44–45. p.

³² *Keresztyén*, 1893. július. 48–50. p.; szeptember. 65. p. stb.

³³ *Keresztyén*, 1893. 67. p.

³⁴ *Keresztyén*, 1894. 31. p.; *Keresztyén*, 1894. 3. p.

³⁵ *Keresztyén*, 1893. július. 56. p.

szerb nyelvű vallásos iratok kiadását illetőleg értekezett, a református paplakon egy írásmagyarázatot is tartott. Előadása tárgya az Úr Jézusban lévő gazdagság volt, mely bölcsesség, bűnbocsánat és örök élet. Azután fejtegette, hogy ki az igaz keresztyén. Az – válaszolta –, akiben Krisztus van, s egy ilyen miről ösmerszik meg? A munkáról, amit végez, és a mód-ról, ahogy végzi, mert az Isten országa érdekében való munkát Krisztusban bízva, Krisztus által kell az alázatosság, semmiségünk tudata érzetében végezni. Előadása után Vécsey egyházi főgondnok mondott köszönetet Conradi úrnak azon szívességéért, hogy Nagybecskereket meglátogatta, s itt előadást tartott. Conradi úr innen folytatta útját Romániába, Bulgáriába, Konstantinápolyba, majd onnan július 22-re Schweizba fog menni, s ott egy erre a célra csinált sátorban fog evangéliumi beszédeket tartani. Isten áldása a fáradhatatlan buzgó férfión.”³⁶

Szalay József a *Keresztyén* 1893. augusztusi számában *Missio vallásos beszélgetés* címen számol be a maga tapasztalatairól. A cikk bevezetőjében ezt írja céljáról; „Hogy hogyan mehet egy ilyen vallásos beszélgetés, annak egy példáját óhajtom bemutatni, mint amit magam végeztem a múlt héten egy vasúti utazás alkalmával.” Conradi nagybecskereki látogatása még friss emlék volt, a beszélgetésekben is nagy szerepet játszott. Így kezdi Szalay a beszámolót:

„Nagybecskerek felől indultam a reggeli vonattal Versecz felé és egy második osztályú kocsiba szálltam, hol egy századossal találkoztam. A kölcsönös üdvözlés után azonnal beszélgetni kezdtem és pedig Conradi hamburgi misszionáriusról, és előadtam, hogy milyen praktikusán fogják fel ezek a vallást, mikor arra is megtanítják az embert, hogy hogyan kell élni, hogy az ember egészséges maradjon. És hát, hogy él ő? Kérdé a százados. Hát mondom, semmi szeszes italt nem élvez, nem iszik kávé, tehát csak tejet, kevés húst eszik, és inkább főzelékeket, gyümölcsöt, sajtot eszik. Dohányozni egyáltalán nem dohányzik. De akkor az én életmódom nem igen különbözik Conradiétól – mondta a százados –, mert magam is ilyen módon élek. Meglepett, hogy egy százados nem dohányzik, szeszes és izgató italokat nem élvez. Nem messze van, gondoltam az isten országától.”

De további utazás során is előkerült a Conradival való találkozás emléke. Marillában – Temes megye déli részén fekvő fürdőhelyen – történt az alábbi eset:

„Este vacsora után egy jegyző, doktor, fürdőigazgató és kis húgom ültünk együtt a folyosón. Hamar reá tértem a vallásos beszélgetésre. Conradiról, és az ő vallásfelekezetről kezdtem újságolni, kik papjaikat már orvosnak is kitanítják, mert elvők az, hogy a papnak nemcsak a lelket, hanem a testet is kell gyógyítani. Jézus is ezt cselekedte. S így jobban is hozzá lehet férni a lélekhez. Az orvos erre elment, pokolba kívánva úgy hiszem az összes conradistákat, kik az ő kenyerét veszélyeztetik. Én folytattam. Mily áldása van a vallásnak. Mily sok bűntől tartja vissza az embert, amely bűn mind a testet rontja.”³⁷

³⁶ *Keresztyén*, 1893. július. 56. p.

³⁷ SZALAY JÓZSEF: Misszió vallásos beszélgetés. In: *Keresztyén*, 1893. augusztus. 60–63. p.

A kapcsolópont tehát a Szalay vezette belmissziói mozgalom és az adventista egyház között a mértékletességi reform volt.³⁸

Szalay József kis, belmissziói tárgyú lapja, mely csakhamar egyesült a Békésen kiadásra kerülő *Evangélista* című lappal, a további évek során is több egészségügyi tárgyú cikket közölt adventista forrásból. Ezek általában a dohányzás káros hatásáról szólnak³⁹ és az egészséges életmód általános elveit⁴⁰ mutatják be, népszerű módon. Talán erre a különös kapcsolatra utal a *Keresztyénnek* az a kis híre, melyben Szalay arról értesíti olvasóit, hogy „egy misszionáriusképző intézet, mint az igazgató írja nékem, hajlandó a mi társaságunk számára orvos-misszionáriusokat képezni”.⁴¹ De hogy is gondolták ezt az orvos-misszionáriusi munkát Szalayék? 1908 májusában Huenergardt János Frigyes (1875–1955)⁴² az *Evangéliumi Munkás* című adventista lap első számában rövid cikket írt *Orvosi misszióink* címen, melyben ezt írta:

„Az Úr azt akarja, hogy az élet és az egészség törvényeiről, továbbá minden betegség természetes gyógykezeléséről tudást szerezzünk. Ezen cél elérésére már sok orvosunk van. Szanatóriumokat is építettünk, ahol most ügyes ápolók és ápolónők nyernek kiképzést, akik viszont oktatják és tanítják a népet a betegségek kikerülésére és a természetes életmódra. Nálunk, Magyarországon jelenleg még csak két testvérnénk működik ezen az áldásos munkában, de meg vagyok győződve, hogy a közeljövőben, e tekintetben is nagyobb előrehaladást teszünk”⁴³

Az orvos-misszionáriusok olyan ápolók és ápolónők voltak, akik az egészséges életmódra, a prevencióra tanították az embereket faluról falura járva.

A Conradival való kapcsolat útján jutott el E.G. White: *Jézushoz vezető út* című könyvének első kiadása Szalay Józsefhez. Szalay hagyatékából ez a példány a Ráday Könyvtár birtokába került.⁴⁴ A *Keresztyén* 1894. június 1-i számában ezt a rövid hírt olvassuk:

„Jézushoz vezető út. E lapok szerkesztője egy nagyon jó könyvet fordított angolból, mit most nyomnak Hornyánszky Viktor könyvnyomtató intézetében. A szép nagy könyv (160 lap) díszesen bekötve csak 50 kr. leend, mely összeg egyenesen hozzám, Nagybecskerekre küldendő. – Mondha-

³⁸ SZIGETI JENŐ: Az egészséges életmódra nevelés és a 19. századi szabadegyházi mozgalmak a Kárpát-medencében. In: *ATF Szemle*, 2005. 1. sz. 64–72. p.

³⁹ Pl. Hogyan hagyhatjuk el könnyen a dohányzást? In: *Keresztyén*, 1893. augusztus. 64. p.; HEALD, H.G.: Néhány tény a dohányzásról. In: *Keresztyén Evangélista*, 1909. 131. sz.; A dohányzás ártalmas hatása a szervezetre. In: *Keresztyén Evangélista*, 1910. 108–109. p.

⁴⁰ Pl. Az egészség tízparancsolata. In: *Keresztyén*, 1896. február. 13. p.; Dr.K.: Vigyázzunk egészségünkre. In: *Keresztyén Evangélista*, 1911. május 1. 67. p. A szerző talán: Kellogg, John Harvey (1852–1943).

⁴¹ *Keresztyén*, 1894. 1. p.

⁴² RAJKI ZOLTÁN: Egy amerikai lelkész magyarországi missziója. John Friederick Huenergardt élete és korának adventizmusa. Bp., 2004. (Kisebbségkutatás könyvek.)

⁴³ *Evangéliumi Munkás*, 1908. május. 1. sz. 3. p.

⁴⁴ Syst 2370. Árokháty Béla (1890–1942) hagyatékából került a példány a könyvtárba, aki Szalay vője volt, és ő örökölte apósa teológiai könyveit. (Szalay Gizella közlése.)

tom, hogy ennél még egy jobb, a lelki életet, az élet-keresztyénséget kimerítőbben, világosabban tárgyaló munkát még nem olvastam. Ajánlom mindenkinek, mindenkinek ajánlom. Hívó keresztyén társaimnak pedig azt mondom, hogyha másként nem tehetik, adják el kabátjukat és vegyék meg, mert méltó arra. Kinek pedig kabátja nincs, hogy eladja, bírni meg bírni óhajtja, annak a misszió pénztárából megküldöm ingyen.”⁴⁵

A felhívás nyomán az előfizetők is gyűltek. A könyv végül 1894 októberében megjelent.⁴⁶

A kinyomtatás után Szalay így mutatja be a könyvet: „Ez az életkeresztyénség nagy hittana.”⁴⁷ A Szalay vezette belmissziói mozgalommal rokon gondolkodású egyházi sajtó is lelkes szavakkal méltatta a könyvet. A *Hajnal*⁴⁸ – bár a fordítást nyelviileg nem a legjobb tartja – mégis így ír:

„A mű egyike a külföldi vallásos iratok legmélységesebbikének, Istennek az ember iránti szeretetét rajzolja mindenek előtt, s mintegy azt mondja Isten annyira szeret, hogy érdemes hozzá menni. Kifejti azután, hogy a keresztyén élet miként kezdődik bűnbánattal, mint következik a bűnbánatra a beismerés, mennyire szükséges, hogy Jézusnak adjuk át magunkat, s élő hittel ragaszkodjunk hozzá. Végül rámutat arra, hogy a keresztyénnek is folyton növekedni kell, s egyszersmind rámutat ama segédeszközökre, amelyek a keresztyént fejlődésében segítik.”

A Kolozsvárott megjelenő *Kis Tükör*⁴⁹ ismertetése is figyelemre méltó: „A könyv 13 fejezetben tárgyalja Istennek az ember iránti szeretetét, a bűnösnek Krisztusra való szorultságát, a bűnbánatot, vallástételt, magunk átadását Istennek, elfogadtatásunkat, az istenfiúság tudatát, a Krisztusban való növekedést, munkát s életet, a keresztyén életre segítő eszközöket, az imádkozást, a kétségeket, s az Úrban való örömet. Valóban mélyen és szépen írja le az utat, amelyet az Úr a bűnös lélek számára Jézushoz készített. Különösen szép részei azok, amelyekben a Krisztushoz menetel akadályait, nehézségeit s azok elhárítását írja le.” Ez az ismertetés részleteket is közöl a könyvből folytatásokban.⁵⁰ A Békésen megjelenő *Evangyélista* folyóirat is ajánlja olvasóinak a könyvet.⁵¹ Érdekes a *Szabad Egyház* című folyóirat kritikája. Mivel református lelkész írásának tartja a könyvet, a szemléltető képeket kifogásolja benne a Heidelbergi Káté 98. kérdése alapján.⁵²

⁴⁵ *Keresztyén*, 1894. június. 48., 53. p.; *Arató*, 1900. 2. sz. 68. p.; *Arató*, 1907. 1. sz. 32. p.

⁴⁶ Az Első Magyar Misszió-Társulat első évi jelentésében: „Kiadtunk egy jó könyvet: A Jézushoz vezető utat”. *Keresztyén*, 1894. december. 92. p.

⁴⁷ *Keresztyén*, 1894. december. 96. p.

⁴⁸ *Hajnal*, 1895. április 1. az. 130–131. p.

⁴⁹ *Kis Tükör*, 1895. március 23. 93. p.

⁵⁰ Bűnbánat. Mutatvány White E. G.-nek Szalay József nagybecskereki lelkész által fordított Jézushoz vezető út című művéből. In: *Kis Tükör*, 1895. 106–107., 111–117., 127., 134–135. p.

⁵¹ *Evangyélista*, 1895. szeptember 15. sz. 14. p.

⁵² *Szabad Egyház*, 1895. január 16. sz. 8. p.

De nemcsak az egyházi sajtó fogadta lelkesen a könyvet, hanem az egyszerű bibliás emberek is.⁵³ A *Keresztyén*ben egy derecskei parasztaszszony, Hegedűs Gáborné ismertette a könyvet, aki maga 31 példányt rendelt a könyvből. Így írt róla, az íráshoz nem szokott emberek nehézkes stílusában: „A jézusi szent tulajdonok, melyekkel gazdag azon kedves könyv minden lapja, vajha bírnának mindnyájunkat arra, hogy lehetnénk a mi Jézusunknak hű követői, mert azon kedves könyv kimutatja előttünk azon szent nyomokat, amelyek az Isten-ember életét oly gazdaggá, s reánk nézve oly boldogítóvá és méltó követendővé tevék.”⁵⁴ Derecskén hosszú ideig lelki táplálék volt a könyv. Tanúsítja ezt egy levél is, amelyet 1897. február 10-én Békési Mihály „derecskéi lakos, középosztálybeli, hajlott korú szőlő és földműves írt”. Ebből megtudjuk, hogy a faluban hosszú téli estéken a derecskei bibliás parasztemberek többek között a *Jézushoz vezető utat* olvasták.⁵⁵ Békésen is sokan olvasták a könyvet. Már 1894 októberében újabb könyvszállítmányt kér Szalaytól a helyi református lelkész, Kecskeméti Ferenc (1855–1915). Azt írja levelében, hogy egy Liszcai Gábor nevű ember elő akar fizetni a könyvre, „már más is fizetett elő, küldj nekem belőle néhány példányt, vagy ötöt, többet keresték, s négyen várják”. Reklamálja, hogy a Szalay vezette Első Magyar Misszió-Társulat Hevesi Ferenc nevű könyvterjesztője nem kapott a könyvből eladásra.⁵⁶ Szöllősi István békési parasztember levelet írt Szalaynak, melyben többek között ez áll: „A Jézushoz vezető út című munkát átolvastam és igen szívrehatónak találtam. Ha tehetségemben fog lenni, rögtön megrendelem és jó barátaimat is megismertetem vele.”⁵⁷

1896 nyarára elfogyott a könyv első kiadása.⁵⁸ Még 1898–1899 táján megjelent a könyv második, átdolgozatlan kiadása. E siker arra készítette az adventista kiadót Hamburgban, hogy a Hornyánszky Nyomdában 1896-ban románul is kinyomtassa a könyvet. Befejezésül álljon itt a könyvet ismertető Hegedűs Gábornének az a verse, amit saját kezűleg jegyzett be saját példányába:

„Óh, áldott jó Atyám, küldd hozzám lelkeket,
Amely arra bírja szüntelen szívemet,
Hogy szeressem Jézust, ki igazság, élet.
Az út, melyen Ő járt, tudom Hozzád vezet.
Hadd legyen hát nékem e könyv is segítóm.
Óh áldott Jézusom, Tehozzád vezetóm,
Hogy míg itt élek, veled utazhassak,
És ha majd meghalok, csak Tehozzád jussak.
Oda, óh Jézusom, a szép mennyországba,
Mít véreden váltál meg híveid számára,
Hogy ott Szent Atyáddal és a Szent Lélekkel

⁵³ *Keresztyén*, 1894. július. 56. p. (28 példány); *Keresztyén*, 1894. augusztus. 4. p. (3 példány)

⁵⁴ HEGEDŰS GÁBORNÉ: A Jézushoz vezető út könyv bírálata. In: *Keresztyén*, 1894. december. 94. p.

⁵⁵ Levél az Evangyélita olvasóihoz. In: *Evangyélita*, 1897. május 15. 143. p.

⁵⁶ Kecskeméti Ferenc levele Szalay Józsefhez, 1894. október 4. (Szalay Gizella tulajdona.)

⁵⁷ *Keresztyén*, 1895. március. 24. p.

⁵⁸ Elfogyott. In: *Keresztyén*, 1896. március.

Örökké dicsérlek a sok szent sereggel.”

Az amerikai szerző műve – úgy tűnik – alkalmas volt a késő-puritán kegyességi formát követő hívek megszólítására. Ez sikerének titka. A könyvet több mint 130 nyelvre lefordították, a legtöbb európai országban kedvelt olvasmánya lett a belmissziói szellemű, puritán hagyományokat őrző vallásos csoportoknak. A bibliás ekklesiológ affinitását az angolszász irodalom felé Milton *Elveszett paradicsoma* magyarországi fordítástörténetének egy érdekes epizódja is jelzi. Bessenyei Sándor 1796-ban megjelent gyenge prózai fordítása⁵⁹ nagy karriert futott be. 1778-ban Kassán újra megjelenik, majd 1866-ban és 1874-ben Debrecenben újra nyomtatják, akkor, amikor már volt angolból készült verses fordítás, de úgy tűnik, hogy a vásárokon, a nép között ezt a prózai fordítású könyvet lehetett jól eladni. A vásárlók minden bizonnyal az alföldi házi gyülekezetek hívei voltak.⁶⁰

⁵⁹ *Elvesztett Paradicsom* Milton által. Fordította Frantziából Bessenyei Sándor C. és Kir. Lovas Kapitány. Kassa, 1796.

⁶⁰ SZIGETI JENŐ: Milton „Elveszett paradicsom”-a Magyarországon. In: Uő: „És emlékezzél meg az útról”. Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből. Bp., 1981. 107–121. p.

Salkaházi Sára, a szociális testvér

Vasas Ilona

Salkaházi Sára 1899. május 11-én született Kassán, nagypolgári családban. Nagypapa, Schalkház Lipót drosendorfi, ausztriai származású, 1842-ben települt Kassára, ahol igen hamar sikeres vendéglős, fogadós lett, az 1848-49-es forradalom és szabadságharc hatására pedig lelkes magyar. Megépítette Kassa legnagyobb szállodáját, a Schalkház Szállót, mely Kassa köz-, művelődési és politikai életének központjává vált, és ezt a rangját hosszú évtizedekig megőrizte. Sára édesapját korán elveszítette, de a tehetséget az íráshoz, valószínűleg tőle örökölte. A Szent Orsolya-rend iskoláiban végzett el a polgárit, majd itt szerezte meg a tanítónői diplomát 1917-ben. Az eddig egyenesen ívelő életút hirtelen akadályba ütközött, a csehszlovák állam hűségesküt követelt alkalmazottaitól, amelyet Salkaházi Sára, hű magyarként megtagadott. Állását elveszítette, a következő években dolgozott a szállóban, kitanulta a könyvkötő mesterséget, de ami a legfontosabb, folyamatosan publikált. A kassai *Esti Újságban*, de a *Prágai Magyar Hírlapban* is jelentek meg eleinte kisebb írásai, majd tárcái. Novelláskötete 1926-ban jelent meg, és fogadtatása azt vetítette előre, hogy egy sikeres, népszerű író nő karrierje áll előtte.

Vajon miért nem ezt az utat választotta? Miért lépett be a Szociális Testvérek Társaságába és mi tartotta ott? Hogyan küzdött meg katolikus szociális, karitatív munkája során a sokszor embert próbáló körülményekkel, a számtalan feladattal az 1930-as években? Voltak-e konfliktusai, belső vívódásai? S ha igen, hogyan győzte le azokat? Tanulmányomban ezekre a kérdésekre keresem a választ, segítségül hívva leveleket,¹ megjelent újságcikkeit, róla megjelent írásokat.

1. Mi végre alakult meg a Szociális Testvérek Társasága?

XIII. Leó pápa *Rerum Novarum* c. apostoli körlevele a munkások helyzetéről 1891. május 15-én kelt, s a munkáskérdést a kor égető problémájának nevezte:

„Az egyház soha és sehol nem tagadja meg segítségét [...]. A papok feszítsek meg erejüket s ti – Tisztelendő Testvérek – járjatok elől tanáccsal és jópéldával, hogy az evangélium életigazságait minden társadalmi osztálynak hirdessék, minden eszközzel a népek javáért dolgozzanak s különösen igyekezzenek önmagukban és másokban – a magas és alacsony rangúakban egyaránt – az erények királynőjét – a szeretetet éleszteni. A kívánt megoldást ugyanis leginkább a szeretet bőséges kiáradásától várhatjuk, – annak a keresztény szeretetnek áramlásától, amely az evangélium egész foglalata, amely mindig a mások javát keresi s a legbiztosabb orvosság a világ kevélysége és féktelen önzése ellen.”²

¹ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani a Szociális Testvérek Társaságának – különös tekintettel Mona Ilonára –, hogy lehetőségem nyílt kutatni irattárukban.

² XIII. Leó pápa apostoli körlevele a munkások helyzetéről (*Rerum Novarum*). Ford.: Prohászka Ottokár. Bp., 1991. (Reprint) 61–62. p.

Társadalmi téren a körlevél nyomán világszerte új lendületet vett a keresztényszociális tevékenység, kibontakoztak a katolikus nőmozgalmak. Magyarországon nagy jelentőséggel bírt a Farkas Edith³ által 1908-ban alapított Szociális Missziótársulat. Az alapító – Prohászka Ottokár⁴ hatására – ismerte fel, hogy megváltozott a nők helye és szerepe, s a problémák megoldására már nem elégségesek a hagyományos jótékonykodási eszközök. Ehhez már a nőkérdéssel foglalkozó, képzett és hivatásos testvérek közössége szükséges: ez lett a Szociális Missziótársulat. A közösség lelki-gyakorlatokat szervezett, szociális és vezetőképző tanfolyamokat tartott, sajtója, könyvkiadása volt. Missziósházakat, iskolákat, napközi otthonokat, népkonyhákat, árvaházakat működtetett. Országos szervezőmunkát végzett a katolikus nők között.⁵

1923-ban azonban Farkas Edith megváltoztatta a társulatot, egyház-jogilag kongregációvá szervezte át, szigorúbb szabályzatot léptetett életbe. Az eredeti célkitűzéshez ragaszkodók Slachta Margit⁶ vezetésével 1923. május 12-én megalapították a Szociális Testvérek Társaságát.⁷

Miként is vélekedik erről Slachta Margit? Megtudhatjuk egy 1923. május 7-én, a püspöki karhoz intézett leveléből:

„A Farkas Edith öméltósága által 1909-ben alapított szeretett Szociális Missziótársulatunk a legutóbbi időig azon szabályzaton állott, melyet a Hercegprimás Őeminenciája az 1915. évi október 27.-én tartott püspöki konferencián ismertetett és amely alapon a Püspöki Kar a Társulatot »elismerte«, »megdicsérte«. [...] 1923-ban azonban a Főnökasszony új szabályzatot adott, mikor azt kézhez vettük, csodálkozva láttuk, hogy az nem más, mint az Angolkisasszonyok Szabályzata. Csupán célkitűzésben tér el attól.”

-
- 3 Farkas Edith (1877–1942): Édesapja Farkas Jenő miniszteri tanácsos. Farkas Edith korán elkötelezte magát a nővédő mozgalmak mellett, nagy hatást gyakorolt rá gr. Pálffy Pálné, dolgozott többek között a Katolikus Nővédő Egyesületben, s 1908-ban alapította meg a Szociális Missziótársulatot. WIMMER M. ANZELM OSM: Farkas Edith élete. Online: A Szociális Missziótársulat honlapja: [http://szocmissz.hu / Törtenetünk](http://szocmissz.hu/Törtenetünk). – 2016. szeptember.
 - 4 Prohászka Ottokár (1858–1927): 1881-ben Rómában szentelték pappá, a filozófia és teológia doktora, Székesfehérvár püspöke, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a szociális gondolkodás apostola, a századforduló reformere. Prohászka Ottokár. In: Magyar Katolikus Lexikon. XI. Szerk.: Diós István. Bp., 2006. Online: lexikon.katolikus.hu – 2017. március. (továbbiakban: MKL.)
 - 5 BEÖTHY ZSUZSANNA CECÍLIA SM: Röviden a 100 éves Szociális Missziótársulatról. 2008. (Kézirat) Ld.: A Szociális Missziótársulat honlapja: [http://szocmissz.hu / Törtenetünk](http://szocmissz.hu/Törtenetünk). – 2016. szeptember.
 - 6 Slachta Margit (1884–1974): német-francia szakos polgári iskolai tanár, elkötelezett híve a katolikus szociális munkának, a keresztény nővédelemnek, a keresztény feminizmus szószólója, a kezdetektől elutasította a náci ideológiát, az antiszemitizmust, szóban, írásban és tevőlegesen is részt vett az üldözöttek mentésében. 1949-ben emigrált, eleinte még próbált aktív maradni, de aztán visszavonult, hallgatásba merült. BALOGH MARGIT: Slachta Margit. In: *Rubicon*, 2009. 4. sz. Online: <http://www.rubicon.hu> – 2017. március.
 - 7 MONA ILONA – SZEGHALMI ELEMÉR: Salkaházi Sára élete és munkássága. Bp., 1990. (továbbiakban: MONA–SZEGHALMI, 1990.) 24. p.

Slachta Margit úgy vélte, hogy az új előírás mentalitása nincs harmóniában a Missziótársulat elé eredetileg kitűzött célokkal. Aggódott, hogy a túlzott aszkézis és fegyelem akadályozza majd a nővéreket speciális feladatuk ellátásában.⁸

Miért alakult meg a Szociális Testvérek Társasága? Erre a kérdésre is választ ad Slachta Margit: „A szabályzat megmondja, hogy mi a cél: „Léleken megerősödött, hivatásos és képzett munkaerőket adni a társadalomnak minden téren, ahol erre karitatív, szociális, valláserkölcsei, nemzetgazdasági, népegészségügyi, kulturális, nőmozgalmi és állampolgári szempontból szükség van.” Az alakulási jegyzőkönyv azonban ezt a célkitűzést így egészíti ki: „mégis avval a hozzáadással, hogy amennyiben a Missziótársulat inkább karitatív munkát végez, nálunk inkább a szociális és nőmozgalmi munka fog kidomborodni. A mi fő célkitűzésünk tehát a mozgalmak, az államélet terén van, az élet centrumában!”⁹

Az új társulat megkezdi tevékenységét, az intézményi háttér megteremtéséhez szükséges pénz összegyűjtésére még az Egyesült Államokba, Kanadába is elutaznak. Az erdélyi, temesvári nővérek is ehhez a társasághoz csatlakoznak, ők segédkeznek a kassai letelepedésnél 1927-ben.¹⁰ A szlovákiai kerület irányítását – a két ország közötti könnyebb érintkezési lehetőség miatt – az erdélyi kerület vállalta el. A vezetést Báthy Aglája és Hadzsy Olga testvérekre bízták.¹¹

Salkaházi Sára a szociális testvérek kassai megjelenése időszakában az Országos Keresztényszocialista Párt hivatalos lapjának, *A Népnek* volt a főszerkesztője. Bár az impresszumban nem jelent meg a neve, de ez köztudomású volt. Ő maga is több, szerkesztőségekhez elküldött bemutatkozó levelében leírta ezt. A *Híd* szerkesztőségének 1943. június 7-én keltezett levelében a következőket írta: „A cseh megszállás alatt – felvidéki lévén – állandó novellistája voltam a *Prágai Magyar Hírlapnak*, *Kassai Újságnak* és főszerkesztője a Ker. Szoc. Párt hivatalos lapjának, *A Népnek*.”¹² 1926-ban megjelent a *Fekete furulya* című novelláskötete, melyért a Kazinczy Társaság választmánya 500 korona jutalomban részesítette.¹³ Írásaiban egyértelműen megnyilvánul a szociális érzékenység, az elesettek iránti együttérzés s a jó győzelmébe vetett megingathatatlan hit. Erről tanúskodik például *A Népben* megjelent *Haragosok* című írás, melyben drámai reali-

⁸ A levél megjelent a Szociális Testvérek Társasága havi közlönyében: Társaságunk története. In: *A Testvér*, 1932. 5. sz. 36. p.

⁹ Margit tv.: *A Testvér*, 1931. 1. sz. 2–3. p.

¹⁰ MONA-SZEGHALMI, 1990. 24–25. p.

¹¹ MURÁNYI TERÉZ SSS: Szellemben, irányzatban, szeretetben egyek vagyunk veletek. A Szociális Testvérek Társasága romániai kerületének rövid története. In: *Keresztény Szó*, 2013. augusztus.

Online: <http://www.keresztenyszoz.katolikhos.ro> – 2016. szeptember.

¹² Salkaházi Sára levelének másodpéldánya a Szociális Testvérek Társaságának irattárában.

¹³ A Kazinczy Társaság választmányi ülése. In: *Prágai Magyar Hírlap*, 1926. november 17. 7. p.

tással mutatja be, hogyan képes a szegény munkásnegyedben élők között is meglévő hierarchiát áthidalni a keresztényi kiengesztelődés.¹⁴

2. Kalandvágyból elköteleződés

Valószínűleg egy véletlennek köszönhetően került kapcsolatba a szociális testvérekkel:

„... egyszer aztán... csak úgy barátságból elkíséred az egyik ismerősödet valami gyűlésre... Valami mozgalomba cseppentél bele, ezt már látod. De veled mi történik, azt nem tudod. Máskor, hasonló körülmények között értelmesen szoktál viselkedni... De most csak hangfoszlányok jutnak el hozzád... Csak nézed az előtted beszélő testvért, mintha egyedül neked beszélne... Nem is tudod mi az, ami ide, ebbe a mai időkben alakult társaságba vonz. Nem is valami, de Valaki... és egyszerre egészen megnyugszol, mint aki megtalálta, amit keres.”¹⁵

S a következő év, 1928 tavaszán, már részt vett a társaság által szervezett 2 hónapos szociális és népjóléti tanfolyamon, majd 1929 februárjában Szegváron kezdte meg próbaévet, noviciátusát. A katolikus egyházjog írja elő ezt az időt, hogy a jelentkező és a szerzetescsalád kölcsönösen megismerhesse egymást, s ha nem illenek egymáshoz, akkor az újonc minden következmény nélkül távozhasson. Az újoncot bevezetik a szerzetescsalád lelki ségibe. A Szociális Testvérek Társaságában ezt így írták körül: „Bencés alapokon álló, modern formában megjelenő, szociális tevékenységet kifejtő szentlelkes élet.”¹⁶

Vajon mennyire volt tudatos Salkaházi Sára belépése a társaságba? Lehet, hogy csak egy kalandnak indult? A független, szabad, önálló életet élő újságíró nő kíváncsisága munkálkodott benne, hogy ezt is kipróbálja? Sok mindent elárul *A Testvér* 1929. novemberi számában megjelent színdarab, amiben azt játsszák el, hogyan érkeznek meg Szegvárra a jelöltek, közöttük Sára:

„Sára be (fehér ingblúz, fekete nyakkendő, zöld szoknya, barna bőrkabát, kalap nélkül, bozontos haj, szájában ceruza. [...])

Sára: Schalkház Sára vagyok Kassáról. Újságíró vagyok. [...] Be akarok lépni a társulatba. Úgy találom, hogy társulatuk mindenben megfelel a mai modern követelményeknek, csak éppen megfelelő sajtóorgánumuk nincs. Márpedig a mai világban sajtó nélkül nem lehet boldogulni. Azt hiszem, az a hivatásom, hogy megcsináljam a társulat lapját. Nem gondolja? *Theodóra testvér*: Mindenesetre nagyon szép és jó gondolat, csak a kivétel természetesen egy kicsit nehézkes.

Sára (nyugodtan és kedélyesen közbe): Óh, én nem ismerek akadályokat! Nem is tudja, hogy mit nyer a társulat bennem!

Theodóra testvér (a meglepetéstől megnémul).

Sára (ropogtatja a ceruzát): Ugye maguknál nem kell túl sokat imádkozni?

¹⁴ SCHALKHÁZ SÁRA: Haragosok. In: *A Nép*, 1927. március 13. 3. p.

¹⁵ *A Lélek Szava*, 1941. IX. 79. p. Ld.: MONA–SZEGHALMI, 1990. 21. p.

¹⁶ MONA–SZEGHALMI, 1990. 25. p.

Theodóra testvér: Hm... igen... hát kérem, az úgy van, hogy aki lelki életet akar élni...

Sára (közben fejét vakarva, kissé megdöbbenve): Lelki élet?!...

Theodóra testvér (kétségbeesetten): Bizonyos időt a noviciátusban kell tölteni...

Sára (ismét vakarja a fejét): Noviciátus?... Az hol van?... Az mi?... Ott so-
kat kell böjtölni?...

[...] És az izé... a noviciátus meddig tart? [...]

Theodóra testvér: Vannak esetek, hogy csak két év...

Sára (fejét vakarva): Két év? ... Hát, ha muszáj... (Indul leülni, de vissza-
fordul, megint megvakarja a fejét): Két év... (Fejét csóválva erélyesen,
mozgó ceruzával a szájában leül).¹⁷

A noviciátusban, a testvérek közt eltöltött idő alatt azonban sokat ta-
nult, ismerkedett saját magával, egyre közelebb került Istenhez, Krisztus-
hoz, de kétségek továbbra is gyötörték. 1930 pünkösdjén tette le fogadal-
mát, majd ezt írta naplójában:

„Fogadalomtétel után, másnap:

Tegnap, utolsó percben Iona tv. is visszalépett a fogadalomtételtől. Jó, –
h. nem 2 nappal hamarabb, mert biztos, hogy még v. 3-4-5 ember
visszalépett volna. Én is azt mondtam, h. biztos visszaléptem volna! Ezt
mondtam tegnap, fogadalomtétel után.

Ma pedig? Miután letettem a fogadalmat, az Úristen kegyelméből
botorkáló, földönjáró, [...] [olvashatatlan szó – V. I.] lélekkel, ezt
mondom: nem, én csak úgy léphettem volna vissza, ha mindjárt elmegyek
a társulattól is. Mert ez nekem annyit jelentett volna, minthogy nincs
hivatásom! Hát méltó vagyok fogadalomtételre? Méltó vagyok jegyesi
életre? El vagyok készülve hivatásra? Nem és százszor nem. Két év előtt
még cigarettázó, mulatozó, cigánnyal huzatós könnyelmű ember voltam!
Hát mit akarok most néhány hónap mulva? – Egy éve, h. a társulatban
vagyok, 20 hónapja, h. hivatásomra ráébredtem! Tehát nem is két év!
Nos, akkor beszélhetek-e elkészültségről? Nem, nem, nem! És lám,
tegnap mégis ott térdeltem és mondtam kicsit akadozó nyelvvel, kicsit
meghatottan, kicsit mégis szárazon: „Édes megváltóm, Úram Jézus...
Nem a magam erejéből mondtam, nem a magam elhatározásából, hanem
azéből, aki kiválasztott és hívott és hozott! És persze már nem mondhatok
semmi mást, csak azt, h. Áldott legyen az Isten! Alleluja! Alleluja!
Alleluja! –”¹⁸

Másfél hónappal később is így írt még:

„1930. VII. 25.

Milyen hálásnak kell lennem! Ha elgondolom: honnan és hová hozott az
Úristen, honnan hová indított el(?)! Hát tulajdonképpen mit is hagytam

¹⁷ *A Testvér*, 1929. 3. sz. Ld.: SCHÉDA MÁRIA: Boldog vagy, Sára? Bp., 2004.
(továbbiakban: SCHÉDA, 2004.) 32–34. p.

¹⁸ Salkaházi Sára 1929–1930-ban készült lelki naplója a Szociális Testvérek Társasága
irattárában. (továbbiakban: Napló) 1930. június 9. vagy 10. (Valószínűleg, mivel
1930-ban pünkösöd június 8–9-re esett.) Választott jelmondata az Alleluja –
dicsérvjétek az urat.

ott? Bűnt, piszkot, nyomorúságot, egyedüliséget, gondokat és kaptam cserébe nagy-nagy boldogságot, Krisztust, mint jegyest! – Nagyon kísértget az ördög és fülembé duruzsolja, mindazt amit szerettem és otthagytam. Gondolatban csábítólag dobja elélem mindazt, ami volt, amit szerettem életemben: önállóság, cigaretta, kávéház, csavargás a nagyvilágban hajadonfőtt, zsebredugott kézzel [...] [olvashatatlan szó – V. I.], friss vacsora egy kis kocsmában, cigányzene... Oh Krisztus, Krisztus, segíts! – Vajon mi ez? Akarom-e ezt a szívem mélyén, vágyom rá? Vagy csak meg kell küzdenem? Oh segíts, segíts én jegyese! Bajban vagyok, fogom a kezed, nem engedem el, Te se engedj engem!”¹⁹

3. Szociális és nőmozgalmi munka, komáromi megpróbáltatások

Ettől az időponttól kezdve azonban nem volt megállás. Valóban embert próbáló mennyiségű feladatot kapott. Dolgozott azonban fáradhatatlanul, munkabírása egészen bámulatos. Kassán tevékenykedett az egyházközségben, karitászyűléseket tartott, sikeres élelmiszergyűjtést szervezett, Szent Imre herceg halála 900. évfordulójának ünnepségeire 600 tagú zarándoklatot vezetett Budapestre. A társaság fő feladata azonban a szociális és nőmozgalmi munka volt, ezen a területen 1931 tavaszától szervező-előadó körúton vett részt Ungváron, Munkácson, Tornalján, Gálszécsen, Rimaszombatban, Beregszászon.²⁰

Útjait, előadásait figyelemmel kísérte a sajtó. Salkaházi Sára egy albumban²¹ gyűjtötte össze a megjelent írásokat. Találunk itt tudósításokat a *Prágai Magyar Hírlap*ból, a *Kassai Újság*ból, a *Népből*, a *Kárpáti Magyar Hírlap*ból. Álljon itt egy részlet a sok-sok híradásból:

„Schalkház Sára szociális testvér előadásai Ungváron és Munkácson. Nagysikerű, háromnapos előadássorozatot rendezett az ungvári Katolikus Legényegyesület a katolikus kultúrház épületében leányok és asszonyok részére, melyen Schalkház Sára szociális testvér, akit lapunk olvasói, mint írónőt is előnyösen ismernek, tartott a Szlovenszkóban is már meginduló katolikus mozgalmakról szóló, értékes előadásokat. Az első két napot a katolikus leányifjúsági mozgalom ismertetésének szentelte és meggyőző szavainak eredményeként második estén meg is alakult az ungvári katolikus leányegyesület, melyhez csaknem 80 leány csatlakozott írásbeli jelentkezés alapján. Harmadik estén két előadást tartott: a katolikus öntudatról és ismertette a Szociális Testvérek Társaságát. A természet zsúfolásig megtöltő közönség nagy lelkesedéssel hallgatta végig szavait s az előadás után számos meghívást kapott újabb előadássorozat megtartására.”²²

A sajtó szerepét változatlanul nagy fontosságúnak tartotta, erőfeszítéseit siker koronázta, szerkesztésében megjelent a *Katolikus Nő*, Csehszlovákia egyetlen nőmozgalmi lapja. Törekvéseit, elképzeléseit jól dokumentálják a lapszámok. Az 1932. évi I. évfolyam 7. száma Kassán

¹⁹ Napló, 1930. június 25.

²⁰ MONA-SZEGHALMI, 1990. 33–34. p.

²¹ Az album a Szociális Testvérek Társaságának irattárában található.

²² *Prágai Magyar Hírlap*, 1931. április 27. (A cikk kivágott példánya az albumban.)

jelent meg szeptember 15-én. Rögtön a címoldal egyértelműsíti a lap jellegét: „Katholikus nőmozgalmi lap”. A tartalomjegyzék is itt található: „Tost Barna: Veni Sancte Spiritus; Balassa Józsefné: Az első kath. leányifjúsági hét; Dr. Pfeiffer Miklós: Katholikus szociális elvek; Rády Elemér: Főiskoláslányok; Bartha Béla: A liturgikus mozgalomról általában; Szociális problémák és a nő: A Francia Nőszövetség és a házasságjog reformszervezete; Szociális hírek; Leányifjúság: Schalkház Sára: Új munkaév kezdetén; Adorján Mária: Az első találkozás. – Leveles láda.” Továbbá megtudjuk, hogy a szerkesztőség és kiadóhivatal Kassán található a Masaryk körút 23. szám alatt.

A címlap belső oldalán további információk találhatók, melyek szerint a lapot a Szociális Testvérek adják ki, felelős szerkesztő Schalkház Sára szociális testvér, az évi előfizetés ára 15 korona, külföldre 20 korona, az egyes lapszám ára 1.80. Megjelenik július és augusztus kivételével minden hónap 15-én. A lap fűzött, a borító (szürkés) vastagabb papírból készült, könyvszerűen tördelt, fotókat nem tartalmaz. A Kereskedelmi és Ipari Nyomda nyomta.²³

A *Katholikus Nő* 1932. december 15-i számának belső borítóján már azt olvashatjuk, hogy a lap szerkesztőségét és kiadóhivatalát Komáromba helyezték át, s az új cím, Komárno-Komárom, Városház utca 4. Ide várják a cikkeket, tudósításokat.²⁴ Mit jelent ez? Azt, hogy Salkaházi Sárát Kassáról Komáromba helyezték át, mert a társaság szeretett volna ott is megtelepedni, s a szervező munkát rábízták, vállalnia kellett hitoktatást, karitást, a „Liturgia” könyv- és kegytárgyüzlet vezetését. Helyzete egyáltalán nem volt egyszerű, a legyőzendő akadályokat, a nehézségeket igen részletesen feltárta többoldalas leveleiben, melyet a társaság kassai főnöknőjének, Hadzsy Olgának írt. Írásaiban nagyon őszinte volt, nem titkolta érzéseit, véleményét a körülötte levőkről, legyen az akár negatív is.

1932. október 18-án a megérkezéséről számolt be: „Drága jó Olga Testvér! Hosszú – és bizony – fárasztó út után szakadó esőben érkeztem Komáromba. Az állomáson Bíró tanár úr²⁵ várt. Egyenesen a zárdába hajtottunk. [...] Ideiglenesen – néhány hónapig, de lehet, hogy csak hétig – 28 órát kell adnom a katolikus iskolában, a községi iskolában és a polgári leányiskolában.” Igen mostoha lakhatási körülmények fogadták: „Tulajdonképpen nincsen szobám még egy fiókom, szekrényem sem, egész nap zongoráznak mellettem s – például – a mosdási lehetőség is a legrosszabb.” Már itt szó esett az üzletről: „Az üzlet november elsején átvehető lesz. Az egész város várja a megnyitást s különösen a hölgyek már nagyon számítanak arra, hogy a karácsonyi bevásárlást ott tehetik meg.”²⁶

²³ *Katholikus Nő*, 1932. 7. sz. Borító.

²⁴ *Katholikus Nő*, 1932. 9–10. sz. Belső borító.

²⁵ Bíró Lucián Géza (1898–1990): bencés szerzetes-tanár, lapszerkesztő, tankönyvíró, a komáromi, a pápai és komáromi bencés gimnázium tanára, igazgatója, a pannonhalmi főapát szlovákiai vikáriusa. Bíró Lucián Géza. In: A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona. Online: <http://adatbank.sk/lexikon> – 2017. március. Nagyon sokat segített Salkaházi Sárának a komáromi munkája során, szinte valamennyi levelében említi a nevét.

²⁶ Levél Hadzsy Olgának. 1932. október 18. (A felhasznált levelek gépeltek, kézzel aláírtak, a Szociális Testvérek Társasága irattárában találhatók.)

Az elképzelések szerint a feladatokat három nővérré szabták, Salkaházi Sára egyelőre azonban egyedül volt. Nagyon kimerítették a lakhatással kapcsolatos, a hivatalos ügyek intézése, a sok tanítási óra:

„Tegnap volt a legnehezebb napom. Hat órám volt. Szerencse csak az, hogy két-két óra, s közben egy óra szünet. [...] A nagyobbakat nagyon kell fegyvelmeznem, olyan hálás vagyok, hogy az Úristen olyan erős hangot adott nekem. Ámbár ma már nagyon érzem a torkomat és a fáradságot. [...] 13 osztályom van. Hogy mikor fogom tudni csak a felének is a nevét, nem is sejtem. [...] Olyan otthontalan vagyok, hogy így még jobban érzem az egyedüllétet.”²⁷

A Szent Anna zárdában rendbe tettek számára egy lakrészt, alapvető felújításokat is elvégeztek, kapott bútorokat, lehetett főzni, s bár a fürdőszoba nem volt használható, de a „klozet” igen, tehát érkezhettek Emma testvér, akit nagyon várt már. Természetesen rengeteg volt még a renoválni való. Leveleiben a legapróbb részleteket is leírta, az október 23-án keltben például még a törülőkötőt is megemlíti. Nem feledkezett meg azonban arról sem, hogy kinyilvánítsa háláját komáromi segítőinek. Nyomdát is talált – Metlesich Nyomda – a *Katholikus Nő* számára, s a lap kiadásáért 105 koronával kevesebbet kértek, mint Kassán, összesen 735 koronát.²⁸

Kicsit nehézkesen ment a társaság letelepedésének hivatalos elintézése, a lakrészüik felújítása, a könyvüzlet birtokba vétele. Nagyon várta Olga testvért:

„Jöjj minél előbb, még hétfőn. A helyzet súlyos. [...] Én örömmel vállalom minden nehézséget, rossz elhelyezkedést, kellemetlen beosztást s az egész elrendezetlen helyzetet, ha tudom, hogy az a Társulat javára válik.”²⁹

„Már nagyon fáradt vagyok. Közben folyton lelkiismeretbeli furdalásaim vagyok [sic!], hogy soha, egyetlenegy órára sem tudok elkészülni! Most a lapot akarom megcsinálni. Csak lenne néhány nyugodt percem! Novemberben nem tudtunk lelkimagányt tartani. [...] Bocsáss meg édes Olga testvér, de már olyan fáradt vagyok, hogy gondolkozni sem tudok. Nagyon sok mondanivalóm lenne. Fáradt vagyok, egyedül vagyok, sokat sírok. Anyámnak kezét csókolom, nem tudok írni, igazán nincs időm. Mindenkiért imádkozom. És kérem mindenki imáját.”³⁰

Emma testvérral is gondjai voltak: „Olyan nagyon nehéz vele, olyan egészen más, mint odahaza volt. Nehezen mozog, mintha még az értelme is megnehezült volna. Még a háztartással kapcsolatban sem vesz le semmi gondot rólam, nem törődik semmivel sem, igazán néha egészen el vagyok keseredve.”³¹ Közben megjárta Budapestet is, s 1933. január közepén megérkezett a harmadik nővér, Erna testvér. Így hárman lettek egy

²⁷ Levél Hadzsy Olgának. 1932. október 20.

²⁸ Levél Hadzsy Olgának. 1932. október 23.

²⁹ Levél Hadzsy Olgának. 1932. november 11.

³⁰ Levél Hadzsy Olgának. 1932. december 2.

³¹ Levél Hadzsy Olgának. 1932. december 18.

szobában, mert még mindig nem készült el az alsó helyiség. Az üzlet átvétele azonban látótávolságba került. Bízta benne, hogy lesz elég bevétel, mert számítottak arra, hogy náluk fognak vásárolni a katolikus iskolák nemcsak könyveket, hanem papírt is.³²

Salkaházi Sárát továbbra is számon tartották az irodalmi életben, meghívást kapott a Csehszlovákiai Katolikus Magyar Írók Szövetsége alakuló ülésére 1933. február 10-re Pozsonyba, ahol bevásárolták az országos választmányba. Ott-tartózkodása során járt Bubnič püspöknél³³, akinél szó esett a katolikus lányok és nők körében végzett szervező munka tervezett fellendítéséről, melyben kiemelt szerepet szántak a Szociális Testvérek Társaságának. „Társaságunk hivatalosan meg van bízva a magyar kath. nők és lányok megszervezésével. Én ennek igen nagy jelentőséget tulajdonítok: most már nem félhet tőlünk senki, hiszen kötelességünk a szervezés, másodsor a pp. [= püspöki] kar védelme alatt dolgozunk, s így minden kath. nőegyesületnek kötelező lecsatlakozni, senki sem akadékoskodhat: sem plébánosok, sem egyes egyesületi vezetők s nyugodtan és bátran szervezhetünk új egyesületeket és klubokat.”³⁴

Salkaházi Sára munkatempójához egy idézet (e néhány sort már kézírással fűzte hozzá 3 oldalas gépelt leveléhez): „18-án Pozsonyban tartok előadást. Ma [16-án] gyűlés pr.[elátus] úrnál, holnap 17-én gyűlés, holnapután utazás, vasárnap M.[argit] tv [= testvér],³⁵ jaj istenem! oly sűrű a program!... A levelezésem áll!”³⁶

A munka azonban haladt, kinyitott a „Liturgia” üzlet, a karitászbán bevezette az élelmiszer-gyűjtést, melyből gyermekkonyhát hozott létre, 500 gyermeknek biztosítva ellátást. Elkezdte a családlátogatást Komárom nyomornegyedében, a „Werk”-ekben: az 1848–49-es, kiürített katonai erődítményekben laktak ugyanis a legszegényebbek. Szervezte a leányifjúsági mozgalmat, előadásokat tartott. A szervező munkához vezetőkre is szükség volt, ezért képzésükre tanulmányi heteket indítottak, egy volt már Kassán 1932-ben, a másodikra Komáromban került sor 1933 júliusában. Nagy bánat is érte Sárát, mert Olga testvért a csehszlovák hatóságok kiutasították Kassáról, helyét a lengyel állampolgárságú Kowalcze Anitta testvér vette át.³⁷ A következő sorokat már neki írta november 18-án:

„nem is gondolhatok most egyelőre pihenésre. Sőt, e héten még éjszakázom is [...] hetenkint négyszer még mindig ötkor kelünk, de mit tegyek. Teljes lehetetlenség mindent elvégeznem.[...] Gondold el: az üzlettel foglalkozni, hitoktatás, az egész Karitás munkát vezetni – most rengeteg munka van, a Népjóléti Központ munkája – ez is nagyban megindult most, itt a házban a szegényeket is egy kicsit kézben kell

³² Levelek Hadzsy Olgának. 1933. január 14. és január 18.

³³ Bubnic Mihály (1877–1945): 1939-től haláláig a rozsnyói egyházmegye püspöke, egyik legfőbb szervezője volt az Actio Catholicának. Bubnic Mihály. In: MKL. II. köt. Bp., 1996.

³⁴ Levél Hadzsy Olgának. 1933. február 12.

³⁵ Slachta Margit is előadást tart Pozsonyban.

³⁶ Levél Hadzsy Olgának. 1933. március 16.

³⁷ MONA–SZEHALMI, 1990. 36–38. p.

tartani, folytatni a levelezést vidékkel a Nőszövetséggel kapcsolatban, vezetni a Szívgyárdát és a leánykört, a Kath. Nőt szerkeszteni és most még az adminisztrációt is megcsinálni s végül a megélhetésünkkel kapcsolatban is gondokat viselni, házat vezetni, szóval sok-sok egy kicsit.”³⁸

S mindeközben nagyon oda kellett figyelniük a kiadásaikra. Ugyanebben a levélben írta, hogy a takarékoskodás érdekében nem a villanyt használják, hanem petróleummal világítanak. Többnyire abból főztek, amit ajándékba kaptak: két hétig nyulat ettek, mert kettőt kaptak egyszerre. „Finom volt, csak kicsit sok.”

A hitoktatást azonban végül csak feladta. „A hitoktatást kénytelen voltam lemondani. Nem tehettem másképp, nem bírtam elvégezni.”³⁹ Igazán elismerésre méltó, hogy eddig is vállalta, hiszen egy évvel ezelőtti ideérkezésekor pár hétről, legfeljebb néhány hónapról volt szó az egyházközségben. A Komáromban töltött idő alatt sokszor érezte úgy, hogy egyedül van, nem kap eligazítást, direktívát a társaságtól. A Liturgia üzletben kevés volt a bevétel, szóba került, hogy átadnák másnak, bár ő szívesen foglalkozott vele. Mindezekről több levelében is szót ejtett. A legnagyobb fájdalom számára azonban valószínűleg az volt, hogy meg kellett szüntetnie a *Katholikus Nőt*. Erről az 1934. április 4-i levélben írt. A szlovenszói és az erdélyi kerület összevonásakor ugyanis az új főnöknő úgy döntött, hogy az új kerületnek elég lesz egy nőmozgalmi lap is. Ez *A Nap*, amely már 1921 óta jelent meg az erdélyi testvérek szerkesztésében.⁴⁰

4. Új kihívás? – brazíliai missziós tervek

A komáromi embert próbáló kihívások után nem csoda, hogy nagy megkönnyebbüléssel fogadta, mikor 1934 nyarának végén kiderült, hogy visszatérhet Kassára, mert országos szervező munka kezdődött. „Édes jó Anitta testvérem, kimondhatatlanul boldog vagyok, hogy az Úristen kegyelméből visszamehetek Kassára.”⁴¹

1934 októberétől tehát Kassán munkálkodott, feladatul a Szlovenszói Katolikus Ifjúsági Egyesület és a Nőszövetség szervezését kapta. Jól végezte a munkát, de a kassai közösségben sokasodtak a nehézségek. Helyi előjárójával a legnagyobb ellentétet a temperamentumuk különbségében fogalmazta meg: „Én kolerikus vagyok, ő melankolikus. Én közlékeny vagyok, ő teljesen zárkózott; én hangos, ő csendes; én durva, ő finom; én erős, ő törekeny; – szóval a lehető két nagyobb ellentét. Persze hogy nehéz. De honnan tudom, hogy ő nem szenved? – Talán jobban szenved, mint én, éppen tőlem!...”⁴²

A konfliktusok azonban nem akadályozták meg abban, hogy kurzusokat, tanulmányi heteket szervezzen, ezeken előadásokat tartson az elkövetkező két évben, s nemcsak Kassán, hanem Érsekújváron, Pozsonyban, Losoncon, Nyitrán, Bártfafürdőn. Ezt a tevékenységet ezúttal

³⁸ Levél Kowalcze Anittának. 1933. november 18.

³⁹ Levél Kowalcze Anittának. 1933. december 6.

⁴⁰ SCHÉDA, 2004. 61. p.

⁴¹ Levél Kowalcze Anittának. 1935. augusztus 19.

⁴² Napló, 1935. június 4. – MONA–SZEGHALMI, 1990. 42. p.

is figyelemmel kísérte a sajtó, többek között a *Prágai Magyar Hírlap*, a *Komáromi Lapok*, a *Kassai Újság*. Az egyik cikket éppen Salkaházi Sára írta Syphax aláírással. Átütő nagy sikere volt a kassai katolikus leánykurzusnak címmel. „Még élénken emlékezetében él a kassai leány- és hölgyközösségnek az a ciklus, melyet az elmúlt télen rendezett meg az Actio Catholica »A fiatal leány életútja a jegyességig« címmel. A tavalyi szépen sikerült kezdeményezésnek köszönhető, hogy az idei második »Eljegyzéstől az oltárig« című ciklus előadásai alkalmával az Orsolya-zárda nagyterme szűknek bizonyult a naponta mintegy 400 hallgató befogadására. Ritkaságszámba megy, hogy egy katolikus s kizárólag nők részére rendezett valláserkölcsi előadás-sorozat egy teljes héten keresztül ennyire lekösse a hallgatóságot.” Az előadásokon a jegyesség etikájáról, a házasság szentségéről és felbonthatatlanságáról, a mai férfi asszonyideáljáról, a női lélek bensőségéről s finom ízléséről, a házasság gazdasági megalapozásáról, a házassági hivatás egészségtanáról esett szó. Az előadók között ott volt többek között Carsky József püspök,⁴³ Bartha Béla hitoktató, dr. Sztudinka Gyula ügyvéd, Münster Irma, dr. Csaba Margit egyetemi tanársegéd, Tost Barna prelátus kanonok.⁴⁴

Közben azonban egyre inkább érezte, változtatni szeretne, más helyen, más területen is kipróbálná magát. Talán egy új kihívás? Már 1935 nyarán levélben fordult Slachta Margithoz, Brazíliába menne, missziós munkára. „Az Úristen kegyelméből teljesen átélve és megbizonyosodva szociális testvéri hivatásomról s arról, hogy az én szolgálatomat és odaadottságomat a mi Társaságunkban akarja tőlem az Úristen, mégis egy idő óta különös indításokkal, sugallatokkal és vágyakozással kapcsolja lelkemet a missziók gondolata felé. [...] add meg nekem a reménységet arra, hogy amikor lehetséges és aktuális lesz, lehessek én – minden gyarlóságom és nyomorúságom mellett – az a szerencsés kiválasztott, aki a missziók területére elviszi Társaságunk munkáját!”⁴⁵

Természetesen nem volt egyszerű egy ilyen utat előkészíteni, rengeteg a bizonytalanság. S hiába sürgették az óceánon túlról, hogy várnának segítséget, de sok a kérdés. Kétségeiről, a tárgyalásokról, levelezésekről Szelec Arnold,⁴⁶ Brazíliában tartózkodó plébánossal Slachta Margit beszámolt Salkaházi Sárának.⁴⁷ 1937. december 12-én azonban már leírta egyértelműen, hogy ő lesz az, aki kiutazik Brazíliába, egyetlen feltétel van, magyar állampolgárnak kell lennie a kiutazónak:

⁴³ Csárszky József (1870–1953): megyéspüspök. 1925-től rozsnyói, majd kassai püspök. 1938-tól 1945-ig a kassai, rozsnyói és szatmári egyházmegyék kormányzója Eperjes székhellyel. Ld. MKL. II. köt. Bp., 1996.

⁴⁴ *Prágai Magyar Hírlap*, 1936. február 25. (A cikk kivágott példánya a már korábban említett albumban.)

⁴⁵ Levél Slachta Margitnak. 1935. június 26.

⁴⁶ Szelec Arnold Ferenc (1900–1972): plébános, tanár. 1931 és 1939 között a brazíliai magyar telepesek missziós lelkésze, 1939 és 1972 között a brazil Villa Anastacio-i plébániát megszervező plébános, hitoktató, tanár. Vö. MKL. XII. köt. Bp., 2007.

⁴⁷ Slachta Margit levelei Salkaházi Sárának, 1937. május 3., 1937. augusztus 4. (Hofgastein)

„A magyar hazához való hűségeden a legtávolabbról sem kételkedem, azonban miután családod Csehszlovákiában él, állampolgárságod letétele részéről mindenestre meggondolandó, mert úgy hiszem, hogyha valaki leteszi az állampolgárságot, valószínűleg nem engedi be többé a csehszlovák állam. [...] Az is lehetséges természetesen, hogy soha semmiféle komplikációt nem fog ez okozni. Az azonban kétségtelen, hogy ezt nagyon át kell gondolni. [...] Arra kérek tehát, hogy imádkozzál, azután dönts.”

A másik, Sárának igen nehezen feldolgozható feltétel, hogy csak civil ruhában mehet, tehát le kell vennie a társulat szürke ruháját, melyet még 1929-ben öltött fel.⁴⁸ Úgy tűnt azonban, hogy mindent kész vállalni.

Búcsúzásakor, elváláskor óhatatlanul felidézzük a múltat, a meghatározó élményeinket, emlékezünk. Sára is így tett, két ilyen jellegű írása is született ebben az időszakban, az egyikben gyerekkorára, a másikban a felnőtté válás időszakára tekintett vissza. Talán készülődés ez a messzi útra, azoknak az emlékeknek az „összecsomagolása”, amelyeket magával akart vinni oly távol hazájától.

A *Húsvéti emléken* egy gyerekkori csínytevését eleveníti fel, de a bevezető sorok sokat elárulnak:

„Gyermekkorom legkedvesebb ünnepe a húsvét volt. Ez a leghosszabb ünnep és tele van csodálatosabbnál csodálatosabb dolgokkal... Húsvét körül az egész hétköznapi életünk megváltozott. Nagyszerdától kezdve már nem ettünk húst, hiszen az utolsó böjti napokat éltük! Azután mindennap elmentünk a templomba s nem a szokott csendes misét hallgattuk, hanem gyermekszívvvel is ámuldoztunk azokon a fenséges, titokzatos szertartásokon, melyeket ilyenkor az Egyház végez. Sokat nem értettünk belőle, de azt igen, hogy nagy dolgokat ünnepelünk...

Ünnepi ruhába öltöztünk, az új sötétkék selyemsapkát is felvehettük, kabátunkra tiszta, új matrógallér került, kezünkben szorongattuk kis imakönyvünket, mely szebbnél-szebb szentképeket rejtett magában, s így mentünk misére, a premontreiekhez. Elöl mi ketten húgommal, utánunk meg anyánk, keresztanyámmal. A templomban megvolt a szokott helyünk. Balra az első padban, annak is a balszélén. Tudta ezt a templomban mindenki.”⁴⁹

A másik írásban, a *Kassai lányok húsz évvel ezelőtt...* címűben a két barátnőjével, volt iskolatársával, Garbera Annával és Forgách Erzsébettel közösen vezetett naplót lapozgatja. 1919. február 19-től írták 1920. november 13-ig, s a tréfa és szomorúság, a vidámság és fájdalom mellett, ami egyértelműen kiviláglik, az a lángoló hazaszeretet, a törhetetlen hit az anyaországhoz való visszatérésben, ami leginkább jellemezte az akkori kassai magyar lányokat. „Nagy dolog volt ez pedig akkor. Hiszen az a két esztendő, amit a füzet összefoglal, éppen a legfájdalmasabb, legkeservesebb két esztendő: az elszakítás, a vörösök bevonulása, a csehek

⁴⁸ Slachta Margit levele Salkaházi Sárának, 1937. december 12. (Budapest)

⁴⁹ SCHALKHÁZ SÁRA: Húsvéti emlék. In: *Prágai Magyar Hírlap*, 1938. április 16. 19. p.

visszajövele s legvégén gyászkeretbe foglaltan, kereszttel jelölve az a nap, melyen a magyar országgyűlés a trianoni békeszerződést ratifikálta.”⁵⁰

Sajnálatos módon az ilyen jellegű írásai nagyon megritkultak a 30-as években. Erre már tényleg nem maradt sem ideje, s valószínűleg energiája sem. 1938 elején Budapesten, a Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetségében tevékenykedett, a Szent Zita körökben szervezett háztartási alkalmazottakkal foglalkozott. Rövid idő alatt eljutott a hír előjáróihoz kiemelkedő munkájáról, ezért visszavehette a testvérek „kültag” ruháját, tehát nem kellett civilben járnia.⁵¹

1938. május 25-e és 29-e között rendezték meg Budapesten a 34. Eucharisztikus Világkongresszust. Az első nemzetközi eucharisztikus kongresszust 1881. július 28-tól Franciaországban, Lille-ben tartották meg, ténylegesen világméretűvé azonban a két világháború között vált. A rendezvények a vallásos élet elmélyítésének igen hatásos eszközei voltak, amelyek a résztvevők hatalmas számával és rendkívüli buzgóságával a katolikus egyház egységéről és hitének szilárdságáról tettek az egész világ színe előtt tanúbizonyságot. Ezeknek a kongresszusoknak a hatékonyságát növelte az új kor technikai vívmányainak egész sora: a sajtó, a rádió, a film, illetve a tömegek látványos mozgatása.⁵² Kétségtelen, hogy ez a rendezvény a magyar katolicizmus huszadik századi történetének legnagyobb szabású ünnepségsorozata volt. A pápát Eugenio Pacelli bíboros államtitkár, pápai legátus, a későbbi XII. Piusz pápa képviselte.⁵³

Salkaházi Sára is részt vett az ünnepségen, Forgách Erzsébetnek levélben számolt be lenyűgöző élményeiről:

„Kimondhatatlanul hálás vagyok az Úristennek mindenért, ami így jutott nekem, mert minden olyan mély és fenséges élmény volt, ami nem egykönnyen tér vissza, s talán egyetlen az életben. A kongresszus megnyitásán ott voltam, de persze csak a távolból hallgattam, így is gyönyörű volt. A két legszebb ünnepségen azonban, hála a jó Istennek, részt vehettem s ez a kettő: a legátusi mise és a délutáni szentséges körmenet. A legátusi misén egy másik kültaggal együtt mentünk, mert nem mehettünk a testvérekkel. Először fájt, hogy külön voltunk, de aztán nagyon örültem, mert benne voltunk a tömegben, s ez olyan jó volt. Hogy semmi külön helyen, hanem bent a tömegben, a többi egyszerű emberkének között. Kimondhatatlan élmény volt ez a szentmise, nem is lehetett másként, mint repeső szívvel, szárnyaló lélekkel hallgatni. [...] Kimondhatatlanul szép volt. És a korona a pápa beszéde... de ezt Te mind hallottad a rádión keresztül...

A délutáni körmeneten is részt vettem. Már maga a gyülekezés is a Bazilika előtt. Ahogy jöttek a különböző ifjúsági és felnőtt egyesületek, apáca- és szerzetesrendek, majd a világi méltóságok a gyönyörű pompás ruhákban. A püspökök és bíborosok... S látni a sok abesszin papot, nécert és kínait, törököt, mindegyiket a maga sajátos viseletében, s boldogan lelkenedezni azon, hogy az Egyházban milyen csodaszép harmóniában és szeretetben van együtt minden. [...]” Írt a braziliai útról is: „Erzsike imád-

⁵⁰ SCHALKHÁZ SÁRA: Kassai lányok húsz évvel ezelőtt... (Az írás gépelt kézirata a Szociális Testvérek Társasága irattárában.)

⁵¹ MONA-SZEGHALMI, 1990. 49. p.

⁵² GERGELY JENŐ: Eucharisztikus Világkongresszus Budapesten / 1938. Bp., 1988. 21., 29. p.

⁵³ Uo. 5., 118. p.

kozzál, hogy segítsen meg az Úristen, és vigyen ki, már igen nagyon vágyódom... Most ezen a nyáron dől el, vagy ősz elején...”⁵⁴

Nyár végén Kassán, a Katolikus Legényegylet dísztermében ünnepség keretében búcsúztatták az utazni készülő Sárát. A rendezvény jól mutatta, hogy milyen nagy tiszteletnek, elismertségnek örvendett szülővárosában. A *Kassai Újság* így emlékezett meg az eseményről:

„Čársky püspök megnyitó beszédében párhuzamot vont Julián szerzetes és Sára testvér vállalkozása és útja között. Az előbbi a XIII. században nekivágott az Ázsia belsejébe vezető ismeretlen útnak és az ott reá várakozó számtalan veszélynek, hogy az őshazában maradt magyar testvéreket felkeresse és hírt hozzon felőlük.

Sára testvér is ilyen hősi feladatra vállalkozott. Csakhogy előtte már ismeretes mindaz a veszély, nehézség, küzdelem, amit magára vállal. Nem az őshazában maradtak után megy, hanem azokat keresi fel, akik a hazai földön nem tudtak itt gyökeret verni és idegenben próbálnak szerencsét, Brazíliában.

Ezeknek az elszakadt testvéreknek anyagi, kulturális támogatást nyújtani és lelki vigaszt vinni – igazi nemzet- és lélekmentés. Értékes missziós munka.

Mint az egyházmegye feje, köszönetet mond Sára testvérnek az egész Szlovénkón, egyházmegyéjében és Kassán kifejtett tevékenységéért. Főpásztori áldását adja rá és kéri a jó Istent, hogy új munkaterén is árássa el kegyelmével.

A katolikus Nőegylet nevében özv. Balassa Jánosné, az ismerősök és a közönség nevében Cselényi József pápai kamarás búcsúztatta el közvetlen, meleg hangú beszédben Sára testvért.”⁵⁵

A brazíliai utat azonban megakadályozta a háború kitörése, álma nem valósulhatott meg. Salkaházi Sára még sokáig hitt, bizakodott benne, őrizte a reményt évekig. Egy újabb csalódás, amivel meg kellett küzdenie, de feladatok nélkül nem maradt.

5. Segélyakciók a visszacsatolt területeken

Az első bécsi döntés után, a miniszterelnöki hivatal kezdeményezésére elindították a Magyar a Magyarért Mozgalmat a visszacsatolt területek lakosságának megsegítésére 1938. október elején. Létrehozását az indokolta, hogy – noha Csehszlovákia szociális politikája fejlettebb volt, mint a magyarországi – Dél-Szlovákiában magas volt a munkanélküliség, s így e területek Magyarországhoz csatolását követően komoly szociális gondokra lehetett számítani. Célja a hátrányos helyzetben élő lakosság megsegítése, az anyaországba való beilleszkedésük elősegítése volt. Emellett a mozgalomnak bizonyítania kellett Magyarországra és a magyarországi lakosság szolidaritását is a kisebbségben élőkkel szemben. Céljai megvalósítása érdekében országos gyűjtést hirdetett, amelybe a magyarországi népesség széles körei kapcsolódtak be, s amelyet a politikai

⁵⁴ Levél Forgách Erzsébetnek. 1938. június 20.

⁵⁵ N.N.: Búcsú a Brazíliába induló Schalkház Sárától. In: *Kassai Újság*, 1938. augusztus 21. 5. p.

jobb- és baloldal egyaránt támogatott. A gyűjtőakció eredményeképpen összesen 6,8 millió pengő gyűlt össze, amelyet a visszacsatolást követően élelmiszer, tüzelőanyag és pénzsegélyek formájában osztottak ki a rászorulóknak.⁵⁶

A segélyakció lebonyolítására szociális munkásokat bíztak meg, közöttük szerzetesnővéreket. Salkaházi Sára is ebbe a munkába kapott beosztást, 1938. november 9-től 1939. január 10-ig a szepesi, illetve a kassai járásban dolgozott. 1939 első hónapjait Budapesten töltötte, a Katolikus Női Szociális Képző ügyeit intézte.⁵⁷ Márciusban Kárpátalja is visszakerült az anyaországhoz, Salkaházi Sára március 24-től a técsői járás szociális előadója, novembertől pedig a rahói járásé is. Ebben a beosztásban maradt 1941 februárjáig hivatalos szegénygondozóként, s egyúttal közreműködött a szociális közigazgatásban is. Kiváló, elismerésre méltó munkát végzett.⁵⁸ A körülményekről, megrázó tapasztalatairól ő maga így számolt be:

„Már olyan régen terveztem, hogy írok Técsőről a közösségnek, de olyan jó százféle munkába belekapaszkodni s mindig odázni. Szinte azt sem tudom, hogy hol kezdjem. Hogy hideg van és fázunk, erről talán felesleges is írni. Bizony, Máramarosban vagyok, s a máramarosi havasok ontják lefelé a hideget. Állandóan 20-25 fokos hideget mértünk, s ha egy-egy délben felment a hőmérő nulla alatti 6-ra, akkor azt mondtuk: milyen jó meleg van. A lakás is elég hideg, ablakomon egyujjnyi vastag volt a jég, az ablakot nem is lehet kinyitni. Úgy felöltöztem néha, mint egy jegesmedve, mégis kezem, lábam elfagyott. S még mindig hálát kell adnom a jó Istennek, mert ha látom a szegényeket, akiken néha alig van valami, megállapíthatom, hogy nekem milyen jó dolgom van. Bejött egyszer az irodába egy ruszin asszony. 25 fokos hideg volt. Nem volt rajta egyéb, mint egy háziszőtt ing, egy halina kabát cafatja és egy bocskor, de bokától térdig semmi sem volt a lábán. Szörnyű volt látni. Úgy állott szegény, mint egy jégcsap, ott melegedett fel nálunk egy kicsit.

Középsársáról s Felsőapsársáról négy legény gyalog indult útnak Rahóra, gyalog jöttek 70 kilométert. Kettőnek lefagyott a füle, de úgy, hogy az orvos kötözte be, s azt mondta, hogy nem lehet megmenteni. Kettőnek a lába. Munkatársam azt mondja, hogy szörnyű volt még látni is. Hozzánk hozták be őket, és mi elláttuk őket útiköltséggel és étellel.”⁵⁹

1939 karácsonyát Budapesten, a Thököly úti anyaházban töltötte. Örömteli meglepetés érte, visszakapta a testvérruhát, és megtudta, hogy készülhet az örökfogadalomra, melyet 1940 pünkösdjén tett le. Első mottó-

⁵⁶ HÁMORI PÉTER: Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története. (1938–1940) In: *Századok*, 2001. 3. sz. 569–624. p.

⁵⁷ A Katolikus Női Szociális Képzőt Slachta Margit alapította, Budapesten a Thököly út 69. sz. alatt működött 1934 és 48 között. Szaktanfolyamokat tartottak, s a végzeteknek szociális megbízotti állásokat adtak. Vö. MKL. VI. köt. Bp., 2001.

⁵⁸ MONA–SZEGHALMI, 1990. 61–62. p.

⁵⁹ A Magyar a Magyarért Mozgalomból. In: *A Testvér*. 1940. V. sz. 4. p.

ja, az „Alleluja” mellé egy mondatot illesztett a Szentírásból Izajás prófétától: „Ecce ego, mitte me!” (Itt vagyok, engem küldj!)⁶⁰

1941. február 12-én hagyta el Técsőt. Igen fontos beosztást kapott Budapesten, a Katolikus Dolgozó Nők és Leányok (DLN) Országos Szövetségének központi vezetője lett. A DLN-t Korányi Sarolta kezdeményezésére Rónai Paula szociális testvér hozta létre, s mikor Salkaházi Sára elkezdte a munkát, már tízéves múltra tekintett vissza. Több mint 200 csoporttal, 6 otthonnal, központi irodával rendelkezett a fővárosban (VII. Rákóczi út 4.), üdülője volt a Balatonon, Jankovich-telepen, kiadott saját lapot, a havonta megjelenő *Dolgozó Nőt*, valamint a kéthavi *Vezetők Mappáját*. Salkaházi Sára 3 éves tevékenysége alatt – hűen önmagához – rengeteg feladatot végzett el. További öt új otthont alapított, elkezdte az első magyar Munkásnő Főiskola építését, s természetesen szerkesztette a lapokat.⁶¹

6. Összegzés

Salkaházi Sára 1940-es évekbeli tevékenysége azonban már meghaladja ennek a tanulmánynak a kereteit. A szociális testvérek bekapcsolódtak az üldözöttek mentésébe, élen járt ebben Salkaházi Sára, s a kimenetel mindenki számára ismert: 1944. december 27-én mártírhalált halt.

Az idézett levelekben, újságcikkekben, róla szóló művekben megtalálhattuk a választ az írásom elején feltett kérdésekre. Valóban a véletlennek köszönhetően indult el egy úton, melyről a legnagyobb nehézségek – legyenek azok a saját lázadó természetéből fakadó konfliktusok vagy embert próbáló körülmények – sem tudták eltéríteni. Krisztus iránt érzett szeretete, a mások iránt érzett felelőssége, segíteni akarása töretlenül ott munkáltak benne, nem hagyták megfutamodni, küzdelmei, szenvedései csak megerősítették. Élete, tevékenysége korokon túlmutató értéket, példát hordoz magában. XVI. Benedek pápa 2006. április 28-án írta alá Salkaházi Sára boldoggá avatásának dekrétumát.⁶²

⁶⁰ SCHÉDA, 2004. 95., 98. p.

⁶¹ MONA-SZEGHALMI, 1990. 68. p.

⁶² Boldog Salkaházi Sára. Szerk.: Hidvégi Máté. Bp., 2006. 19. p.

Egy vértelen vértanú életútja* Adalékok Pétery József váci püspök életéhez, különös tekintettel az 1956-os forradalomra

Földváry Gergely

Dr. Pétery József váci püspök neve a Váci Egyházmegyén kívül alig ismert, sőt egyházmegyéjében is csak a tájékozottabbak ismerik. Valószínűleg ezért az életét és püspöki munkásságát bemutató nagyobb munkával az egyháztörténeti kutatás még mindig adós. Petróci Sándor, a püspök titkárának visszaemlékezésén,¹ dr. Varga Lajos váci segédpüspök,² Lénár Andor³ és Hornyák Máté János⁴ tanulmányain kívül az egyháztörténeti szakirodalom nevét és szerepét is csak egy-két félmondatban említi annak ellenére, hogy emberi helytállása és a kommunizmus alatt elszenvedett megpróbáltatásainak viselése révén olyan példát adott és adhat nekünk ma is, mely szélesebb közönség érdeklődésére is számot tarthatna. Tanulmányom egyfajta megemlékezés a tavaly 50 éve elhunyt váci püspökről, továbbá abból a célból is készült, hogy az egyháztörténeti kutatás hiányának szerény pótlásaként szolgáljon és betekintést nyerhessünk Pétery József életútjának egyes fejezeteibe, különös tekintettel – a 20. századi magyar történelem egyik legdicsőségesebb és egyben legtragikusabb korszakára – az 1956-os forradalomra. Különösen azért, mert a Petróci visszaemlékezésen és Hornyák rövid tanulmányán kívül nem foglalkozott ezzel a kérdéssel különösebben senki.

* Ezúton szeretném megköszönni dr. Varga Lajos váci segédpüspök úr segítségét, aki információkkal, anyagokkal és ötletekkel is ellátott, amivel nagyban segítette tanulmányom létrejöttét.

¹ PETRÓCI SÁNDOR: Emlékek Pétery József püspökről. Bp., 1997. (továbbiakban: PETRÓCI, 1997.)

² VARGA LAJOS: Mindszenty József bíboros, hercegprímás és Pétery József váci püspök együttműködése. In: Ministero. Nemzetközi Történeti Konferencia előadásai 1995. május 24–26. Szerk.: Bárdos István – Beke Margit. Esztergom, 1998. 95–103. p. (továbbiakban: VARGA, 1998.) Bővebben: Uő: A Magyar Katolikus Egyház huszadik századi történetéből. Badalik Bertalan veszprémi püspök elhurcoltatásának 50. évfordulójára. Szerk.: Trosits András. Veszprém, 2007. 53–66. p. (továbbiakban: VARGA, 2007.); Uő: Hűen Rómához. Pétery József váci püspök törekvései az egyház egységének megőrzése érdekében. In: Initio non erat nisi gratia. Ünnepi kötet dr. Erdő Péter tiszteletére 60. születésnapja alkalmából. Szerk.: Ternyák Csaba et al. Bp., 2012. 185–202. p. (továbbiakban: VARGA, 2012.)

³ A legátfogóbb tanulmány Pétery püspök életéről, azonban a forradalommal és az 1956-os kiszabadításával alig foglalkozik. LÉNÁR ANDOR: Az út Hejcére – Pétery József váci püspök (1890–1967) életútja és meghurcoltatása a kommunista diktatúrában. In: Egyén és nemzet Európa történelmében. Szerk.: Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián. Bp., 2009. 79–121. p. (továbbiakban: LÉNÁR, 2009.)

⁴ HORNYÁK MÁTÉ JÁNOS: Egy katonai akció Pétery József váci püspök kiszabadításáért. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2011. 3. sz. 63–67. p. (továbbiakban: HORNYÁK, 2011.)

1. Az új váci püspök

Dr. Pétery József⁵ 1942-ben lett a Váci Egyházmegye püspöke.⁶ Az új püspök Magyarország legnagyobb területű egyházmegyéjének irányítását vette át, több mint 1 millió katolikus hívővel.⁷ Nagy reményekkel kezdett neki egyházmegyéjének kormányzásához. „Méltatlanságom és gyengeségem élénk tudatában, de a Gondviselés segítségével határtalanul bízva kezembem veszem édes hazánk szívében, a nagy magyar alföldön Krisztus hadseregének irányítását.”⁸ Azonban nem adatott neki túl sok békés év, mivel Magyarország nem sokkal később már a Szovjetunió érdekszférájába tartozott, minek következtében az egyházkormányzat – mint mindenütt – nehéz helyzetbe került. A kommunista vezetés a püspöki kart és a papokat is megkörnyékezte, és akik nem „táncoltak” úgy, ahogy a vezetőség fütyült, azokat eltették láb alól. Így ítelték a pár éve kinevezett esztergomi prímást, Mindszenty Józsefet,⁹ 1948-ban koncepciós per által életfogytig tartó börtönbüntetésre. Miután Pétery politikája Mindszenty vonalát követte,¹⁰ és mellette teljes hittel kiállt,¹¹ elkerülhetetlen volt, hogy a rendszer ne kezdje ki az ő személyét is.

⁵ Pétery József (1890–1967) 1912-ben szentelték pappá, eredeti neve Petró József volt, melyet váci püspökké való szentelése előtt magyarosított Péteryre, 1942 és 1967 között a váci egyházmegye püspöke. 1953-ban Hejcére internálták. Rövid időre kiszabadult az 1956-os forradalom alatt, de 1957-ben újra Hejcére került, ahol élete végéig élt. 1967. november 25-én hunyt el. Hosszas viták után megengedték, hogy Vácon temethessék el.

⁶ Püspökké szentelésére eredetileg 1942. október 25-én került volna sor Egerben, de bátyja, Kálmán, október 13-i halála miatt a szertartást november 8-ára halasztották. LÉNÁR, 2009. 88. p.

⁷ Az 1938-as adatok szerint 1.182.676 r. kat. személy tartozott az egyházmegyéhez. Uo. 89. p.

⁸ PÉTERY JÓZSEF: Búcsúszavak. In: *Egri Katolikus Tudósító*, 1942. november 1.

⁹ Mindszenty József (1892–1975) veszprémi püspök, esztergomi érsek, bíboros. 1915-ben szentelték pappá. Mindhárom diktatúra idején börtönben sínylődött. 1945-ben lett esztergomi érsek, 1946-ban bíboros. 1948. december 26-án letartóztatták, és 1949. február 8-án életfogytiglani börtönbüntetést kapott, később Püspökszentlászlón és Felsőpetényben volt őrizet alatt. 1956. október 31-én vette át főegyházmegyéje kormányzását, a forradalom leverése után 1971. szeptember 28-ig az amerikai nagykövetségen tartózkodott. 1974-ben VI. Pál pápa megüresedettnek nyilvánította az esztergomi érseki széket. Földi maradványait 1991-ben szállították vissza érseki székhelyére. KÁLMÁN PEREGRIN OFM: *A Magyar Katolikus Egyház helyzete a kádári egyházpolitika első éveiben a teológiai összefüggések tükrében*. Bp., 2014. (Kézirat. PhD-disszertáció. PPKE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola.) (továbbiakban: KÁLMÁN, 2014.) 10. p.

¹⁰ Mindszenty és Pétery együttműködését lásd bővebben: LÉNÁR, 2009. 95–103.; VARGA, 2007. 53–66. p.

¹¹ Annak ellenére, hogy 1948 után mindössze egyszer találkoztak, mindvégig megmaradt bennük az egymás iránti rokonszenv, nagyrabecsülés és tisztelő barátság. Mindkettő Egyházunk magyar „vértelen vértanúja”. In: *A 120 éve született Mindszenty József bíboros, hercegprímás és a Váci Egyházmegye kapcsolata*. (Vácegyházmegye múltjából) Összeállította: PÁLOS Frigyes, Váci Székesegyházi Kincstár és Egyházmegyei Gyűjtemény, Vác, 2013. 21.

2. Pétery a szerzetesekkel

Pétery püspök kitartóan küzdött az egyház folyamatos leépítése ellen, és ahol tudott, próbált kiskapukat keresni és segíteni. Így az egyházi iskolák 1948-as államosítása után Pétery József nem akarta állami gimnáziumba küldeni a papnövendéknek készülő gimnazistákat, ezért a piarista tartományfőnökkel való megegyezés alapján öt piarista szerzetest fogadott fel – az Egyházi Törvénykönyv 1364. kánonja alapján – az általa nyitott magán-gimnázium tanáráként.¹² A szerzeteseket akkor is áldozatosan segítette, amikor 1950. június 9-ről 10-re virradó éjszaka a hatalom a Magyarországon élő szerzetesközösségek legtöbbször¹³ áttelepítette az ország belsejében lévő egyházi épületekbe, kolostorokba.¹⁴ A váci püspöki palotában Pétery mintegy 230 kitelepítettnek adott menedéket.¹⁵

Egy Notre Dame (Mí Asszonyunk) rendi nővér naplójából¹⁶ olvashatjuk, hogy „Pétery püspök mit sem tudott az érkezésünkről, de ettől függetlenül nyugodtan és igen nagy szeretettel fogadott bennünket: – Legyenek nyugodtak, otthon vannak.” (Június 10.) „[C]sak jóságosan mosolyog, és ismételgeti: – Nincs semmi baj, kedveseim! Csodálatos ember! Milyen jóságos az Isten, hogy benne atyát adott nekünk, a szó legteljesebb értelmében! Sőt ennél is többet. Minden reggel, szentmiséje előtt feljön megkérdezni, nem volt-e baj az éjjel, nyugodtan aludtunk-e, van-e elég kenyérünk stb. Délután újra végiglátogatja a tábort. Számunkra itt, ebben a zsúfoltságban¹⁷ az ő szerető mosolya jelenti az otthont és a békességét.”

¹² Ezek a következők voltak: Fekete Antal, Egyed András, Holl Béla, Iván János és Szabó Ferenc. Holl Béla a pesti rendházból ekkor került Vácra. Az iskolát a püspök nyitotta, a neve: Hittudományi Előkészítő Iskola volt. Holl Béla sokáig foglalkozott a kisszeminarista növendékekkel. Ezek töredéke pap lett, a többi felszívódott a civil életben. VARGA LAJOS: Adatok a váci Szent Anna piarista kórus történetéhez – avagy bepillantás a magyar egyház és a Váci Egyházmegye életébe, valamint az állam egyházüldöző tevékenységébe. – A Váci Piarista Gimnázium és a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára által szervezett *Vác és a piaristák 300 éve* című tudományos konferencián elhangzott előadás kézirat. (Vác, 2014. november 7.) A váci szemináriumot 1952-ben államosították, így akkor zárt be végleg. VARGA, 2007. 53–66. p.

¹³ Magyarországon ekkor 23 férfi szerzetesrend volt 2582 taggal, és 40 apácarend 8956 taggal, tehát összesen 63 rend, 11538 szerzetessel. BALOGH MARGIT: Szabaddalomban fogolyként. In: *Vigilia*, 2000. 6. sz. (továbbiakban: BALOGH, 2000.) 408. p.

¹⁴ LÉNÁR, 2009. 108. p.

¹⁵ Pécsről pálosok, Notre Dame -, Annuntiata-, szalvator-, szegedi-, irgalmas- nővérek, kőszegről domonkosok, Budafokról szaléziak, jezsuiták és a szomszédokból váci piaristák. KÁLMÁN PEREGRIN OFM: Úrnap körmenet teherautón vagy a szent gettó. (Emlékezet és kiengesztelődés) In: *Vigilia*, 2007. 11. sz. 869. p. (továbbiakban: KÁLMÁN, 2007.) Piaristák Nagykanizsáról és Szegedről is jöttek Vácra: HETÉNYI VARGA KÁROLY: Ferences rendház Hatvanban. In: *Vigilia*, 2000. 6. 446. p.

¹⁶ Miasszonyunk (Notre Dame) Női Kanonokrend egyik tagjának, az akkor 36 éves Szűcs Gerárda nővérnek az internálás idején született naplójából. Közreadja KÁLMÁN Peregrin OFM. In: KÁLMÁN, 2007.

¹⁷ A legtöbb helyen gettószerűen voltak összezsúfolva a szerzetesek, szállásukról, ételmezésükről gondoskodás nem történt, sok helyen a legegyszerűbb élelmiszereket se tudták elvégezni. BALOGH, 2000. 409. p.

(Június 18.)¹⁸ Pálos Antal jezsuita szerzetes így emlékezett meg róla. „A főpásztorok közül külön ki kell emelni Pétery József váci püspök magatartását, aki személyes megjelenésével, nem csekély anyagi segítséggel bátorította a székváros közelében lévő táborokat (Vác, Máriabesnyő, Fót stb.).”¹⁹ Rengeteg tárgyalás után végül 8 rendház mintegy 250 szerzetese tovább élhette szerzetesi életét, de így is közel 11 ezer hazai szerzetes vált földönfutóvá.²⁰

3. Pétery és a békepapság

A püspöki kar és a papok megosztása céljából hozta létre a kormány a békepapi mozgalmat, mely mögött az állam és az egyház közti megállapodás kikényszerítése állt. 1950. augusztus 1-én a Budapesti Tudományegyetem aulájában közel 300 pap jelent meg.²¹ Pétery figyelmeztette a váci egyházmegye papjait, hogy ne menjenek el az augusztus elsejei papi békegyűlésre, mégis 17 váci egyházmegyes pap jelent meg, köztük Verney Kornél²² vecsési, Csömöz Gáspár²³ szolnoki, Máté János²⁴ Kecskemét környéki plébános és Mihácz József²⁵ káplán is. Pétery megfeddte és meghallgatásra invitálta

¹⁸ Folytatása a naplórészletnek: „Aztán helyet kaptunk. Mi, Notre Dame nővérek a nagyebédlőben 35-en. Mellette, a két kis szalonban 18-18-an. Matracokat rakunk a földre... Csak most tudtam meg, hogy az Úr Jézus is velünk jött a száműzetésbe. Mariann nővér kiemelte a cibóriumot, és a bugyrába dugta, így Jézus az első autón ment, és utána a többi. Igazi úrnapi körmenet volt”. KÁLMÁN, 2007. 869. p.

¹⁹ PÁLOS ANTAL S. J.: „Viharon át”. Jezsuiták a szétszórásban. Bp., 1992. 48. p.

²⁰ MÉSZÁROS ISTVÁN: Szerzetesség Magyarországon, 1945–1950. In: *Vigília*, 2000. 6. sz. 425. p.

²¹ A korabeli sajtó is közel 300 résztvevőről számol be, de az évek során a visszaemlékezésekben egyre nőtt a számuk, 350, 400, 450 főről is beszéltek a későbbiekben propaganda céljából. PÁL JÓZSEF: Békepapok. Katolikus békepapok Magyarországon. (1950–1989) Bp., 1995. (továbbiakban: PÁL, 1995.) 23. p.

²² Verney Kornél váci egyházmegyes pap, vecsési plébános, 1951-től az Országos Békebizottságnak is tagjai voltak. BERESZTÓCZY MIKLÓS: A katolikus békemozgalom 20 éve. Bp., 1970. 34. p.

²³ Csömöz Gáspár (1904–1966) váci egyházmegyes pap, plébános volt a Szolnok-újvárosi templomban 1934 és 1960 között. 1951-ben püspöki irodaigazgató, majd 1953-ban c. tereskei apát lett. KÁLMÁN, 2014. 131. p.

²⁴ Máté János (1911–1990) váci egyházmegyes pap, a veszprémi egyházmegye szolgálatában volt 1951 és 1957 között. 1951 és 1956 között általános helynök. 1957-től kiközösítés alatt, majd ismét a váci egyházmegyében templomigazgató Kecskemét, Szent Erzsébet templomnál 1958-tól. 1953 és 1963 között országgyűlési képviselő. KÁLMÁN, 2014. 131. p.

²⁵ Mihácz József (1914–1982) váci egyházmegyes pap, 1938-ban Vácott pappá szentelték. 1938 és 1944 között káplán és hittanár volt. 1944–1948-ban katona-lelkész, majd hadifogoly, 1948–1952-ben hitoktató Vecsésen. 1952-től 1962-ig a pesterzsébeti főplébánia plébánosa, 1962 és 1972 között váci püspöki helynök és székesfehérvári nagyprépost. 1953-tól c. apát, 1964-től kanonok, 1977-től helynök és káplán Vácott. 1950-től az Opus Pacis tagja. – Magyar életrajzi lexikon, 1000–1990. Szerk.: Kenyeres Ágnes. Jav., átdolg. kiad. online: Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/> – 2017. október.

őket,²⁶ mivel készségüket fejezték ki a rendszerrel való együttműködésre és kérték, hogy az állam védje meg őket a püspökükkel szemben.²⁷ A kormány később a püspöki karon kérte számon ezt, miután Grósz József²⁸ megvédte Péteryt, kijelentette, hogy ettől függetlenül ez nem a püspöki kar álláspontja, és Pétery önállóan rendezte el ezt. Péteryt a püspöki kar hibásnak találta abban, hogy nem szentszéki bírák hallgatták ki a békepapokat, hanem Pétery udvari papjai.

A kormány ezután két alkalommal²⁹ tartott házkutatást a püspökségen, „Atyánkat kiharagcsolták az ágyból, a szobát össze-vissza dobálták. Keresztjéből kitörték az ereklyét, s a hamutartóban csikket nyomtak rá. Valami írást kerestek. Még a képeket is ledobálták a falról. A komornyikot hosszasan faggatták, fenyegették. Liptai titkár urat felpofozták, Oetter kanonok úr az éj folyamán eltűnt. Atyánkat négy óra hosszat hagyták falnak fordulva állni. Reggel fél 5-kor fejeződött be a látogatás. Atyánkat egy karosszékre roskadva találtuk. Szinte halott volt a fáradtságtól, de kedves mosolya ott világított arcán: – Nincs baj, kedveseim! Rettegtünk, hogy reggelre nem találjuk többé.”³⁰ Az iratokon kívül a váci püspökség pecsétjét is elvitték.³¹ Az „udvar papjait”, Széll Kálmán³² kanonokot, Oetter György³³ irodaigazgatót és Brusznjai Józsefet³⁴ letartóztatták.³⁵ Ezek után három

²⁶ Kistarcsán a páva délután rikoltott: Négy kérdés – három év internálás. Beszélgetés Brusznjai József nyugalmazott plébánossal. In: *Új Ember*, 1993. 30. sz. 8. p. (továbbiakban: BRUSZNYAI, 1993.)

²⁷ VARGA, 2012. 196. p.

²⁸ Grósz Józsefet (1887–1961) 1911-ben szentelték pappá, 1928-ban győri segédpüspök, 1933-tól ugyanott helynök. 1936-ban szombathelyi apostoli adminisztrátorrá, majd 1939-ben megyéspüspökké nevezik ki. 1943-1944-ben egyidejűleg kormányozza a Kalocsai és a Szombathelyi Főegyházmegyét. 1945-ben rövid ideig, majd 1948 és 1951, valamint 1956 és 1961 között a püspöki kar elnöke volt. 1951. május 18-án letartóztatták, pere a legnagyobb méretű egyházi koncepció per volt, amely során 15 évi fegyházbüntetésre ítélték. Ítéletét 1990. május 18-án semmisnek mondták ki. 1956-ban szabadult, hogy átvehesse a magyar egyház vezetését. KÁLMÁN, 2014. 6. p.

²⁹ 1950. augusztus 5-én és 6-án. Bár a források nem teljesen egyeznek, a Notre Dame nővér naplója szerint 6-án, 7-én, de ez valószínűleg csak a hajnali érkezés miatt volt, valaki már a következő nap eseményeihez, valaki pedig még az előző naphoz csatolta.

³⁰ KÁLMÁN, 2007. 870. p.

³¹ SALACZ GÁBOR: A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje. (1948–1964) München, 1988. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae IX.) (továbbiakban: SALACZ, 1988.) 82. p.

³² Széll Kálmán (1888–1953) a váci szeminárium egykori rektora, ő is a kistarcsai internálótáborba került. 1952-ben súlyosan megbetegedett és néhány hónappal később kórházban halt meg. HETÉNYI VARGA KÁROLY: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. Bp., 2004. (továbbiakban: HETÉNYI VARGA, 2004.)

³³ Oetter Györgyöt (1902–1957) 1925-ben szentelték pappá, 1947-től irodaigazgató. 1950-ben a Pétery püspök ellen indított meghurcolások keretében letartóztatták, 1953-ig Kistarcsán raboskodott. Szabadulása után négy évvel halt meg Vácott. KÁLMÁN, 2014. 84. p.; HETÉNYI VARGA, 2004. 550. p.

³⁴ Brusznjai Józsefet (1922–) letartóztatását követően az Andrassy út 60-ba szállították, majd a kistarcsai internálótáborba került, ahol a tábori pap szobájában szervezett teológiai főiskola tanára lett. 1953-ban szabadult. Ceglédre került káplánnak, de az állami hatóságok működési engedélyét hamarosan megvonták. Kovács Vincétől kapott

hétig az Andrassy út 60-ban voltak, majd innét Kistarcsára, az internálótáborba kerültek, ahol dr. Széll Kálmán kis idő után meghalt, de dr. Oetter György és dr. Brusznay József 1953 szeptemberében kiszabadultak.³⁶

Pétery József ellen ezt követően a kormány sajtóhadjáratot indított,³⁷ így több lapban is személyét becsmérő és lejárató cikkek jelentek meg róla. 1950. augusztus 10-én a *Szabad Népb*en a következő címmel jelent meg a váci püspökről egy cikk: „A néphez hű, hazafias papokat a nép állama megvédi Péteri József fasiszta püspökkel szemben.”³⁸ Ezen kívül számtalan más újság is támadta,³⁹ de leginkább a *Szabad Nép* és a *Magyar Nemzet*.⁴⁰ A megfélemlített püspöki kar így aláírta a megállapodást a magyar kormánnyal 1950. augusztus 30-án, melyet végül Shvoy,⁴¹ Hamvas⁴² és Dudás⁴³ megszavazott, Papp Kálmán⁴⁴ elutasított, Pétery viszont hallgatott,⁴⁵

személyes üzenete így szólt: „fiam, ne haragudjon, holnap megkapja a levelet, amelyben eltíltom a papi működéstől. Ezt követelték tőlem.” Ezután kántorkodott és más munkákat vállalt. Később mégis tevékenykedhetett papként. 1991-ben Dunakeszin lett plébános. 2000-től Kállón él nyugdíjas plébánosként. BRUSZNYAI, 1993.; HETÉNYI VARGA, 2004. 527. p.

³⁵ HETÉNYI VARGA, 2004. 82. p. „Péteri püspököt nagyon bántotta hármunk internálása: tanszékemre egy évig nem is nevezett ki másik tanárt, ő járt át előadásokat tartani, s azt remélte, egy év alatt majd csak kiszabadulunk.” BRUSZNYAI, 1993.

³⁶ VARGA, 2012. 199. p.

³⁷ Az 1952. február 26-i országos választmányi ülésén Babocs Endre és Kis Pál mondott róla hosszú éles kritikát. Ld. bővebben: PÁL, 1995. 96–98. p.

³⁸ Darvas József vallás- és közoktatási miniszter a következő nyilatkozatot tette: „Vannak azonban a katolikus egyházban – a püspöki karon belül is –, akik nem tartják a katolikus egyház érdekének a megegyezést, akik a katolikus egyház felfogásával ellentétesnek tartják a béke védelmét, és akik az egyházhoz való hűtlenségnek tartják azt, ha katolikus papok a béke és a demokrácia mellé állnak. Ezek közé tartozik Péteri József, a váci egyházmegye püspöke. Péteri püspök úr ellensége nemcsak a békének, a demokráciának, hanem a lelkiismereti szabadságnak is. Terrorral, megfélemlítéssel, megtorlással akarja papjait eltéríteni attól, hogy lelkiismeretük, meggyőződésük szerint foglaljanak állást politikai kérdésekben, s hogy gyakorolják állampolgári jogaikat.” *Szabad Nép*, 1950. augusztus 10. 5. p.

³⁹ A *Kereszt*, 1951. december 13.; Megdőbbentő tanúvallomások az összeesküvő Grószbanda bűnperének hétfői tárgyalásán. In: *Szabad Nép*, 1951. június 26. 3–5. p.

⁴⁰ *Magyar Nemzet*, 1950. augusztus 3., 10., 12.; *Szabad Nép*, 1950. augusztus 2. 3–4. p.; *Szabad Nép*, 1950. augusztus 13. 3. p.

⁴¹ Shvoy Lajos (1879–1968) székesfehérvári megyéspüspök. 1901-ben szentelték pappá, a Regnum Marianum templom építtetője és első plébánosa. 1927-től székesfehérvári püspök. 1944-ben Sopronkőhidára hurcolták, később pedig a kommunista rezsim alatt is állandó retorziókkal zsarolták. KÁLMÁN, 2014. 61. p.

⁴² Hamvas Endrét (1890–1970) 1913-ban szentelték pappá, 1940-től budapesti érseki helynök. 1944. március 3-tól csanádi megyéspüspök, 1964 őszén kalocsai érsek lett, 1968-ban visszavonult, 1961 és 1968 között a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnöke. A békemozgalmak aktív tagja, 1969-től az Országos Béketanács alelnöke. KÁLMÁN, 2014. 47. p.

⁴³ Dudás Miklós (1902–1972) hajdúdorogi megyéspüspök, bazilita szerzetes 1921-ben lépett a rendbe, 1927-ben szentelték pappá. 1939-től hajdúdorogi megyéspüspök, 1946-tól pedig haláláig a Miskolci Exarchátus apostoli kormányzója. Ismereteink szerint a bíboros gyóntatója volt. KÁLMÁN, 2014. 61. p.

bizonyára az őt ért támadások miatt.⁴⁶ A váci püspök ennek ellenére a kormány szemében továbbra is komoly ellenségnek számított. Ügye folyamatosan napirendi pont volt, és Grósz József koncepció perében is felmerült félreállítása.⁴⁷ Grósz őrizetbe vétele után, 1951. május 19-től Péteryt lehallgatták és megfigyelték.⁴⁸ 1951. június 23-án az ÁVH emberei megszállták a váci püspöki palotát, majd a megfélemlített püspöki kar július 21-én a parlamentben felesküdt a magyar alkotmányra.

A váci püspök ezek után figyelt arra, hogy minden további lépést ellelnezzon, mely azt a benyomást keltheti, hogy a püspöki kar az új hatalmat támogatja. Ez jól látszik az 1952. november 20-án megtartott püspöki konferencián is, ahol hevesen kiállt Czapik⁴⁹ – a III. magyar békekongresszuson, a püspöki kar nevében való – felszólalása ellen.⁵⁰ Pétery így érvelt:

„Mindent meg kell tenni a megegyezés értelmében még politikai dolgokban is, hogy a népet megnyugtassuk, ha már a kormány anyagilag gondoskodik rólunk. Imádkozunk és küzdünk a békéért. Ez az első eset, hogy politikai kérdésben a püspökök hozzájárulását kívánják. De hogyan ítélik meg lelkiismeretben, hogy mi a béke? A kongresszus egy politikai irányzatot képvisel. Egy püspök megjelenése többet jelent »a háború elhárítása és a béke megőrzése« melletti állásfoglalásnál.”

⁴⁴ Papp Kálmán (1886–1966) győri püspök, 1908-ban szentelték pappá, mosoni káplán, majd Frigyes főherceg családjában nevelő. Az első világháború alatt tábori lelkész. 1920-tól röjtökmuzsaji, 1925-től soproni város-plébános, XII. Pius pápa 1946. május 3-án nevezte ki győri püspöknek. KÁLMÁN, 2014. 61. p.

⁴⁵ Később is megemlítik, hogy Pétery a támadások után hallgatott inkább. „Grósz úgy veszi észre, hogy Hamvasra nagyon ki vannak rúgva. Ezzel szemben Pétery jó fiú lett. Az előadó mondta, hogy a tavalyi sajtókampány óta Pétery behúzta a farkát.” Jelentés Grósz József fogdai magatartásáról. 1951. május 30. – A Grósz-per előkészítése 1951. (Párhuzamos archívum) Szerk.: Szabó Csaba. Bp., 2001. (továbbiakban: SZABÓ, 2001.) 237. p. Vagy „alezredes előadója beszélt arról, hogy Péteryvel meg vannak elégedve”. Jelentés Grósz József fogdai magatartásáról, 1951. június 5. Uo., 273. p.

⁴⁶ SALACZ, 1988. 92. p.

⁴⁷ Felmerül a kérdés: „legyen-e Grósz, Shvoy és Pétery vádlott a perben. Letartóztassuk-e őket a per előtt. A Grósz-per főtárgyalásának második napján” (1951. június 23.). Az MDP KV titkárság határozata a párt egyházpolitikájának irányvonaláról. Jegyzőkönyv a Titkárság 1951. május 4-én délután 5 órakor tartott üléséről. Jelen vannak: Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Révai József, Nagy Imre, Kovács István, Horváth Márton, Kristóf István, Hegedűs András elvtársak. ÁBTL. V-105752/1. Grósz József és társai. 35–40. p.; SZABÓ, 2001. 106. p.

⁴⁸ Grósz őrizetbe vétele után, május hó 19-én megkezdjük Hamvas, Shvoy és Pétery püspökök konspirált figyelését lakóhelyeiken. A figyelés célja esetleges szökésük megakadályozása. Az utóbbi és a további megfigyelések rejtetten, minimális létszámmal történnek. Operatív terv Grósz József őrizetbe vételére és a kalocsai érseki palota házkutatására. 1951. május 17. ÁBTL. V-105752/1. Grósz József és társai. 52–55.; SZABÓ, 2001. 120. p.

⁴⁹ Czapik Gyulát (1887–1956) 1910-ben szentelték pappá, 1939-től veszprémi megyéspüspök, 1943-tól egri érsek 1956-ig. A püspöki karnak a békemozgalomhoz legközelebb álló személyisége. Mindszentyvel szemben a kommunista hatalommal való tárgyalások és kompromisszumok híve volt. KÁLMÁN, 2014. 62. p.; LÉNÁR, 2009. 99. p.

⁵⁰ LÉNÁR, 2009. 113. p.

Épp ezért Pétery aggodalommal volt Czapik vállalkozását illetően, mivel szerinte a híveket nyugtalanítja a velük való bánásmód, és a szülők is aggodnak, hogy a hitoktatást akadályozzák, mégis a híveknek az a legfájóbb, ha a püspököket azok körében látják, akik ezeket a megpróbáltatásokat okozzák. Épp ezért Pétery azt szerette volna, hogy Czapik a kongresszuson ne a püspöki kar nevében jelenjen meg, és ez a sajtóban is kifejezésre jusson. Mindemellett aggodalmának kifejezést adott, hogy szerinte a kongresszus nem szolgálja az egyház javát.⁵¹

Pétery véleményét megfogadta Czapik – a püspöki kar elnöke –, így valószínűleg ez is hozzájárult ahhoz, hogy Pétery Józsefet 1953. január 2-án házi őrizetbe helyezték a váci püspöki palotában, mivel hiába voltak a püspöki konferenciák bizalmasak és jegyzőkönyv nélküliek, a tapasztalat azt mutatja, hogy többször már aznap tudta az Állami Egyházügyi Hivatal az ülésen elmondottakat.⁵²

4. Hejcére internálva

A hivatalos indok az volt, hogy részt vett egy összeesküvésben, ami miatt tíz papját letartóztatták. Valójában ez egy folyamat volt, ami a békepapi mozgalommal kezdődött, a már említett konferencián való kiállításával folytatódott, és az utolsó csepp a pohárban az volt, hogy három békepapnak nem volt hajlandó apáti címet adományozni.⁵³ Miután megfosztották az egyházmegye kormányzásától, Kovács Vince⁵⁴ vette át a helyét, mint általános püspöki helynök,⁵⁵ aki az ÁEH nyomására, 1953. február 26-án végül kinevezte a három szóban forgó papot, Csömöz Gáspár provikárius, irodaigazgatót c. tereskei apáttá, Kis Pál⁵⁶ kalocsai irodaigazgatót c. túrpásztói apáttá, Mihácz József pesterzsébeti adminisztrátort c. becskei apáttá.⁵⁷

⁵¹ SALACZ, 1988. 116. p.

⁵² SALACZ, 1988. 117. p.

⁵³ „Engem is azért hoztak ide, mert nem akartam három személynek apáti címet adni.” Kovács Ferenc beszélgetése 1958-ban Hejcéen Pétery Józseffel. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltár (továbbiakban: ÁBTL.) O-12547/5. sz. d. 264–266. Jelentés, Budapest, 1958. szeptember 26. Kovács Ferenc rendőr főhadnagy.; SOÓS VIKTOR ATTILA: Badalik Bertalan O. P. életútja. In: *Domonkos Szemle*, 2005. 1. sz. (továbbiakban: Soós, 2005.) 79. p.

⁵⁴ Kovács Vince (1886–1974) helynök, apostoli kormányzó, 1910-ben szentelték pappá, 1940-ben váci segédpüspökké, 1942-től káptalani helynök Vácon, 1953 és 1959 között Pétery József helyett irányította az egyházmegyét, 1959-ig általános püspöki helynök Vácott, majd az egyházmegye apostoli kormányzója 1959-től 1969-ig. LÉNÁR, 2009. 115. p.

⁵⁵ A *Váci Egyházmegye Hivatalos Körlevelei* 1953/IV. számában jelent meg a közlemény *Regimen Dioecesis capessitur* címen, hogy január 2-a óta dr. Kovács Vince az általános püspöki helynök a megyés főpásztor akadályoztatása miatt, a 429. kánon értelmében átvette az egyházmegye kormányzását. K 1953/IV. (ápr. 29.) 2/569. sz. Kézirat – Dr. Varga Lajos.

⁵⁶ Kis Pál Cecil (1915–1990) ferences szerzetes, majd a váci egyházmegyéből átvették a kalocsai egyházmegyébe. Kecskeméti hitoktató, hitoktatási főfelügyelő volt. 1953-tól túrpásztói címzetes apát, helynök-helyettes 1955-től a váci egyházmegye szolgálatában, elbocsátva 1956-ban. KÁLMÁN, 2014. 132. p.

⁵⁷ K 1952/IV. (febr. 26.) 12/570. Kézirat – Dr. Varga Lajos.

Pétery ellen nem találtak olyan vádat, amivel a bíróság el tudta volna ítélni, ezért házi őrizetbe vetették,⁵⁸ ami azonban kifejezetten durva és kemény volt. Feldúltak nála mindent, szobájában éjjel-nappal mellette voltak az ávósok, nem érintkezhetett senkivel, nem mehetett ki, nem misézhetett, nem breviáriumozhatott, rózsafüzérét is elvették, semmivel se foglalkozhatott, és este alig engedték lefeküdni.⁵⁹ Czapik többször közbenjárta, és a kormány végül úgy rendelte, hogy hajlandóak Hejcére internálni, ha ezt Pétery maga kéri.⁶⁰ Többszöri kérésre végül Péteryt 1953. április 6-án, húsvét hétfőn, Hejcére internálták, a volt kassai püspöki nyaralóba, mely az 1956-os rövid megszakítást tekintve, egészen az 1967-ben bekövetkezett haláláig tartott.⁶¹

A következő években elhurcolását a püspöki kar többször számon kérte a hatalomtól. 1956. június 9-én Kalocsán, nemzetközi sajtótájékoztatóra került sor, ahol Grósz József kalocsai érsek megemlégtette Mindszenty József, Pétery József, valamint Kisberk Imre⁶² visszahelyezésének szükségességét, de ezt az MTI tudósítója kihúzta a közleményből.⁶³ Ezután a Püspöki Kar 1956. október 17-én tartott tanácskozásán is kérte és javasolta a püspökök szabadon bocsajtását, „megszüntetését Pétery József váci püspök mozgási szabadságában való korlátozásának, hogy ilyenformán egyházmegyéjét szabadon kormányozhassa. Annál inkább, mert a szabadságban való korlátozás bírósági eljárás és ítélet nélkül, pusztán közigazgatási és rendészeti intézkedés folytán tart évek óta.”⁶⁴ De semmiféle előremozdulás nem volt tapasztalható.

⁵⁸ Az egyházi személyekkel kapcsolatban gyakori megtorlási módszer volt vádak hiányában az úgynevezett kényszerszertartózkodási helyre való száműzés. Ezzel elérték, hogy az illető akadályozva volt egyházi funkcióinak végzésében, de nem is lehetett betölteni stallumát. Ugyanakkor nem volt látványos elhurcolás, kirakatper stb., így tömegesen lehetett alkalmazni. GERGELY Jenő: A szerzetesek 1950. őszi felszámolásának dokumentumai. A Paritásos Bizottság jegyzőkönyvei, 1950. szept. 19., november 15. In: *Levéltári Szemle*, 1991. 2. sz. 72. p.

⁵⁹ SALACZ, 1988. 117. p.

⁶⁰ Czapik, Hamvas és Badalik püspökök ezután Vácra mentek Péteryhez, akit testileg-lelkileg összetörve találtak. Azt mondta, hogy nem kér semmit, készül az örökkévalóságra. SALACZ, 1988. 117. p.

⁶¹ Jegyzőkönyv. Püspökkari Konferencia, 1953. január 14. BALOGH MARGIT: A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok. I. Bp., 2008. (továbbiakban: BALOGH, 2008.) 459. p.; SALACZ, 1988. 117. p.

⁶² Kisberk Imre (1906–1982) székesfehérvári megyéspüspök. 1930-ban szentelik pappá, 1951-ben segédpüspök. Működésében az állam hosszú éveken át akadályozza, Székesfehérvárról is kitalják. 1958-ban ismét plébános Székesfehérváron, 1969-től apostoli kormányzó, 1974-től megyéspüspök. 1971–1974-ig az esztergomi főegyházmegye apostoli kormányzója. KÁLMÁN, 2014. 69. p.

⁶³ KÁLMÁN, 2014. 69. p.

⁶⁴ Jegyzőkönyv. Püspöki Konferencia, 1956. október hó 17. BALOGH, 2008. II. 797. p.

5. A forradalom viharában

Pétery József püspök⁶⁵ 1956-os forradalom alatti visszatéréséről a legkorábbi forrásunk az *Új Váci Napló* bejegyzései, emellett korhű források még Vigh Tivadar jelentései,⁶⁶ vagy a Pintér fedőnevű ügynök, azaz Petróci Sándor jelentései⁶⁷ és az 1957-es tanúvallomások, melyek azonban sokszor ellentmondásos adatokat közölnek. Továbbá forrásaink még a váci püspököt körülvevő személyek, mint például Petróci Sándor, Kristóf Béla,⁶⁸ Shvoy, Badalik⁶⁹ vagy Mindszenty püspök visszaemlékezései, önéletrajzai.

6. Mozgolódik a város

1956. október 23-ról a Vácra vonatkozó első tudósítás az évszázaddal korábbi helyzetképet ismétli: „Bejöttek az esti vonatok. Az utasok lelkesen újságolták: forrong a pesti utca, 48-as hangulat van Pesten és Budán!”⁷⁰ Vácon csakúgy, mint a legtöbb vidéki nagyvárosban, egy pár napos csúszással veszi kezdetét a forradalom, így Vác október 25-én kezd mozgolódní „Most már lázong a történelmi város. A gyárakban nem dolgoznak [...] a nép felszabadult ereje ledönti a szovjet emlékművet.”⁷¹

Október 26.

Másnap megalakult az új forradalmi tanács, az újonnan megválasztott Kristóf Bélával⁷² az élen a Szent István szobornál nagygyűlést rendeztek,

⁶⁵ Pétery József személyi dossziéjára utaló nyom: ÁBTL. 3.1.9. V-238. Dr. Széll Kálmán és társai. Pétery József volt váci püspök anyaga. VÖRÖS Géza: Egyházak az Állambiztonsági dokumentumokban. In: *Levéltári Szemle*, 2009. 3. sz. 34. p.

⁶⁶ Vigh Tivadar volt váci püspöki titkár vallomása: ÁBTL. O-18635/1. 116–121.

⁶⁷ „Pintér” fedőnevű ügynök jelentése, aki Petróci Sándor egyházmegyes pap volt és a püspök titkára. ÁBTL. O-18635/2. 116–126.; ÁBTL. M-20887 (10-68849) „Pintér” jelentései. 29–33.

⁶⁸ Kristóf Béla (1908–1995) váci polgármester, jogi doktor. 1937-ben vármegyei díjnok, majd tanácsnok Vác Város Polgármesteri Hivatalában. 1945-től 1949. április 28-ig Vác város polgármestere. Ezt követően technikus, majd jogász. 1956-ban az újjászerveződő SZDP tagja. 1956. október 26-tól a nép által, 1956. november 14-én a munkástanácsok küldöttei által véglegesen választott Váci Forradalmi Nemzeti Tanács elnöke, a város polgármestere. 1990-ben Vác város díszpolgára lett. VÁC '56. Vác 1956-ban és a megtorlás időszakában. Forrásgyűjtemény. II. (Váci Történeti Tár, IV.) Közread: Böör László – Gyarmati György – Horváth M. Ferenc. Vác, 2006. (továbbiakban: VÁC '56. I/II.) 962. p.

⁶⁹ Badalik Bertalan (1890–1965) 1908-ben lépett be a domonkos rendbe, 1914-ben szentelték pappá Grazban. A magyar domonkos rendtartomány tartományfőnöke 1938 és 1946 között. Veszprémi püspökké XII. Piusz pápa 1949. június 10-én nevezte ki. Az 1956-os forradalom miatti politikai megtorlások egyik utolsó lépéseként, 1957. augusztus 15-én mozdították el a Veszprémi Egyházmegye éléről. KÁLMÁN, 2014. 61. p.

⁷⁰ PAPP Rezső: Egy történelmi hét naplójából. In: *Új Váci Napló*, 1956. október 31. 2. p.

⁷¹ *Új Váci Napló*, 1956. október 31. 2. p.

⁷² Kristóf Bélát, Vác város polgármesterét a váciak becsülték és kitüntetett figyelemmel illették. Ezt igazolja egy cikk is, mely november 15-én jelent meg az *Új Váci Napló*-ban, melyben Vácért tett érdemei előtt tisztelegnek. VÉGH Ferenc: Őszinte sorok Kristóf Béláról. In: *Új Váci Napló*, 1956. november 15. 1. p.

majd a 300 fős tömeg, még 100 további emberrel a püspöki palota elé ment, és Pétery püspök visszatérését követelték,⁷³ továbbá a békepapok, elsősorban Csömöz Gáspár irodaigazgató távozását.⁷⁴ Rőpcédulákat is nyomtattak, amin a városi tanács azonnali leváltását és Pétery visszahívását követelték.⁷⁵ Kovács Vince püspöki helynök azonban a bizonytalan helyzet miatt elsőre nem tudta mitévő legyen.⁷⁶ Az első napokban Vácott is – mint mindenütt másutt – a helyi tennivalók voltak napirenden. Az már a város – több vonatkozásban sajátos – helyzetéből adódott, hogy itt a helyben rendezendő ügyeknek is volt bizonyos „országos kihatásuk”. Elsőként említhető ezek közül, hogy Kristóf Béla polgármester és a városi bizottság megtárgyalta a legsürgősebb tennivalókat, melyeket 7 pontban határoztak meg. A bizottság egyetértésével tárgyalást kezdtek a váci fegyház parancsnokával az ott őrzött politikai foglyok szabadon bocsátásáról, ezen túl a 6. pontban fogalmazódott meg, hogy a fogságban tartott Mindszenty hercegprímást és Pétery váci püspököt szabadon kell bocsájtani. Vác városa talán a legelső között említi feladatként a primás kiszabadítását,⁷⁷ ami abból is adódott, hogy Pétery József váci püspök is fogságban volt, így a két főpap kiszabadításának ügye teljesen kézenfekvő dolog volt.⁷⁸

Október 27.

Megnyílik a váci börtön kapuja, miután a tömeg körülvette a fegyházat, és az őrizetben lévők kitörtek.⁷⁹ Közel ezer ember szabadult ki, ezek között volt körülbelül 40 pap is, akiknek egy része a püspökségre ment, ahol ételt kaptak,⁸⁰ a püspöki palota jelentette az első befogadó állomást, amennyiben nem tudtak továbbmenni.⁸¹ A püspöki ház irányítását ekkor Petróci Sándor püspöki titkár vezette.⁸² Nem csak a püspökségre számíthattak az emberek, a civilek is otthonaikba vitték a kiszabadítottakat és ételt, ruhát

⁷³ ÁBTL. 3.1.5. O-18635/1. 118.

⁷⁴ LÉNÁR, 2009. 115. p.

⁷⁵ A Váci Járási Karhatalom Jelentése Tátrai Gyula ellenforradalmi tevékenységéről. ÁBTL. 3.1.9. Vizsgálati dossziék, V-143026. 210.; VÁC '56. I. 118. p.

⁷⁶ LÉNÁR, 2009. 115. p.

⁷⁷ Ebből eredően némileg korrigálható Mindszenty József biográfusának megállapítása, mely szerint „a forradalom első mámorító pillanataiban a rab Mindszentyvel nemigen foglalkozott senki”. A forradalom kezdetétől hat nap telt el, amikor a Központi Papi Szeminárium diákjai október 29-én megfogalmaztak egy röplapot, melynek szövege a teljes és valódi vallásszabadság mellett Mindszenty József primás érsek szabadon bocsátását is követelte. Ezzel szemben a váciak már október 26-án foglalkoztak a kérdéssel. VÁC '56. I. 49. p.

⁷⁸ VÁC '56. I. 49., 146–147. p.

⁷⁹ A váci börtön elfoglalását, a foglyok kiszabadítását több forrás is taglalja bővebben. HORVÁTH MIKLÓS: 1956 Hadikrónikája. Bp., 2006. 220–222. p.; HETÉNYI VARGA KÁROLY: Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. II. köt. Abaliget, 2002. 366–367. p.; VÁC '56. I. 59–63. p. „Az utcára kivonult városi lakosság szabadította ki a váci börtön politikai foglyait.” – *Magyar Nemzet*, 1956. november 2. 4. p.; JESKÓ SÁNDOR: Egy rab vallomása. In: *Új Váci Napló*, 1956. november 1. 2. p.

⁸⁰ ÁBTL. 3.1.5. O-18635/1. 118.

⁸¹ ÁBTL. 3.1.2. M-20887/1. 29.

⁸² ÁBTL. 3.1.5. O-18635/1. 118.

adtak nekik. Juhász Miklós piarista atyát maga a polgármester segítette ki a saját házában.⁸³

A forradalom vezetőivel a püspökségről Szentirmai Pál káplán volt kapcsolatban, amit Pintér egyik ügynökjelentése is alátámaszt. „Egy alkalommal, vöröskeresztes zászlóval, autóval érkeztek fegyveres katonák. Autójuk a kapu alatt állott, későbbben derült ki, hogy az egykor Borsodi Rádióhoz tartoztak. Ők is Szentirmaival tartották a kapcsolatot.”⁸⁴

Október 29.

1956. október 29-én a váci nagygyűlés egyik pontja már hivatalosan is követelte Pétery kiszabadítását. „Mindszenty József hercegprímást és Pétery József püspököt azonnal engedjék szabadon, hogy elfoglalhassák az őket megillető hercegprímási, illetőleg püspöki széket.”⁸⁵ Kristóf Béla, a gyűlés elnöke végig a szíven hordozta a fogságban lévő püspök ügyét és rengeteget segített, hogy sikerüljön megszervezni Mindszenty József Felsőpetényből, és Pétery József Hejcérről való elhozatalát.⁸⁶

Október 30.

A váciakat egyre jobban izgatta a püspökük és a primás helyzete, mivel szinte alig tudtak róluk valamit. Az *Új Váci Napló*ban megjelenő cikk is erre enged következtetni: „Mi van Mindszenty bíborossal és Péteri József váci püspökkel?” Kristóf Béla, a Váci Forradalmi Tanács vezetője a következőket válaszolta a kérdésre. „Félhivatalos hírekkel sem rendelkezünk, éppen ezért a Vác Városi Nemzeti Forradalmi Bizottság táviratban követeli Mindszenty bíboros és Péteri váci püspök szabadon bocsátását.” Kovács Vince se tudott a bíborosról többet. Péteryről is csak annyit tudtak, hogy Hejcéen tartózkodik, és az egészségi állapota csak részben kielégítő, mivel szédülési és látási bántalmai vannak.”⁸⁷

Másnap a püspökség hírt kapott Mindszentyről telefonon, dr. Szenási Géza – a legfőbb ügyész helyettese – értesítette Kovács Vincét, hogy Mindszentyt Alsópetényben őrizetlenül hagyták, menjenek érte és hozzák a váci püspöki palotába.⁸⁸ Kovács Vince a városházára ment Petróci Sándorral, hogy megbeszélje az indulás részleteit. Kristóf polgármester egy katonákkal teli teherautót adott a püspöki kocsi mellé Palatinusz őrnagy vezetésével.⁸⁹ Azonban Mindszenty nem fogadta el a meghívást. „Én már csak a szabadító honvédeknél éjszakázom.”⁹⁰ Azonban megígérte, hogy másnap Vácott majd megállnak a székesegyház előtt.⁹¹

⁸³ VÁC '56. I. 168. p.

⁸⁴ ÁBTL. 3.1.2. M-20887/1. 29.

⁸⁵ VÁC '56. I. 218. p.

⁸⁶ VÁC '56. I. 66. p.

⁸⁷ CZOLLNER László: Mi van Mindszenty bíborossal és Péteri József váci püspökkel? In: *Új Váci Napló*, 1956. október 31. 2. p.

⁸⁸ ÁBTL. 3.1.5. O-18635/1. „Vígh Tivadar”. 120.

⁸⁹ Ld. bővebben: PETRÓCI, 1997. 218–219. p.

⁹⁰ MINDSZENTY JÓZSEF: Emlékirataim. Bp., 1989. (4. kiad.) (továbbiakban: MINDSZENTY, 1989.) 419–420. p.

⁹¹ PETRÓCI, 1997. 218–219. p.

7. A prímás Vácra érkezik

Október 31.

A rétsági tanácselnök október 31-én, reggel telefonon értesítette a váci elnököt, hogy a kiszabadított hercegprímás kora hajnalban elindult és körülbelül 8 óra tájban várható Vácra.⁹² Értesítették a püspökséget is, hogy nem a székesegyház elé érkezik a prímás, hanem a diadal térre, így oda menjenek.⁹³ A városi hangszórók már reggel hat órától szóltak, hogy közölgék a lakossággal a hercegprímás Vácon történő közelgő átvonulását.⁹⁴ Az *Új Váci Napló* szerint a város teljesen virágba borult, az emberek már reggel 6-kor az utcákon voltak. „Az újságíró öltözködik, rohan, mint az események, amelyekről az első szám is lekészt. Az eseményeket ma nem lehet utolérni. Az utcán máris rohanó csoportok [...] a Székesegyház-tér felé. Mind nagyobb a tömeg. A téren: irány a Diadal tér. Fél hét. Óriási tömeg lent a híd előtt.”⁹⁵ Kovács Vince, a káptalan, valamint Petróci és Szentirmai is a váci Diadal térre mentek,⁹⁶ ahová negyed 8 körül érkeztek meg a polgármesterrel együtt a lelkes tömeg nagy örömeire.⁹⁷ A diadalmenet lassú haladása miatt a menet csak 8-kor érkezett meg. „Pontosan nyolckor a keramiton megjelenik az első páncélos hatalmas teste. Felvirágozott lelkes katonákkal. Majd a második. Az utána jövő személyautót megállítja a tömeg.⁹⁸ Nem az igazi. — Ott! — ott! — s már virágözönben a második autó. A híd előtt olyan 50 méterre állt meg a prímást hozó páncélos.” A prímás a késedelem és a nagy tömeg miatt bizonyára nem szállt ki az autóból,⁹⁹ így

⁹² KRISTÓF BÉLA: Váci események – az 1956-os októberi magyar forradalom és szabadságharc alatt. Vác, 1990. (továbbiakban: KRISTÓF, 1990.) 11–12. p.

⁹³ PETRÓCI, 1997. 220. p.

⁹⁴ KRISTÓF, 1990. 11–12. p.

⁹⁵ KÖVI István: Magyarország Hercegprímása Vácon át tért budai otthonába. In: *Új Váci Napló*, 1956. november 1. 2. p. (továbbiakban: KÖVI, 1956.)

⁹⁶ Vigh Tivadar püspöki titkárnak nem szóltak, elbeszélésében a következő volt október 31-én: „a szokott időben keltem fel, átmentem a Székesegyházba misézni. Itt értesültem arról, hogy a püspök úr, a káptalan, valamint Petróci és Szentirmai a váci Diadal térre mentek, hogy a városon keresztül menő Mindszenty bíborost üdvözljék. Tekintettel arra, hogy az eseményre engem nem hívtak, nem is éreztem magam hivatalosnak oda. Miséhez fogtam és közben hallottam, hogy Mindszenty páncélosok kíséretében utazott keresztül a városon.” ÁBTL. 3.1.5. O-18635/1. 120. Vigh Tivadar 1956. október 31-én hagyta el hivatalát, mert szembe kellett néznie azzal, hogy ott szolgáló társai nem fogadják el őt. Hivatalát ugyanis állami nyomásra nyerte. ÁBTL. 3.1.5. O-18635/1. 121.

⁹⁷ KÖVI, 1956.

⁹⁸ Pálincás (Pallavicini) Antal őrnagy tanúvallomása: „Vácon keresztülhaladva annak budapesti kijáratánál nagy tömeg megállított, Mindszentyt ki akarták a kocsiból emelni, de én nem engedtem, fegyveremet is elővettem. Körülbelül 5 perc ott tartózkodás után indultunk tovább.” HM HIM Hadtörténeti Levéltár, Budapesti Katonai Bíróság B. II. 071/1957. Tárgyalási jegyzőkönyv Pálincás Antal őrnagy és társai bűnügyében, 1957. szeptember 2. 13. Horváth M. Ferenc megjegyzése: VÁC '56. I. 286. p. A pontos jelzet megjelölése: BALOGH MARGIT: Mindszenty József. (1892–1975) II. köt. Bp., 2015. 1015. p.

⁹⁹ Kristóf Béla úgy emlékezik vissza, hogy a bíboros kiszállt. „A hercegprímás kiszáll, mosolyogva kezét fog Kovács Vince püspökkel, de további üdvözlésre, ünneplésre a

Kovács Vince és Petróci maga ment oda,¹⁰⁰ ahol a primás azt mondta „A Főpásztor úr első főpásztori miséjén itt leszek!”¹⁰¹ Ezután jó hangosan, hogy az őt körülvevő lelkes tömeg is hallja azt mondta, „Hozzák haza a püspöküket”,¹⁰² majd áldást adott és elindult a menet.¹⁰³ „Virágözön az úttesten, az autón, sírnak az asszonyok, komoly férfiak... a felmérhetetlen öröm könnyei.”¹⁰⁴

8. Mentőakció Pétery püspökért Október 31.

A primást ünneplő tömegben elterjedt a hír, hogy a kocsiból azért nem szállt ki, mert Pétery püspök nincsen itthon.¹⁰⁵ A primás távozása után a váci vezetőség szinte azonnal intézkedni kezdett. Körülbelül 10 óra tájban Kristóf Béla vezetésével mintegy 10-12 férfi ment a palotába Kovács Vincéhez, Pétery püspök úr hazahozatala ügyében. A primás felszólítását Kovács Vince szinte parancsnak vette és azonnal intézkedni kezdett. Délelőtt és délután a város vezetőségével hosszas tárgyalás folyt, amelyen részt vettek Tóth és Vida őrnagy bajtársak is.¹⁰⁶ A hír bizonytalansága és a nagy távolság miatt néhányan megpróbálták a kérdés gondosabb mérlegelését, illetve információk szerzését.¹⁰⁷ A helyzetet legfeljebb 30 kilométeres terepen lehetett ismerni, épp ezért a fegyveres kíséret fontos volt, de megbeszélték, hogy ha odamenet a miskolci országúton veszedelmes lenne a helyzet, akkor a püspök úrral a Mátra mögött, Balassagyarmat felől jöjjenek. Kovács püspök úrtól a Forradalmi Bizottság kiküldöttje mellé papi személyt kértek. Kovács Vince egészsége és az egyházmegyében betöltött fontos szerepe miatt személyesen nem mehetett,¹⁰⁸ így esett a választás a rangban utána következő Herrhof¹⁰⁹ kanonokra. Kristóf polgármester nagyon kész-

kísérők nem adnak időt, sürgetik az indulást a bíboros személyes biztonsága érdekében.” KRISTÓF, 1990. 12. p. Valószínűleg, itt inkább Petrócinak lehet hinni, mivel több más forrás is azt állította, hogy nem szállt ki a püspök.

¹⁰⁰ PETRÓCI, 1997. 220. p.

¹⁰¹ KÖVI, 1956.

¹⁰² Annak ellenére, hogy ez a mondat teljesen magától értetődő lehetett, furcsa, hogy se az *Új Váci Napló* cikkében, se Kristóf Béla visszaemlékezésében nem tesznek erről említést. Mindenesetre hitelesnek tartom, mivel Petróci közvetlenül ott volt a primás kocsijánál, továbbá a találkozó után Kovács Vince azonnal intézkedni kezdett az ügyben, ami valószínűsíthetően ennek a felhívásnak volt köszönhető.

¹⁰³ PETRÓCI, 1997. 220. p.

¹⁰⁴ KÖVI, 1956.

¹⁰⁵ ÁBTL. 3.1.2. M-20887/1. 29–31.

¹⁰⁶ HL 56-os gyűjtemény, 4. ö. e., 36–37.; VÁC '56. I. 288. p.

¹⁰⁷ ÁBTL. 3.1.2. M-20887/1. 29–31.

¹⁰⁸ Veszélyes lett volna egy ilyen kiszámíthatatlan akcióra elküldeni a váci püspök helyettesét. Ezzel kockáztatva, hogy az Váci Egyházmegye, Kovács Vince átmeneti, esetleges akadályoztatása miatt, törvényes egyházi kormányzó nélkül maradjon.

¹⁰⁹ Herrhof Mihály (1891–1971): 1915-ben szentelik pappá. Ezt követően több beosztás után 1919 és 1933 között segédlelkész a Vác-felsővárosi plébánián, 1933 és 1934 között plébános Galgamácsán, majd 1960-ig a Vác-felsővárosi plébánián. Több egyházi tisztség mellett 1968-tól olvasókanonok. 1956. október 31-én megbízta a Váci Forradalmi Nemzeti Bizottság Pétery József püspök hazahozatalával. VÁC '56. II. 914. p.

séges volt és meghatalmazást is írt a küldöttség számára,¹¹⁰ amire később szükség is volt. A város részéről a küldöttség vezetését Schrick Ferencre,¹¹¹ a katonai vezetést pedig Molnár Ferenc¹¹² főhadnagyra bízta.¹¹³

A mentőakció pontos menete, ahogy az indulás időpontja se teljesen egységes, mivel a különböző jelentések, beszámolók és vallomások itt-ott másról adnak információt, de lényeges különbségek nincsenek. Körülbelül kora délután indult el a felmentő csapat Hejcére. Nehéz lenne megmondani, hogy hányan érkeztek a településre, annyi biztos, hogy a három említett vezetőn kívül Molnár főhadnagy 15-16 önkéntest¹¹⁴ választott ki a váci légvédelmi tüzérezredtől. Ezen kívül jelen volt még Czollner¹¹⁵ újságíró, aki később az *Új Váci Napló* számára is megírta az eseményeket. Az autók viszont azonosíthatóak voltak a vallomások alapján, így egy DW, Weapon és Buick mellett két Molotov tehergépkocsi és egy vagy két Gaz autóval jöttek a püspökért.¹¹⁶ A püspök kiszabadítása nem volt feszültségmentes, mivel nem tudták, hogy az objektumot őrzik-e, ráadásul késő este 11 és 1 között érkeztek meg.

Az alakulat katonai vezetője Molnár Ferenc volt, aki csatárláncba rendezte az önkénteseket, és így próbálták megközelíteni a kastélyt. Ezután a főhadnagy a kapuhoz ment, ahol beszélt egy pappal, és beengedték az alakulatot.¹¹⁷ Czoller úgy emlékezett, hogy egy apáca nyitott ajtót, miután

¹¹⁰ HL 56-os gyűjtemény, 4. o. e., 54.; VÁC '56. I. 295. p.

¹¹¹ Schrick Ferenc (1919–2000) a forradalom idején gépkocsivezető a Teherfuvarozó Vállalatnál (TEFU), akit beválasztottak a váci Városi Forradalmi Bizottságba, így került bele a Pétery József-ért induló alakulatba. HORNYÁK, 2011. 64. p.

¹¹² Molnár Ferenc (1926–?) 1950. május és 1951. szeptember között elvégezte a Bem Légvédelmi Tüzérszti Iskolát, így került 1954 őszén Vácra. 1956. október 30-án megválasztották a Forradalmi Katonai Tanács tagjává. A forradalom után három év hat hónapnyi börtönbüntetésre, jogainak 5 évi eltiltására és vagyona felének elkobzására ítélik. HORNYÁK, 2011. 64. p.

¹¹³ PETRÓCI, 1997. 220–221. p.

¹¹⁴ A vallomások alapján ez a szám nem egyezik meg. Horváth Károly tanúvallomásában nem említi. VÁC '56. I. 303–304. p.; ezenkívül a légvédelmi tüzérezred jelentése sem. VÁC '56. I. 318. p.; A Budapesti Katonai Bíróság által összeállított tényállás Tóth István és társai ügyében azonban 15 egyetemistáról ad információt. VÁC '56. II. 792. p. Ugyanott később már 16 egyetemistáról volt szó. VÁC '56. II. 800. p. Később Molnár Ferenc életrajzi adatainál ismét 16 egyetemistáról olvashatunk. VÁC '56. II. 988. p.

¹¹⁵ Czollner László (1927–1991) értelmiségi családból származik, a forradalom előtt, 1955 júniusától adminisztrátor, műszaki előadó a Váci Motor- és Gépjavító Vállalatnál. A forradalom idején, 1956. október 29-én részt vett az *Új Váci Napló* ügyében tartott megbeszélésen, a szerkesztőbizottság tagja lett. Hejcére, mint újságíró indult, amely újtjáról cikk is jelent meg az újságban, ezáltal az egyetlen olyan forrást adta a kezünkbe, amely a forradalom alatt íródott. A forradalom leverését követően rendőri felügyelet alatt állt. HORNYÁK, 2011. 64. p.

¹¹⁶ HORNYÁK, 2011. 65. p.

¹¹⁷ Szembesítési jegyzőkönyv Horváth Károly tanú és Molnár Ferenc őrizetes szembesítéséről Budapest, 1957. november 13-án. ÁBTL. 3.1.9. V-146706/3. 93–97.; VÁC '56. I. 303–304. p.

Herrhof kanonok igazolta, hogy honnan és miért jött a csapat.¹¹⁸ Ez után a beszélgetés után mindenki bement a kastélyba, ahol az ott levő apácák vacsorát¹¹⁹ készítettek a konyhában.¹²⁰ A vacsora után Molnár főhadnagy felment a vezetőemberekkel a püspökhöz, aki a fogadószobában várta őket.¹²¹ Baráti kézfogások közepette szólalt meg a főhadnagy. „Püspök úr, jelentem, hogy a Váci Forradalmi Tanács megbízásából megjelentünk és kérjük, hogy fegyveres kíséretünk mellett jöjjön vissza váci híveihez.” Herrhof Mátyás kanonok és Schrick Ferenc üdvözlő szavai után a megyéspüspök a következőket mondta. „Kedves váci testvéreim! Szabadságharcos katonák! Nagyon köszönöm, hogy eljöttek értem e távoli helyre a Hernád partjára. Kérem az isteni gondviselést, hogy szeretetetek és lelkesedésetek jutalmául áldásos életetek legyen.”¹²²

A köszöntések után Molnár főhadnagy tudomására jutott, hogy egy „párttitkárnő”¹²³ is van a házban. Így több egyetemistával felment az emeletre, ahonnan lehozták a párttitkárnő szobájából a telefont, hogy ne tudjon senkinek se jelteni, majd kívülről rázárták az ajtót.¹²⁴ Közben a helyi nemzetőrök a kastély parkja felől, míg mások a kocsisor végén próbáltak meg érdeklődni, átvenni az ellenőrzést, mivel azt hitték, hogy az oroszok jöttek el Péteryért, de Molnárnak sikerült közbelépnie, és ezután a település harangjai hajnali 1-ig folyamatosan szóltak. Ennek hatására 200-400 személy jelent meg a kastély környékén. A párttitkárnő, vagyis az intézményvezető ablaka felé kitértek a nemzeti lobogót és szavaztak a sorsáról. Ha nincs a váci delegáció, valószínűleg a katonák megölték volna őt.¹²⁵ A helyzet azért volt ilyen feszült, mivel az ottani nemzetőrök írásainkat figyelembe sem véve a Miskolci Forradalmi Tanácshoz fordultak, ahonnan telefonon parancsban közölték, hogy engedélyük nélkül senki sem vihet el senkit.¹²⁶ Molnár főhadnagy ezután többször beszélt a miskolci tanáccsal,

¹¹⁸ Czollner László vallomása Pétery püspök Vácra hozataláról. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv Készült 1957. évi november 23. napján a BM II/1. Osztály Vizsgálati Alosztályán. ÁBTL. 3.1.9. Vizsgálati dossziék, V-14670673. 67–70.; VÁC '56. I. 302. p.

¹¹⁹ Tojásrántotta és tea volt vacsorára. VÁC '56. I. 302. p.

¹²⁰ Szembesítési jegyzőkönyv Horváth Károly tanú és Molnár Ferenc őrizetes szembesítéséről. Budapest, 1957. november 13-án. ÁBTL. 3.1.9. V-146706/3. 93–97.; VÁC '56. 303–304. p.

¹²¹ Czollner László vallomása, 1957. november 23. VÁC '56. I. 302. p.

¹²² CZOLLNER László: Virágerdős volt Pétery püspök útja a Hernádtól a Dunáig. In: *Új Váci Napló*, 1956. november 3. 1. p. (továbbiakban: CZOLLNER, 1956.)

¹²³ Szurdán Józsefné (szül. Balogh Etel), intézet gondnoka, intézetvezetője volt. HORNYÁK, 2011. 65. p.

¹²⁴ Szembesítési jegyzőkönyv Horváth Károly tanú és Molnár Ferenc őrizetes szembesítéséről Budapest, 1957. november 13-án. ÁBTL. 3.1.9. V-146706/3. 93–97.; VÁC '56. I. 303–304. p.

¹²⁵ ÁBTL. 3.1.9. V-11727/1. 14.; ÁBTL. 3.1.9. V-11727/1. (= Lőrincz Mária.) 58. A gondnok nőt Pétery kiszabadítása után szabadon bocsátották, és Váraljai Vilmos (hejcei forradalmi tanács vezetője) felfüggesztéséről írást adott ki. Ezt később a járási tanács 1957. január 15-én hatályon kívül helyezte, és újra ő vezette a szociális otthont. HORNYÁK, 2011. 65. p.

¹²⁶ CZOLLNER, 1956.; Ezt alátámasztja Kristóf Béla is, aki úgy fogalmazott, hogy „a felmutatott Váci Nemzeti Bizottság elnöke által írt hivatalos felhatalmazás ellenére

akiknek a nyíltparancs szövegét is beolvasta,¹²⁷ így végül a józan ész győzött, és a helyieket is sikerült a püspöknek megnyugtatni arról, hogy a küldöttség az ő püspöki székhelyéről jött.¹²⁸

9. Pétery püspök újra otthon

November 1.

1956. november 1-én kora reggel 5-kor¹²⁹ indult haza a különítmény¹³⁰ Pétery Józseffel együtt.¹³¹ A püspököt hazahozó küldöttség útjáról álljon itt az egykori *Virágerdős volt Pétery püspök útja a Hernádtól a Dunáig* című cikk egy része az *Új Váci Naplóból*, melyet a helyszíni tudósító, Czollner László írt le. A következőkben a cikkből többször fogok idézni.

„Az őszi színpompába öltözött Hernád partján kigyúlt a fény. Dicsfénybe kellett öltözni a tájnak, mert itt is kinyílott a szabadság. A sárga, rubinpiros levelek csak a természet enyészését jelentették, és nem az emberi érzések, a Szabadságharc izzó tüzének hamvadását. [...] Mindszentek napja volt, és a fehér őszirózsák nem hiába hulltak útvonalunkon: Miskolc. Eger. Aszódon püspökünk lábai elé. A nép várta, várta, hogy papi méltóságát újra felvegye és a vallásos lelkeknek újra vigaszt nyújtson. Egerben¹³² a szeminárium énekkara fogadta a váci megyéspüspököt és — a már személy szerint alig ismert — kispapjai az otthonába visszatérő atyjukként üdvözölték. Ölegették a katonákat, mint Miskolcon,¹³³ itt is a meleg szeretet jegyében, igazi magyaros vendéglátásban részesítettek bennünket. A katonaköpenyek zsebeiben most békésen megfért a kézigránát mellett a sütemény is. A sapkára a nép őszirózsákat tűzött ki. Az út fárasztó volt és veszélyességét nem csökkentette a minden helyen szervezetten felállított nemzetőrség sem. Vácra való megérkezésünk előtt az aszódi hívek vonultak ki plébánosukkal, zászlókkal, virágokkal. Késésünk oka a lelkes hívek ünneplése volt. Aszód után, amikor megláttuk a Naszály ködben úszó kékes körvonalait, gépkocsijaink önkéntelenül is meggyorsultak. Az otthon közelsége örömteli érzéseket fakasztott, és elérzékenyült szív-

sem engedtek senkit a püspök közelébe, mivel azt gondolták Moszkva kiszolgálói lehetnek. KRISTÓF, 1990. 13. p.

¹²⁷ Czollner László vallomása, 1957. november 23. VÁC '56. I. 302. p.

¹²⁸ KRISTÓF, 1990. 13. p.

¹²⁹ Czollner László vallomása, 1957. november 23. VÁC '56. I. 302. p.

¹³⁰ Nem mindenki indult vissza, mivel az egyik Gaz gépkocsi menet közben meghibásodott. Czollner László vallomása, 1957. november 23. VÁC '56. I. 303. p.

¹³¹ „Megható volt az út végig. A ruszlik sajnos nem hatódtak meg, annyi volt belőlük, mint a kórság, állandóan kerülgetni kellett őket.” A Budapesti Katonai Bíróság által összeállított tényállás Tóth István és társai ügyében. 1958. február 17. HL XI. 1 Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma 377/1958.; VÁC '56. II. 801. p.

¹³² A püspök szerette volna, hogy Budapestre menet Eger felé kerüljenek, amibe Molnár főhadnagy hosszabb vitatkozás után egyezett csak bele. Czollner László vallomása, 1957. november 23. VÁC '56. I. 302–303. p.

¹³³ Miskolcra utasították Molnárt a telefonálások alatt, hogy Vácra menet térjenek be a miskolci forradalmi tanácshoz. – Czollner László vallomása, 1957. november 23. VÁC '56. I. 302. p.

vel, de boldog örömmel köszöntöttük a tájat és az otthont. Megszóltak a nagyharangok és meleg, mély hangjuk könnyeket csaltak szemünkbe.”¹³⁴

A székesegyház előtti fogadást Szentirmai szervezte,¹³⁵ melyre a met-sző hideg ellenére rövid idő alatt hatalmas tömeg gyűlt egybe. A virággal felszórt út két oldalán katonák, nemzetőrök és vasutasok álltak díszőrséget. A főpapi segédlettel megérkező püspököt kalaplevéve üdvözte a nép, majd a nagytemplom oszlopai között dr. Kovács Vince segédpüspök köszöntötte az egyházmegye papsága nevében a hazatérő főpásztort. Utána Kristóf Béla polgármester köszöntötte a püspököt a következő szavakkal:

„Vác városának, egyházmegyéje székhelyének szívét, de az egész ország együttdobogó szívét is hozom megyéspüspök úr elé. De hozom a drága magyar vérét ontott történelmet író ifjúságunk, katonáink, dolgozóink ez-reinek és ezreinek szívét, mert ezeknek a ma már elnémult szíveknek utolsó dobbanásában is benne volt az aggodás és a nagy szeretet megyés-püspök úr biztonsága és mielőbbi nyugodt áldásos munkája iránt. Hosszú évek kínzó aggodalmát oszlatja el e pillanat, amikor városunk újból maga előtt látja főpásztorát és az egész ország tudja, hogy munkája ott folytató-dik, ahol a szenvedések évei előtt abbamaradt. Hozom a Forradalmi Ta-nács, az üzemek, gyárak dolgozóinak, az ifjúság, az értelmiség, a katonaság szeretetét, üdvözlését, vallásukra való tekintet nélkül és ezek nevében kérem megyéspüspök urat, kezdje meg áldásos munkáját a magyar össze-fogás, béke és a felvirágozandó boldog, független demokratikus Magyar-ország jövője érdekében. Ehhez kérjük mindnyájan a jó Isten áldását!”¹³⁶

Egy kislány köszöntőversikéje után Kapitány Zoltán, MÁV állomásfő-nök üdvözölte a város dolgozóit és különösen a vasutasok nevében a püspök atyát, kinek tiszteletére 3-400 vasúti dolgozót toboroztatott össze egyenru-hában, hogy díszsorfalat álljanak.¹³⁷ Ezen kívül volt üdvözlés a Járási For-radalmi Bizottság részéről, és további köszöntések is.¹³⁸ A köszöntők után Pétery József püspök meghatottan szólalt meg:

„Kedves Híveim!

Ma reggel öt órakor indultunk el gépkocsival, azóta úton vagyunk. Hosszú út volt nagyon, de hajtott a szeretet az otthoniak iránt. Lelkileg a Hernád partján is veletek voltam. Imáimba foglaltalak benneteket, gondolataim otthon jártak híveim között. Imáimban az első volt, hogy a jó Isten oltal-mazza meg édes hazánkat. Hála a Gondviselésnek, hogy a sok hős vérál-dozata nem volt hiába való, hogy Hazánk szent ügye jó útra indult. Kö-szönetet mondok hálatelt szívvel a város lakosságának, a magyar honvédségnek, hogy nagy áldozatok árán és sok veszély közepette olyan

¹³⁴ CZOLLNER, 1956.

¹³⁵ ÁBTL. 3.1.2. M-20887/1. 29–31.

¹³⁶ CZOLLNER, 1956.

¹³⁷ 1957. augusztus 10. Pest Megyei Rendőr-főkapitányság határozata Kapitány Ferenc előzetes letartóztatásáról. ÁBTL. 3.1.9. Vizsgálati dossziék, V-145405. 50.; VÁC '56. II. 745–746. p.

¹³⁸ Szentirmai szerzett hangszórót és magnetofonszalagokra üdvözléseket vettek fel, amiket lejátszottak. ÁBTL. 3.1.2. M-20887/1 29–31.

messziről is hazahoztak engem szeretteim közé. Áldjon meg benneteket a jó Isten és a Boldogságos Szűzanya.”¹³⁹

A fogadás végeztével a püspök úr kíséretével a székesegyházba vonult, ahol azonban nem ért véget az ünnep, mert a püspöki palotában egy kis vacsorát tartottak a püspök atya tiszteletére. A vacsorára meghívott személyek között volt például Molnár Ferenc főhadnagy,¹⁴⁰ akinek a püspöki titkár szolt, hogy menjenek be a palotába egy vacsorára meg egy pohár borra.¹⁴¹ Nagy volt az öröm, még a püspöki portás is tojásrántottával és borral kínálta a vendégeket.¹⁴²

Pétery kiszabadításának jelentőségét jól mutatja, hogy a Magyar Nemzet is említést tett a püspök hazatéréséről.¹⁴³ November 2-án Pétery püspök úr táviratilag jelentette Rómának, hogy az egyházmegye kormányzatát átvette,¹⁴⁴ de ez a gyakorlatban nem történt meg.¹⁴⁵ Táviratára sohasem jött válasz, és azt se tudjuk, hogy a távirat megérkezett-e Rómába.¹⁴⁶

10. A csonka püspöki „tanács”

November 3.

Mindszenty József november 3-ára szűk körű püspöki tanácskozást hívott össze a budai palotába. Ezen a rendkívül feszült hangulatú tanácskozáson Grósz József, Shvoy Lajos és a szabadságát visszanyert Pétery József püspök vett részt.¹⁴⁷ Petróci visszaemlékezésében azt olvashatjuk, hogy Péteryt nem hívta meg a prímás,¹⁴⁸ mivel még nem tudta,¹⁴⁹ hogy már szabadlábban van.¹⁵⁰ Pétery azért ment el, mert eljutott hozzá az összejövetel híre, és azt hitte, hogy püspökkari gyűlés lesz.¹⁵¹ A találkozó azért volt igen feszült, mert Mindszentyvel nem értettek egyet a meghívott püspökök, akik a politikai bizonytalanságra való tekintettel óvatosságra intették őt. Ennek jó példája Grósz érsek törekvése, melynek eredményeként rábírt az érseket, hogy rádióbeszédében ne mondja semmisnek az állam és az egyház közötti

¹³⁹ CZOLLNER, 1956.

¹⁴⁰ Olvashatjuk Czollner vallomásából, hogy ő maga nem volt meghíva, de Molnár igen. Czollner László vallomása, 1957. november 23. VÁC '56. I. 303. p.

¹⁴¹ Molnár Ferenc főhadnagy vallomása a püspöki palotabeli vendéglátásról. Jegyzőkönyv Molnár Ferenc 2. kihallgatásáról. Budapest, 1957. október 4-én. ÁBTL. 3.1.9. Vizsgálati dossziék, V-146706/3. 38–39.; VÁC '56. I. 305. p.

¹⁴² Uo. Az ünnepi vacsoráról lásd bővebben: ÁBTL. 3.1.9. Vizsgálati dossziék, V-146706/3. 38–39.

¹⁴³ Dr. Pétery József váci megyéspüspök, akit kiszabadítottak fogságából, hazatért Vácra. In: *Magyar Nemzet*, 1956. november 3. 4. p.

¹⁴⁴ ÁBTL. 3.1.2. M-20887/1. 36.

¹⁴⁵ LÉNÁR, 2009. 115. p.

¹⁴⁶ ÁBTL. 3.1.2. M-20887/1. 29–31.

¹⁴⁷ KÁLMÁN, 2014. 84. p.

¹⁴⁸ Erről nem számol be: MINDSZENTY, 1989. 435. p.

¹⁴⁹ Ezt alátámasztja az is, hogy a Magyar Nemzet is csak november 3-án ír róla egy mondatban, és a hírközlés még nem volt olyan gyors, továbbá Mindszenty nagyon lefoglalt volt.

¹⁵⁰ PETRÓCI, 1997. 224. p.

¹⁵¹ KÁLMÁN, 2014. 84. p.

1950-es egyezményt,¹⁵² különben egy esetleges visszarendeződés következtében még azt is elveszítené az egyház, ami je korábban megmaradt.¹⁵³

Pétery püspök kérte, hogy bánjon a békepapokkal kíméletesen, mivel ki akarta tiltani Mindszenty az összes békepapot Budapestről.¹⁵⁴ Rádióbeszédét felolvasta és átbeszélték, amit több helyen korrigáltak, Mindszenty ezeket végül mégsem vette figyelembe. A tárgyalás nagyon nehezen folyt. Shvoy később úgy ír az estéről, hogy „komolyan sajnós nem lehetett tárgyalni. [...] A primás nagyon megviseltnek, kimerültnek látszott, arca megnyúlt, beesett és rendkívül izgatott volt.”¹⁵⁵ Grósz állítólag annyira mérges lett Mindszenty hajthatatlansága miatt, hogy a tanácskozásra csapta az ajtót és hazautazott, úgyhogy 18 órákor már Kalocsán hallgatta a rádiót.¹⁵⁶

Pétery a tanácskozásról hazatérve csalódott volt. Oetter kanonok véleménye szerint a primás nem látta át a magyar helyzetet, és Budán Mindszenty környezete régen levitézlett, revánsra váró öreg politikusokból állott. Szarkasztikusan megjegyezte, hogy a primásnál rosszul lett a naftalinból hirtelen elővett díszmagyarok szagától.¹⁵⁷ Pétery a püspökségen említette, hogy olvasta az este elhangzott rádiónyilatkozatot. Azt is mondtotta, hogy a primás úr jelenlétükben javaslataik alapján módosított a szövegen. Szentirmai a rádiónyilatkozatot magnóra vette, így Pétery vissza tudta hallgatni, miután azt mondtotta, hogy az általuk olvasott szövegen az ő távozásuk után a Primás változtatott.¹⁵⁸ Mindszenty felszólította az egyházmegyék ordináriusait, hogy a joghatóságuk alá tartozó békepapokat rendeljék vissza egyházmegyéikbe, és bocsássanak el minden békepapot a vezető állásokból.¹⁵⁹ Pétery püspök a kérésnek eleget tett, de váci tartózkodása alatt egyre inkább a fásultság és az érdektelenség jeleit mutatta.

11. A forradalom után

Pétery a forradalom bukását némán vette tudomásul. November 4-e után Pétery püspök úr úgy döntött, hogy az egyházmegye kormányzását mégsem veszi át.¹⁶⁰ Álláspontját nem indokolta. A jelekből azonban arra lehetett következtetni, hogy helyzetének tisztázását remélte, amit a kormánynak

¹⁵² „Öminenciájában felmerült a gondolat, hogy a megállapodást érvénytelennek nyilvánítsa. Szerencsére, hallgatott a szavunkra, és nem tette meg nov. 3-án, és nem hozott még lehetetlenebb helyzetbe, mint amilyenben most e nélkül is vagyunk. Más kérdés az, hogy a megállapodást megtartották-e, vagy nem. Az államhatalom és a békepapok váltig hangoztatták, hogy igen. Nekünk más a véleményünk.” KÁLMÁN PEREGRIN OFM: *Dokumentumok Grósz József Kalocsai Érsek hagyatékából 1956–1957*. Bp., 2011. (továbbiakban: KÁLMÁN, 2011.) 1957/45. 394. p.

¹⁵³ KÁLMÁN, 2014. 84. p.

¹⁵⁴ SHVOY LAJOS: *Önéletrajz*. Szerk.: Mózessy Gergely. Székesfehérvár, 2002. (továbbiakban: SHVOY, 2002.) 97–98. p. Petróci szerint Pétery javasolta továbbá, hogyha már az egyházi birtokokat nem is, az erdőket vissza kell követelni. PETRÓCI, 1997. 224. p.

¹⁵⁵ SHVOY, 2002. 98. p.

¹⁵⁶ Rogács Ferenc pécsi koadjutor püspök kéziratosa jegyzete. BALOGH, 2008. II. 803. p.

¹⁵⁷ PETRÓCI, 1997. 224. p.

¹⁵⁸ ÁBTL. 3.1.2. M-20887/1. 29–31.

¹⁵⁹ MINDSZENTY, 1989. 435. p.

¹⁶⁰ Vö. ÁBTL. 3.1.2. M-20887/1. 31.; ÁBTL. 3.1.5. O-18635/1. 123–125.

kellett volna kezdeményeznie. Többször nyilatkozott arról, hogy feltételei vannak. A feltételek közül az egyik volt az apáti címek visszavonása, amelyeket ő megtagadott, és amelyekkel kapcsolatban került ő őrizetbe. „1956-ban is azért nem vehettem át az egyházmegye irányítását, mert nem állt módomban az állam embereit eltávolítani, azokkal pedig én nem dolgozhattam együtt. Így nem lehet soha együttműködni az állammal és én jelenleg is tartom régi elhatározásomat, amit egyszer megmondok, azon nem változtatok.”¹⁶¹ A többi feltételről nem tudunk, legalábbis Korompaynak és Petrócinnak nem beszélt ezekről, vagy olyan diszkrécióval, hogy azok nem derültek ki.¹⁶² Annak ellenére, hogy nem vette át az egyházmegye kormányzását, mindenben egyeztetett vele Kovács Vince, mielőtt rendelkezett volna.¹⁶³ Ezt igazolja az is, hogy Kovács Vince, mint segédpüspök ír Grósznek.¹⁶⁴ Az utolsó pár váci hónapjában beletörődött a helyzetébe. Többször sétálgatott, délelőttönként lement az iroda melletti fogadóba papokkal beszélgetni, de igyekezett politikamentesen alázattal beszélni.

Miután az egészségi állapota meggyengült, 1957 januárjában a budapesti Széher úti kórházba szállították. Már nem is tiltakozott, mikor közölték vele, hogy vissza kell térnie Hejcére.¹⁶⁵ Az 1957. január 23-án tartott püspöki tanácskozáson már újból Kovács Vince általános püspöki helynök volt jelen a Püspökkari Konferencián.¹⁶⁶ Hejcén csatlakozott hozzá még Badalik Bertalan püspök 1957-ben. Annak ellenére, hogy sokan felszólaltak értük, köztük – az azóta szent – XXIII. János pápa is,¹⁶⁷ Hejcei éveit nyugodtan, csöndesen töltötte egészen 1967. november 25-ei haláláig.

12. Emlékezete

Többször említette, hogy ő az egyház érdekei miatt van büntetve, és ezt ő úgy veszi, mint az egyházért való szenvedést.¹⁶⁸ Sorsát szinte megjövendölte az egrí hívektől való búcsúbeszédében, amikor elindult Vácra. „Számolok azzal, hogy hazánkra és a magyar katolikus egyházra a jövőben nehéz idők következnek. Tudom azt is, hogy a veszedelmek elsősorban azokat érik, akik az élen állnak, és akiknek a gondjaikra bízott emberek nagy tömegéért a felelősséget Isten és az emberek előtt vállalniuk kell.”¹⁶⁹

Végezetül egy beszédének részletével szeretném zárni tanulmányomat, ami jól összefoglalja Pétery szellemiségét. „A szeretet nem gyengeség és féltékenység, hanem erő és áldozat, nem gyámoltalanság és egyoldalúság, hanem hősies önfeláldozásig felérő tettekre készség [...] A keresztény szeretet

¹⁶¹ Pétery József beszélgetése Kovács Ferencsel és Badalik Bertalannal. ÁBTL. O-12547/5. sz. d. 229–233. Jelentés, Budapest, 1957. augusztus 17. Kovács Ferenc, Hegedűs Mihály. Soós, 2005. 79. p.

¹⁶² ÁBTL. 3.1.2. M-20887/1. 29–31.

¹⁶³ ÁBTL. 3.1.5. O-18635/1. 123–125.; KÁLMÁN, 2014. 93. p.

¹⁶⁴ Kovács Vince Váci Segédpüspök levele Grósz József Kalocsai Érsekhez az egyház szabadságának helyreállításáról. KÁLMÁN, 2011. 1957/6. 358. p.

¹⁶⁵ LÉNÁR, 2009. 115–116. p.

¹⁶⁶ BALOGH, 2008. II. 811. p.

¹⁶⁷ A pápa aggodalma a Magyar egyházért. In: *Katolikus Szemle*, 1959. 2. sz. 81–82. p.

¹⁶⁸ ÁBTL. O-12547/5. sz. d. 229–233. Jelentés, Budapest, 1957. augusztus 17. Kovács Ferenc, Hegedűs Mihály. Soós, 2005. 70–71. p.

¹⁶⁹ PÉTERY JÓZSEF: Búcsúszavak. In: *Egri Katolikus Tudósító*, 1942. november 1.

bámulatba ejtő erőfeszítéseket és áldozatokat mutat fel ma is.”¹⁷⁰ Amikor Pétery József ezt az elmélkedést 1943-ban a nagybőjti misén a híveknek elmondta, nem is tudta, hogy későbbi önmagáról, a saját életéről beszélt. Erőskezűen és félelem nélkül nézett szembe a kor nehézségeivel, sok áldozatot hozott a hitéért és az egyházért. Nem hunyázkodott meg még a legsötétebb órákban sem. Bátran kijelenthetjük, hogy Pétery József áldozatával, alázatával és szeretetével a magyar egyháztörténelem egyik méltatlanul elfeledett „vértelen vértanújává” lett.

¹⁷⁰ PÉTERY József: Nagybőjti főpásztori szózata híveihez a Szeretetről. Vác, 1943. (Klny.: Váci Egyházmegye Hivatalos Közleményei) 23. p.

A reformáció gondolatvilágának, üzeneteinek tükröződése Koncz Sándor életművében

Horváth Krisztina

„Szíved szépanyád öreg imáját dobogja vissza, ajkad dédatyád ősi zsol-tárát zengi el, és kibomlik benned Isten történelmének új, fehér hajnala.”¹

Koncz Sándor (1913–1983) 20. századi református tudós lelképásztor, tábori lelkész, sárospataki teológiai tanár, egyetemi magántanár, alsóvadászi lelkész, sárospataki levéltáros volt. Tudományos és publicisztikai tevékenységét három nagyobb alkotása mellett (1. Kierkegaard és a világháború utáni teológia, Miskolc, 1938.; 2. Hit és vallás. A magyar református vallástudományi theológia kibontakozása és hanyatlása, Debrecen, 1942.; 3. A Filippi levél gyülekezeti magyarázata, amelyet a Református Egyház három éven keresztül folytatásokban 1967 és 1969 között közölt.) jól reprezentálja több kisebb-nagyobb cikke, tanulmánya, amelyek száma körülbelül 200-ra tehető. Sok igehirdetése, tanulmánya, jegyzete kéziratban maradt meg. Ezek feldolgozása jelenleg is zajlik, fő műveinek újraközlése folyamatban van.

1941-től többször behívták katonai, tábori kórházi, tábori lelkészi szolgálatra. 1942-től hitoktató lelkésként dolgozott Marosvásárhelyen, a Magyar Királyi Csaba Királyfi Honvéd Gyorsfegyvernemi Hadapródiskolában, ahol angol nyelven is tanított. 1947 és 1952 között teológiai tanárként tevékenykedett Sárospatakon. A Sárospataki Református Theológiai Akadémia megszüntetésével és a Református Kollégium Gimnáziumának államosításával félreállították, 1965-ig Alsóvadászra került lelkésznek. A rá következő években a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Levéltárában Sárospatakon dolgozott, miközben párhuzamosan számos településen és alkalommal látott el helyettesítő lelkészi szolgálatot. Életére, lelkészi, tanári, tudós-közírói, szervezői magatartására és munkásságára elsődlegesen volt jellemző a töretlen hit. Azon belül is az értelmes hit és cselekvő erkölcs szerves egysége, valamint a teológiai, filozófiai megalapozottság, a módszeres, praktikus életszervezés, a hittel és humorral való életszemlélet, amelyről nagyszámú feljegyzés tanúskodik, továbbá a határtalannak tűnő fizikai és szellemi munkabírás.

Posztumusz írásait rendszeresen közlik a *Zempléni Múzsá*, a *Napút*, a *Széphalom* folyóiratok, amelyekben a fentiek bizonyosságaival találkozhatunk. Korának politikai, egyházpolitikai rendszere elhallgattatni, elszigetelni próbálta, mégis azt mondhatjuk, hogy a 20. századi magyar református egyház története nem teljes életművének ismerete nélkül.

¹ KONCZ SÁNDOR: A hit győzelme. A reformáció emlékünnepe a városi templomban elmondott prédikáció. In: *Sárospataki Iffúsági Közlöny*, 1935. november. 34. p. (továbbiakban: KONCZ, 1935.)

Bevezető

Az erfurti augusztinuszi eremita kolostor egyik mord cellájában térdel Isten előtt egy szegény bűnös ember. Élete az igazságot keresi, tudása megrendült. Lelke feszülése az új világ hitét építi fel. Precíz volt, mint tudós, érdekes, mint jogász. A legnagyobb univerzális tette a bűn és a kegyelem elismerése volt. Dinamikus személyiség volt. Nála a hit nyugtalan dologként volt jelen. Nem Istenben, hanem Istenért kételkedett. Egész élete Istenért való harc volt. Ezzel a hittel törte össze a középkor gondolatrendszerét, a pap és a laikus közötti különbségtétellel bezárójelzett egységes kultúréletet és a pápaságban koncentrált egyházat.² Kimondta, hogy a reformáció a hívők egyetemes papsága. Mindenkinek van kulcsa az éghez! Visszaadta a vallásos szabadságot. A hívő a hit által mindenekfelett úr, a szeretet által mindenekfelett szolgálja. Ezért érthető, hogy mindig halkszavúbb, alázatosabb, gyengébb volt, mind vádló, de erőteljesebb, mint védő. Inkább adott, mintsem bírált. Emberi nagyságát nehéz felfogni, hitét nekünk lehetetlen. Ez a szerzetes megrendítette egész világunkat. Ezt írja Luther Mártonról Koncz Sándor lelkipásztor.

Azt, hogy a református egyház Magyarországon a 16. század második felében a helvét irányú, vagyis Kálvin szellemi hatásait megtestesítő egyházzá alakult, Koncz Sándor jórészt Méliusz Juhász Péternek tulajdonítja.

400 évvel ezelőtt a hazai egyháztörténeti folyamatok kulcsembere Méliusz Juhász Péter, az „örök őr” volt.³ A tiszántúli vidékek és Debrecen püspöke. Innen intézte 1558-tól a magyar református egyház szervezését. Alapvetően Debrecenben élt és munkálkodott, azonban hatása – beleértve a Felvidéket és Erdélyt – az egész Magyarországra kiterjedt. A magyar református egyház az akkori katolicizmussal, a reformáció korabeli lutheránizmussal, és oldalhajtásként keletkezett unitarizmussal vívott heves harcokban, a gyakorlati életben érvényesülő ellentmondásokban, elvi vitákban született meg. Méliusz korszakalkotó jelentősége, hogy felismerte a gyülekezetekre nézve a buzgó egyháztagok és képzett lelkészek fontosságát. A patrónusok szerepét sem hanyagolta el. A református egyház számára a főrangúak közül pártfogókat keresett, nyert és tartott meg. A támogatások tették lehetővé, hogy könyvei a gyülekezetek számára megjelenhettek. Elkezdője volt annak a folyamatnak, amely a templomi igehirdetés mellett nem hanyagolta el az irodalmi igehirdetést sem.

Felkarolta a végvárat. Azok tulajdonosainak, parancsnokainak ajánlotta könyveit. Ezeknek és a parancsnokságuk alatt álló katonáik között, valamint uradalmaikhoz tartozó falvakban megszilárdította a református egyház kialakulását, felismerve azt, hogy az egyház akkor erős, ha a végeken is az. Méliusz a „magyar Kálvin” – fogalmazott róla Koncz Sándor.

Az elmúlt századok alatt, „mintegy tűzben kipróbált lett itt a hit”.⁴ Ez a méliuszi reformáció öröksége. Az a drága örökség, amely a hitet és hazaszeretetet egybefoglalja. A református vallást és népünk ügyét. Idézi a Mé-

² KONCZ SÁNDOR: Nagy revisor. Emlékezés Luther Márton születésének 450-ik évfordulóján. In: *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*, 1933. december. 55–57. p. (továbbiakban: KONCZ, 1933.)

³ KONCZ SÁNDOR: Méliusz a végeken. In: *Reformátusok Lapja*, 1967. szeptember 24.

⁴ Uo.

liuszról kiemelt ígét: „Nem hagyja el az Úr az Ő népét, az Ő nagy nevéért.” (1Sám. 12,22.)

A 16. században a reformáció áradó folyamatát a Szentlélek munkálta a Szentháromságisten történelemalakító tevékenységében.⁵ A reformáció lendülete két világháború közötti és a második utáni időszakban a teológiában született újjá. A Magyar Református Egyház újreformátori teológiája az ősi, a múltbeli reformációnak a jelenlegi forradalmi érvényesülése.

Az újreformátori teológiánk kialakulására és létezésére az elmúlt évtizedekben – Koncz Sándor véleménye szerint a mánkban – döntő hatású Barth teológiája. A vele foglalkozó magyar irodalom könyvtárnyi. Teológiai kutatásunk – Barth Károly gondolatainak hazánkban való úttörésével és a Szentírásra alapuló tájékozódással – folyamatosan kiszélesedett és elmélyült. Az alábbiakban Koncz Sándor lelkipásztor az újreformátori teológia kialakulásáról és tanításáról szóló gondolatait osztjuk meg.

Más irányok felől indult teológusaink eljutottak a kijelentésnek a reformációban felismert, de az eltelt századokban lényeges pontokon feledésbe merült igazságaihoz. A korábban kifejlődött teológiai iskolákban felvértezettek, a dialektikusok és az önálló fejlődésűek együttesen kötöttek ki a reformációban megépített partoknál. Az irányzatot az ige teológiája elnevezéssel illették. Az egyházban ez lett a legfontosabb irányzat a kijelentés új megértése miatt. Hazánkban hatására fellendült és fejlődött a teológiai munka. Egyházon belül mélyülő munka kísérte, míg egyházon kívül az eleven érdeklődés. Továbbfejlődését Isten ígéreteiben adott biztatások biztosítják.

A teológia egyházunkban gyülekezeteinkre tekint. Ennek az iránynak az a célja, hogy Istennek tetsző értelmességgel valósítsák meg hitben járó cselekedeteinket. Az újreformátori teológia a hittel foglalkozik, az igehirdetés gyakorlati szükséglete hozta létre. Szellemi irányzat, és mint teológiai irány, mozgalommá vált.

A reformáció egyik központi igazsága szerint a kijelentés titkainak megközelítésére a hit az egyetlen Istentől ajándékba kapott emberi képesség. Az ige a gyülekezet engedelmességén érvényesül, a teológiai fáradozás az igehirdetésért van.

A bibliamagyarzatok, a tudományos, építő exegézisek nyomtatásban megjelent sokaságában óriásit fejlődött az újreformátori teológiában az igehirdetés ügyének fontossága. Bizonyítja ezt a Szentírás valamennyi könyvét magyarázó és az 1567-es debreceni alkotmányozó zsinat 400. évfordulója alkalmából megjelent *A Szentírás magyarázata* című jubileumi kommentár. Ezzel a nagyarányú művel az egyház a maga megújítására törekedett.

A reformátori teológiában különösen megbecsült az európai, ezen belül a hazai református reformáció. Annyira megnőtt a reformációval való rokonszenvezés, hogy itthon és külföldön egyaránt „nappal, éjjel és örökké az eredeti szövegek tanulmányozása” volt az egyik kitüntetett foglalatosság.⁶

Akkori egyházi lapok: *A Református Egyház* 1949-től, *Az Út* 1948 és 1956 között és 1957-től a *Reformátusok Lapja* ennek a teológiának a kife-

⁵ KONCZ SÁNDOR: Újreformátori teológia. I. In: *Theológiai Szemle*, 1979. 5. sz. 261–268. p. (továbbiakban: KONCZ, 1979.)

⁶ Uo., 263. p.

jezői. Alig van olyan teológiai, egyházi téma, amely fel ne merülne benne. Egyházunk egész működését átöleli. Reformátori, mivel a reformáció örökségére épül. Új, mivel újra a kijelentés üzenete az egyetlen alap, melyben a teológia időszerűen kifejthető. A reformáció örökségének a továbbfejlődése, a kijelentés üzenetjellege és a teológia időszerűsége.⁷ Földi viszonyaink között az Isten által ajándékozott továbbfejlődésen a teológiának egyházunkban emberek által végzett továbbfejlesztését érti.

A reformáció öröksége szervesen kapcsolódik az újreformátori teológia, a reformációban Isten által megkezdett folyamathoz. „A reformátor atyák öröksége, a magyar kálvinizmus öröksége kötelezi a mai egyházi nemzedéket. A reformátori örökséget nem adjuk fel”- idézi Bartha Tibort,⁸ majd Victor János gondolatával folytatja. „A reformáció újra felfedezte és visszahozta az Istenhez való viszonyban azt az eredeti megoldást, mely a Jézus Krisztusban megjelent kegyelemnek hit által való elfogadásában rejlik.”⁹ Összegezve tehát a reformáció örökségében a reformáció mai érvényessége értékelendő.

Az újreformátori teológia a reformációban hangsúlyozott bibliai gondolkodás szívós keresztülvitele. Solus Christus, sola gratia, sola fide, sola Sriptura. Egyedül Krisztus, egyedül a kegyelem, egyedül a hit az Írás alapján készítetnek Isten dicsőségének szolgálatára. A reformáció előtti időkhöz hasonlatosan az első világháború előtti másfél évszázad nagy részében a Bibliától való eltávolodás teológiája volt jellemző. A reformáció öröksége a Bibliára való visszatérés teológiája. Isten egyedül a bibliai kijelentésből érthető meg. Az ember önmagától, a történelemből, a természetből stb. nem képes az Istent felfogni. Kizárólag abból tudhatunk Róla, amit Maga Isten tudat velünk, méghozzá a testté lett Krisztusban, a Bibliában adott Igében. Egyedül Isten az elindító hatalma a kijelentés e közlésének. Önközlésben önmagát személyként jeleníti ki. Istennek a Krisztusban adott kijelentése által, az Igében, a személyes Isten uralma alatt kerülünk be Krisztus teljes váltságművébe. Az egyházban mi tagok, a Jézus Krisztussal együtt adott Szentlélek által Istenhez kötöttek szolgák és Neki szolgáló egyház vagyunk. Ez a szolgáló egyház nagy figyelmet szentel szolgálatának betöltése céljából a Szentlélek adományainak. Ugyanis Isten és Krisztus uralma a Szentlélek adományaiban jelenik meg. A reformáció és annak örökségét értékelő teológia végeredményben a Szentháromságistenről szóló teológia, amely a hit egyszerű alaptételein nyugszik. Az Úr teremt, megvált, gondot visel. Ez a teológia nem az ész bizonyítható dolga, hanem a hit döntésének a világa.

Isten adománya a reformációnak értelemmel felfogható történeti kerete. A reformáció kifejezetten az egyház reformációja. Az újkor sokféle szellemi áramlatát a reformációból származtatják. Mint például az idealizmust, romantizmust, liberalizmust. Az újreformátori teológia szerint a reformációnak tulajdonított újkori szellemi mozgalmak a reneszánsz humanizmusból erednek. Az ortodoxiával szemben – ami tanná merevítette a reformációt – rá kell mutatni, hogy a reformáció mindenestől a teljes egy-

⁷ Uo., 265. p.

⁸ BARTHA TIBOR: Ige, egyház, nép. Bp., 1972. I. köt. 5. p. Idézi: KONCZ, 1979.

⁹ VICTOR JÁNOS: Az egyház reformációja. In: *Református Egyház*, 1949. október 15. Idézi: KONCZ, 1979.

házi tan és gyakorlat reformációja. Annyira, hogy az újreformátori teológiában a reformáció örökös gyakorlat. Hiszen a reformáció az egyházban szünet nélküli, állandó teológiai törekvés. A reformáció a Szentlélek munkájával a Krisztus testének a megújítása, megújulása. Hangsúlyozni kell, hogy ezen a földön Krisztus teste mindig emberi viszonylatok között él. Az emberi viszonylatokban az egyház kincse, Isten dicsőségének és kegyelmének az evangéliuma. Isten ezt az egyetlen, kincsese mondanivalót élesztette újra. A történeti reformáció újjáélesztése nem lehet cél, és hagyományos reformátusság sem lehet. Isten nem állítja vissza. Ha csupán a tradíciót akarnánk élesztetni, akkor olyan keret újraélesztésére tennénk sikertelen kísérletet, amelyet Isten nem tesz meg. Amit Ő megtesz az az, hogy a reformációban megtalált igazi kincset nem az akkori, hanem a jelenkori történeti keretben adja. A mostani történeti keret éppúgy Isten műve, mint ahogyan a reformációé volt. A reformáció újreformátori szemléletében kiemelendő, hogy Isten lelke a reformációval közös talapzatra a mába helyez minket. A talapzat megegyezik az őskeresztység fundamentumával. Ebből következik, hogy Isten mai egyházának újreformátori teológiájában a reformáció kora iránti történeti érdeklődés azért van, hogy a reformáció történeti helyzetében kiragyogó Jézus Krisztus, ma, az egyház jelenlegi történeti helyzetében fényesedjék. Azért szükséges a reformáció eredeti iratainak és egyben történetének tanulmányozása, hogy érleljen meg bennünk a Szentlélekisten ígéje iránti ragaszkodásunkban felfokozott és mára átdolgozott magatartást.

Az újreformátori teológiában a megújuló keresztység az apostoli korszak egyházához való visszatérés. Azt tartják követendőnek a reformációból, hogy az abban leegyszerűsödött egyház, az evangélium gazdag tartalmával, a mában leegyszerűsödő keretben éljen. Ez az egyszerű keret hitvallásos, nem szegényes és nem szánalmas. „Az egyházi hitvallás Istennek, Jézus Krisztusban a Szentlélek által egyszer s mindenkorra kijelentett s hitelesen egyedül a Szentírásban tanúsított Igéjéből nyert hitismeret, melyet Jézus Krisztus egyetemes egyházának egyik része egy sajátos történeti helyzetben közmegegyezéssel megállapít, elfogad és jobb okulásig a Szentírás tekintélye alatt mérvadónak nyilvánít.”¹⁰ A hitvallással rendelkező református reformáció lényegi tanítása, hogy egyedül Jézus Krisztus testében, az egyházban lehetséges a reformáció eredeti céljának megfelelő minősítése, a reformáció történetének evangéliumi értékelése. Hitvallásaink megbecsülése az egyház Jézus Krisztusban alapozott folytonosságának és a Benne élő egyház önmagával létező azonosságának megbecsülése. A Jézus Krisztusban végbemenő megszentelődésre való törekvés a megbecsülés. Az Isten dicsőségére szánt cselekvés a megszentelődés. A nagy parancsolat szerint Istennek az tetszik, hogy szeressük Őt és vele együtt az embert. „A hitvallásosság, mint a testet ellátó vérerek, mögöttesként táplálják az egyház biblicitását.”¹¹

A reformáció örökségét az újreformátori teológiában nem automatikusan vesszük, hanem érvényességében és érvényesülésében követjük. A történeti keretek átvétele lehetetlen, mert azóta rengeteget változott a világ. A reformáció örökségének tekintjük az örök evangéliumnak történeti

¹⁰ Hitvallásaink. Bp., 1954. 83. p. Idézi: KONCZ, 1979.

¹¹ KONCZ, 1979. 266. p.

keretben végbemenő érvényesülését. Örökségünk ezáltal a bibliai realizmus, a pozitív biblicitás. Akkor teljesítjük felismert küldetésünket, amikor Isten üzenetjellegű parancsának az egyház a hitvallási és bibliai ismeretek időszerűségében engedelmessé válik.

Az újreformátori teológia keresi a Bibliában a kijelentés üzenetét. Ezzel kapcsolatban törekszünk egyrészt az egész Biblia kijelentésbeli üzenetének, mint tartóoszlopnak a megfogalmazására, másrészt a teljes üzenet érvénye alatt az egyes textusok üzenetének megtalálására. Az újreformátori teológia arra a kérdésre, hogy mi az egész Biblia teljes kijelentéstörténetének üzenete, kijelentés-történeti állásponttal felel. Másképpen ezt üdvtörténetnek nevezzük. Ez a teológia komolyan veszi a kijelentéstörténet bibliai tényeit. Jézus Krisztus a bibliai kijelentés-történet és a Bibliából kilépő üdvtörténet középpontja. Ő egyben valamennyi egyházi munka centruma. Istennek az az üdvakarata, hogy az üdvösség, mint folytonosság, üdvvonalként Krisztus testében tovább történjék az egyház valamennyi gyakorlati és elvi megnyilvánulásában, a helyi gyülekezetekben, amelyek az egyházat alkotják. Továbbá a helyi gyülekezetet alkotó gyülekezeti tagokban is. Ez egészen addig történik, amíg az idők végén, az eschatonban Krisztus vissza nem jön. Akkor beköszönt Isten nyilvánvaló dicsőségének fül nem hallott, szem nem látott véget nem érő uralma. Akkor lesz Isten minden mindenkben. Belső teológiai megújulással a Szentlélek világosít fel arról, hogy a mindenséget, a világot, az Írást, önmagunkat eschatológiai látókörrel üdvtörténeti összefüggésben vizsgáljuk. Idézi Bartha Tibort a következőképpen: „Isten megváltó szándékának és üdvözítő tervének távlatában helyezük el valamennyi problémánkat.”¹²

A Biblia a Genezistől az Apokalipszisig azt tanúsítja, hogy Isten nem csak teremt, hanem testet is ölt. Isten így történetté teszi az utolsó időkig Krisztus testét, az egyház korszakát. A világ és az ember Isten munkájának az eredménye. Isten kinyilvánítja akaratát a világ rendeltetése és az ember küldetése vonatkozásában. Ennek lényege, hogy az Isten képét hordozó ember a világban a saját újjászületése, a megváltás révén, bűnei ellenére az idők folyamán szövetségben maradjon Istennel. Isten kegyelmi szövetségében biztosítja az Ő kegyelméről Jézus Krisztus által a bűnös embert. A bűnös ember hite által frigyre lép a vele megengesztelődött Istennel. Isten lehetőséget ad a Szentlélek munkálkodása által kegyelmének megragadásához. Isten ezt a szövetséget felajánlja az embereknek.¹³ A szövetségi teológia lényege, hogy nem csak Isten és ember között, hanem ember és ember között is szövetséget teremt.¹⁴ Isten kegyelmi szövetségében a bibliai kijelentés – megfelelően a hitvallásainkban rögzített igazságok értelmezésének – a reformációban üzenet. Az emberi okoskodással szemben rá kell mutatni arra, hogy Jézus Krisztusban, testben megjelent Isten. „Az újra felfedezett Bibliának ez a kijelentése egyben Istennek ránk alkalmazott üzenete.”¹⁵ Nekünk szóló üzenet a teológia és az igehirdetés megteremtődő

¹² BARTHA TIBOR: Lelkészi továbbképző csendesnapok Berekfürdőn. In: *Református Egyház*, 1951. augusztus 15. 17. p. Idézi: KONCZ, 1979. 266. p.

¹³ Victor János: *Református Egyház*, 1956. május 15. 236. p. Idézi: KONCZ, 1979. 266. p.

¹⁴ PÁKOZDY LÁSZLÓ: Isten szövetsége. In: *Református Egyház*, 1953. október 1. 16. p. Idézi: KONCZ, 1979. 266. p.

¹⁵ KONCZ, 1979. 266. p.

egységében. Nem a vallás a megfelelő eszköz a kijelentés üzenetének felfogásához, hanem egyedül a Jézus Krisztusban megkapaszkodó hit. A Biblia textusait, egészét hitünkben a Szentlélek belső bizonyágtétele avatja számonkra kijelentéssé. A hit különleges csoda.

Az újreformátori teológia időszerűségét azzal magyarázza, hogy mivel a jelen a múlttal és a jövővel az örökkévalósághoz tartozik, ezért a jelenben az örök időszerűség mai időszerűség. Időszerűsége abban áll, hogy egyházi tudomány és a teológia elindul a szolgálat útján.

Sola fide (egyedül hit által)

Az akkor 400 évvel ezelőtti reformációt felidézve egy jelképes eseményt leíró viharos éjszakáról mesél Koncz Sándor. Ezen a sűrű, viharos éjszakán két ember utazott egy kocsin. Egy nagyothalló és egy teljesen egészséges. A folytonos villámlás félelmet gerjesztett, de ebből a félelemből később csodát születetett. Egy villám a két utas közé csapott le. Az egészséges embert agyonütötte, a nagyothallónak visszaadta a hallását. A reformáció hatását ezzel a példával szimbolizálja a lelkipásztor.

„Az embereknek azt a csoportját, amelyik önelégülten egészségesnek hitte magát, földhöz vágta és lesújtotta. Azt a csoportját ellenben, amelyik tudta magáról, hogy beteg, amelyik érezte, hogy szeretne hallani, de nem tud, s amelyik hitte, hogy hallani fog, ha Isten azt akarja”, az ige annak a nagy igazságnak a birtokába juttatta, hogy a reformáció a hit győzelme.¹⁶

Ez a hit győzi le a világot és győzi le az embert. „A reformáció Isten részéről az égből a földre nyúló alkotás. Emberi oldalról szemlélve egy nem mindennapi küzdelem a hitért és egyben hatalmas, tömény lelkiező. A reformáció az égi erők földi „centruma”.

Luther forradalma azt jelenti Koncz Sándor szerint, hogy az ég a hitben újra a földön van. Kálvin arról tanít, hogy az Istennek egyeduralma van a világ felett a kegyelem és az ítélet által. Isten alkotása a reformációban tehát magát a hitet tette meg a világ kérlelhetetlen törvényszékévé. A világ úgy jelentkezik Istennel szemben, mint az ember akarata, a rossz története. A hit ezzel szemben a világban zajló rossznak komoly arcú, megvesztegethetetlen, erős szándékú ítélő bírója. A reformátorok élete ezért sugároz fényt. Ők nem olyan tett nélküli hősök, mint azok a lendület nélküli forradalmárok, akik azt hiszik, hogy úttörői egy új korszaknak, pedig csak sápadt, élettelen rabjai egy sorvadó, fonnyadó álomvilágnak. A reformátorok alkotó művészek. Esetükben a kritikához tett is párosul, amelyek együttesen adják az alkotás tűzét és ennek paraszán megég a világ – fogalmaz.

Amennyiben a hit legyőzi a világot, úgy legyőzi a történelmet is. A reformáció számára a korabeli vallás jelentette a történelmet. A reformáció nem új egyházat, hanem új vallást szeretett volna az egyházban. A reformátorok felláztak az egyházban képviselt, lelket börtönben tartó vallás ellen. Magához az egyházhoz nem voltak hűtlenek. A vallás helyére a lélek szabadságát visszaadó hitet helyezték.

A reformáció segíteni akart az egyházon, miközben vereséget szenvedett. Az egyház mint anya a történelemben megvesszőzte a reformációt. Kiváló hasonlat erre a lelkipásztor által idézett Anatole France egyik regényéből egy gyermek története, aki iskolából jövet hazafelé minden utcai

¹⁶ KONCZ, 1935. 32. p.

szegényt segítő szívvel hazavitt, amiért az anyja jól elfenekelte. Így tett az egyház is, mint anya, a reformációval, ami a történelemben ellenreformációként mutatkozott meg. A hitet azonban sosem lehetett elhallgattatni, megfélemlíteni. „Ha nehéz vihar dúlt a sötét tengeren, lebukott a víz alá, de élt; vagy felrepült, mint a fehér sirály, de csattogott, zengett és énekelt.”¹⁷ A hit legyőzi a világot és benne a történetet. Legnagyobb kihívás a ma emberének az, hogy a hit legyőzze az embert. A reformáció egy örökké forgó, erős gépezet, egy folytonos igénnyé nőtt szándék. A reformáció átírja a történetet, amelyre ismét egy példát hoz. Egy erős erkölcsű, történelmi gyökerekkel nem rendelkező polgári származású férfi beszélgetett egy komoly, történelmi gyökerekkel bíró elsatnyult főúrral. Vitakozás kerekedett, és a főúr a polgár szemére vetette, hogy az a nemzet múltjában nem rendelkezik gyökerekkel. A polgár erre azt felelte, hogy a másik csak egy utód, de őbelőle ős lesz. Erre mondja Koncz Sándor, hogy a reformáció hite úgy formálja át a történetet, hogy azt a keményszívű, elkorcsosodott, adakozásra képtelen református ivadékok, akibe csak hálni jár a múlt református öntudata, a jelenben református ősöké teszi a református jövő számára. Mihelyst megvizsgáljuk, hogy mi az ősei vagyunk az utánunk következő reformátuságnak, rájövünk, hogy a reformáció több mint pusztán történelmi tény. Ez Isten ránk irányított hatalma az Ő igéjében. Bizonyosságot kell tennünk az emberi életet és történetet átformáló Isten mellett. Isten nem kívánja tőlünk a lehetetlent, azt elvégzi Ő maga. De kívánja a lehető és a megtehető.

Luther úgy fogalmaz, hogy mi csak hisszük, hogy mi hiszünk. E hit a lehetetlenre vonatkozik. A teremtés kapuját az nyitja meg előttünk, ha tesszük, amit megtehetünk. Koncz Sándor a reformáció emlékűnépén azt hangsúlyozta, hogy az új élet sóvárgásában tengődő magyar református egyház élő, kálvinista jezsuitizmust kíván meg híveitől. Olyan kálvinizmust, amely tiszta tud maradni és olyan jezsuitizmust, amely tisztaságával céltudatosan képes híveket hódítani Isten számára.

Summázásként a következő megállapítást tette. A reformációra múltként tekintve Isten ragyogó eredménye. A jelenben szemlélve fekete szegyenünk – mondta, jövőként tekintve rá pedig Isten végleges diadala. A kapott hittől lelkünk gyarapszik, a kicsattanó lelkesedéstől életünk megtisztul.

1946 tavaszán a kitelepített magyarok hazahozatala céljából a lelkipásztor többedmagával a német vidéket járta. Egy fiatal, 14 éves erdélyi unitárius fiú kereste meg, aki megtudta róla, hogy magyar református lelkész. Elmondta, hogy gyermek leventeként katonai alakulattal került Németországba. Mivel Erdélyben akkor zajlott a konfirmáció, ezért szerényen megkérte a lelkipásztort, hogy konfirmálja meg, hogy részesülhessen az első úrvacsorából. Koncz Sándor jelezte, hogy csak református módon tudja kérését teljesíteni. A fiú beleegyezett, így a lelkipásztor előzetesen néhány órát tartott neki. Lélekindítónak nevezte, hogy magyar református lelkészként egy német evangélikus templomban az erdélyi unitárius székely ifjút a kiosztott első úrvacsorával, egyszerű ünnepséggel igyekezett a hitben erősíteni.

Osztott úrvacsorát a hírhehd Bergen-Belsen-i koncentrációs táborban is, ahol az Úrhoz a mélységek mélységéből fohászokdtek. Így írt erről: A tábor

¹⁷ KONCZ, 1935. 33. p.

1945. április 9-én szabadult fel a fasiszta borzalom alól. A rá következő napokban a felszabadító parancsnokság angolul és németül tudó református lelkészt keresett. „Ahogy bevittek engem a táborba, a pokol rémsége tárult elém.” 40 ezren lehettek benne élet, halál között. Mindenütt csontra, bőrre lesóványodott, fekvő, fetrengő betegek. Megmutatták egy helyen a 10 ezerre becsült holttestet, temetetlenül, kiszáradva. Hosszú sorokban, méter magasan úgy rakták össze őket, mint erdőn a kivágott fákat.¹⁸ Magyarokra bukkantunk. Református magyarok öten kérték, adjak nekik úrvacsorát. Egy fabarrakk végéhez gurított, felfordított korhadó hordó lett az úrasztala, aminél megrendítőbb úrasztalát sohasem láttam. Gyenge éneklésű, de belső mélységű istentiszteletünket 35-40 kg-ra lefogyott báméskodó éhezők vették körül. E halálgyárban kiáltottunk az Úrhoz irgalomért.

Az új élet csírája, hogy már itt a földön megismerjük a bűneinktől megváltó Istent. Isten kinyitja előttünk a csodák titkát, a megbékéltető végső célt, a feltámadást.¹⁹

Az egyedül hit által elvét időnként a reformáció alapjának is nevezik. Kizárólag hit által lehet az enyém az örök élet. Ez állt Luther és a reformátorok tanításainak fókuszában. A hit általi megigazulás és a Krisztusban való hit általi üdvözülés ma is a protestáns keresztyénség központi tana. Ezek alapján kizárólag hit által nyerhetjük el a megigazulást, bármilyen jó cselekedet hozzáadása és szükségessége nélkül.²⁰ Az üdvözítő hit tehát nem saját cselekedete az embernek, hanem Isten adománya és a Szentlélek munkája. Olvashatunk erről a Heidelbergi kátéban is, a 21. kérdés-feleletben. Azért van szükség a hitre, hogy az üdvösségben személyesen részesüljünk, mert ez a megtartatás útja.²¹

A hit a feltámadással kezdődik. Mindenkire az a sors vár, hogy él, majd meghal. Azt azonban, hogy Jézus élt, meghalt, majd feltámadott, az ige jeleníti meg. A hit számára a feltámadás ténye a döntő. A feltámadás óriási csodáját csak hinni lehet. Hinni csak nagy dolgokat, döntő eseményeket érdemes. Aki engedelmesen meghal, mint az Úr, az diadalmasan, hasonló módon feltámad.²²

A feltámadás legyőzhetetlen hatalom. Hitünk húsvéti igazsága.²³ Ereje maga a Krisztus. A feltámadás erő, magaslat, a földön zajló életünk vigyázója. A feltámadás szavában benne van a fel szócska, amely a lefelé húzó erőkkkel szemben tetterős üdvbizonyosság. Öröm, amely az élet megmaradására nézve lebírhatalatlan reménység. A halálon való győzelem oszlopa. A feltámadásnál nincs nagyobb, teljesebb öröm.

¹⁸ KONCZ SÁNDOR: Úrvacsoraosztások. II. In: *Reformátusok Lapja*, 1982. augusztus 22.

¹⁹ KONCZ SÁNDOR: Az örök életről. Temetési beszéd Sárospatakon, 1982. augusztus 8. In: *Református Egyház*, 1982. szeptember. 216. p.

²⁰ Az öt Sola. In: Erdélyi keresztyének határok nélkül. Online: <http://erdelyikeresztyenek.network.hu> – 2017. október.

²¹ Papp Tibor (Bp. Pestszentlőrinc Kossuth téri Református Egyházközség): A reformáció alapelvei egyéni és közösségi életünkben. Online: <http://honlap.parokia.hu/lap/presbiter/> – 2017. október.

²² KONCZ SÁNDOR: Él a Jézus, a mi fejünk. In: *Az Út*, 1950. április. 5. p.

²³ KONCZ SÁNDOR: A feltámadás ereje. (Igeszolgálat) In: *Református Egyház*, 1967. február. 43. p. (továbbiakban: KONCZ, 1967.)

Koncz Sándor a *Húsvéti vigasztalás* című írásában, ahogy a címben is fogalmaz, a vigasztalás fontosságára hívta fel a figyelmet. Tőle megszokott módon történetekkel, hasonlatokkal illusztrálta a vigasztalás lényegességét. A keresztyén vigasztalás változatai valamilyen formában mind a húsvétra épülnek, amely jelenünkre és jövőnkre is kiterjed.²⁴ A húsvétból megtanulható a vigasztalás, amit az örök élet reménysége ad nekünk. Ezt a reménységet meg kell ragadnunk. Hitünknek évezredek át szálló öröksége az az öröm, hogy az Úr feltámadott és az a húsvéti vigasztalás, hogy nekünk is életet adott.

A nagy reformátor, Kálvin nagyon sok segítséget nyújt számos írásában a húsvéti hittel kapcsolatban. A húsvét a Szentháromság Isten műve. A Jób könyvéről szóló prédikációiban azt írja, hogy az igaz hit nem abból fakad, hogy Isten a földből gyümölcsöt és bort enged teremni, hanem napoként arra hív el, hogy minden kétség nélkül legyek bizonyos múlandó testemnek az utolsó napon való feltámadásáról.²⁵ „A legnagyobb képtelenség volna az, hogy a maga templomaivá szentelt testek a feltámadás reménye nélkül rothadjanak el.” Mózes I. könyvének magyarázatában olvashatjuk, hogy a régiek a balzsamozással az eljövendő halhatatlanságot akarták szimbolizálni. A Krisztus feltámadásának ereje mindenkire érvényes. A Szentlélek garantálja, hogy a megígért üdvösség nem vonható vissza és az Úr az övéit hűségesen oltalmazza.

Azonban a keresztyének között sok az ismeret- és hitbeli bizonytalanság a Szentlélek Isten valóságát illetően. A Szentlélek működésére gyűlnek össze különböző felfogású, ellentétes személyiségű emberek, hogy együtt könnyörögjenek. A Szentlélek megnyilatkozik a hívó ember életkörülményei között.²⁶ A gyülekezeti és az egyéni imádság a Szentlélektől van. Igazán imádkozni ott lehet, ahol Ő jelen van. „Ahol sokan imádkoznak egyszerre, ott megmozdul a hely.” Megmozdul valami, helyesebben valaki. Az egyház üdvösségre hívó igehirdetéseivel mozdul, mert kell az örök élet, kell az üdvösség.

Csak az lehet derűs, aki tudja, hogy Isten megbocsátotta bűneinket. A bűnös ember ezért lehet optimista. „Egyedül az tudja, hogy bűnös, aki bocsánatot nyert.”²⁷ Az Istenbe vetett hit és a Krisztusban megtapasztalt kegyelem okán a bocsánatot nyert bűnös ember optimista módon szemléli a világ eseményeit, a hit szemével néz mindent. „A hívó ember az öröm misszionáriusa. Nem zöld képű, sivalkodó, lehorgasztott fejű, s bánatos arcú keresztyén, aki minden nap élete romjain ül, hanem örömmondó, aki az építő szolgálat komoly, vigasztaló erővel jár-kezel ebben a világban.”

„A Krisztussal való eggyé-oltatás révén, annak a különleges kegyelmi adománynak a falai, amit hitnek nevezünk, Istenre épülnek.”²⁸ Az egyéni hitünk lehet gyenge, de a keresztyén anyaszentegyház együttes hite kőszikla. Hitünk kőszikla falai még akkor is a menny felé mutatnak, amikor testi életünk rommá válik. Az igazi valuta, a fogyó élet fölötti aranytartalék Is-

²⁴ KONCZ SÁNDOR: Húsvéti vigasztalás, In: *Reformátusok Lapja*, 1968. április 14.

²⁵ SZÉNÁSI SÁNDOR: Kálvin tanítása a húsvéti hitről. In: *Reformátusok Lapja*, 1968. április 14.

²⁶ KONCZ SÁNDOR: A Szentlélek működése. In: *Az Út*, 1950. május. 5. p.

²⁷ KONCZ SÁNDOR: Keresztyén optimizmus. In: *Az Út*, 1950. április. 2. p.

²⁸ KONCZ SÁNDOR: Isten kőszikla és örökség. In: *Reformátusok Lapja*, 1977. szeptember 4.

ten. Hitünk alapján vannak értékes lelki örökségeink. A keresztyén neveléshez tartozik a hitben való neveltetés, növekedés. Örököljük az örökkévalóságot. A halál nem megsemmisülés. Az Istenben elrejtett emberi halál az élet kiteljesedésének küszöbe. Isten örökké megtart az örökkévalóságban.

Sola Scriptura (egyedül a Szentírás)

Az alsóvadászi gyülekezet, ahol Koncz Sándor 1965-ig szolgált, a reformáció korában alakult. Temploma legrégebb része a 15. század végéről való. Egyik tanulmányában²⁹ röviden leírta a helyi gyülekezet történelmi előzményeit, és azt, hogy a Biblia használatának hagyományai a családoknál nem igen találkozott. Az utóbbi évtizedekben terjedt el, hogy az egyház Bibliát adományoz házasságkötéseknél és konfirmáció alkalmából. Sajátosabb hagyománya volt akkoriban a régi imádságos könyvek használatának.

A lelkipásztor, vagyis ő, maga a Bibliát maga pasztorálására naponkénti olvasásra használta. A Biblia használatát a gyülekezetben a téli szombat esti, bibliaismertetési tanfolyamnak nevezhető istentiszteleti forma próbálta népszerűsíteni, ahol 5 év alatt Ézsaiás könyvéig jutottak el. Az üdvtörténeti bibliai szemléletmódot igyekezett elsajátíttatni a gyülekezetben. A gyülekezet közvéleménye inkább a tradicionális istentiszteleti formákhoz ragaszkodott, nem tartotta elsődrendű egyházi életformának a bibliakört. A bibliakör nem tudott elmélyülni és bővülni. Ennek oka az ébredés hiánya volt és a maradiságnak az a formája, hogy „régén sem volt”.

Az évenkénti Biblia-vasárnapot a Biblia népszerűsítésére, templomi kiállítások által próbálta felhasználni. E bemutatásokat mindig előadások kísérték. Ennek ellenére még a presbitérium valamennyi tagjánál sem sikerült elérnie a rendszeres bibliaolvasást. Napi, házi áhítatszerű bibliaolvasás – tudtával – csak az ő családjában volt. Törekedett arra, hogy időszerű kapcsoló pontokat találjon, elsősorban az illusztrálás területén.

A Biblia használatának meglátása szerint legfőbb akadálya a nagyarányú szekularizációs folyamat volt. Megfogalmazása által mozgalmas életbe kerültek bele. Az egyház tradicionális keretei még tartották magukat, de az új egyházi-gyülekezeti típus még nem született meg. Ezért Isten ígéje, a Biblia is csak ezután kerülhet jobban az élet központjába az újjászülető gyülekezeten át – írta.

A Bibliát nem lehet szórakozásból és kíváncsiságból olvasni. Szükségből kell olvasni, ahogy enni is azért eszünk, mert éhesek vagyunk. A Biblia táplálék.³⁰ „Éhes lélekkel fordultam a Biblia felé.” Kijelentést szól, okos és bölcs könyv. Régi idők elmúlt története által a jelenben ad tanácsot. A Biblia az élet könyve. Krisztus az én megváltóm. És ez nem máshonnan derül ki, hanem a Bibliából. A Biblia minden hívőé. Minden keresztyénnel összetartozunk.

Az evangélium örök életre gyógyít.³¹

²⁹ KONCZ SÁNDOR: Adatok a helyi gyülekezet részéről ahhoz a tanulmányhoz, mely „Mik a leghatásosabb módok, melyek által a Biblia használata a helyi gyülekezet lelki életét elmélyíti?” Alsóvadász, 1958. május 6. –Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei. Nagykönyvtár Kézirattára. (továbbiakban: SRKNk.) Analekta 5719.

³⁰ KONCZ SÁNDOR: Van Bibliám. In: *Magyar Presbíter*, Az ORPSZ őszi körlevele, 1948. 6. p.

³¹ KONCZ SÁNDOR: Úrvacsoraosztások. In: *Reformátusok Lapja*, 1982. augusztus 8.

Anno 97 évvel ezelőtt a teológia hátraarcot csinált az addigi másfél százados irányzatnak, amely szerint addig az evangéliumból csak a józanságot ismerte el. Csak az számított a Szentírásból, ami megfelel a szép okosság magasztos mértékének.³² Ez a teológiai racionalizmus korszaka volt. Ez a józanság azonban megbukott. A józan evangélium nem azt jelenti, hogy ésszerű az evangélium, hanem azt, hogy akikhez szól, kijózanodnak. Azért szólítja meg az embert, hogy az életet válasszuk a halál helyett és Krisztus mellett döntsünk. Isten nagyon józanul a váltságban jelölte meg a szabadítás egyetlen lehetőségét. A Szentírásban sok helyen olvasható: legyetek józanok. A valóság talajára állítja életünket. Isten beszéde annyira józan, értelmes és világos, hogy később életünk szenvedélyesebb időszakában is abból élünk, amikor Isten szól hozzánk. Ez az evangélium. Megtanít a helyes arányérzetre. Isten tudja, hogy az emberhez emberi módon beszélhet, ezért szolgálatába állítja az egész világot. A földrajzi események, megtért emberek, történelmi helyzetek mind Isten értelmes beszéde. Ez azt jelenti, hogy emberi körülményektől független evangélium nincs. Az evangélium világa nem légüres tér. Az evangélium józansága abban áll, hogy ahhoz az emberhez szól, aki bűnbánatra figyelmeztető fájdalommal, gyarló örömeivel együtt ember. Az evangéliumot emberi körülményektől függetlenül szolgálni tehát nem lehet. Hitvallásunk ezen józansága miatt nevezik a református hit csodálatos világát felvilágosodottnak. Az evangélium örökkévaló módon, tökéletesen üzen, hogy ma is érvényes minden vonatkozásában. Ugyanakkor fegyelmez. Nem mindegy, mit mondok belőle. Korlátoz és magyaráz. A hit akkor önt formát, amikor társul hozzá az élményszerű tanulás.

A reformáció ideje óta nem volt olyan korszak, amelyik Isten igéjét a maga konkrét parancsszerűségében annyira komolyan vette volna, mint éppen az mi idők – olvashatjuk Koncz Sándortól. Az egyház felismerte, hogy teológia nélkül nem élhet. Közben a teológia is rájött, hogy neki csak az egyházban lehet élettere. Az egyházat a maga igazi feladatainak végzésére Isten Szentlelke újjászüli, és ez az újjászületés érződik a teológián is. A teológia egyetlen és egyben kizárólagos forrása egyedül a Szentírás lehet. Az a teológia, amelyik a Szentírásban adott kijelentésre épül, igen sok ponton korrigálja az eddigi rossz egyházi gyakorlatot.

A teológiai vizsgálódás középpontjába a keresztség kérdése is bekerült. Az egyházi közvéleményben nagy port kavartak (a lelkipásztor idejében) azok a kérdések, amelyek a teológiai kutatás terén a felnőtt és gyermek keresztség problémája köré összpontosultak. Sárospatakon az akkoriban lezajlott II. Lelkészi Továbbképző Tanfolyamon is sokat vitatott kérdés volt a keresztség akkori egyházi gyakorlata. Ezért a keresztségről szóló bibliai tanítás összefoglalásra került az egyházi közvélemény tájékoztatása érdekében.

A keresztség Isten munkája, ahol Isten cselekszik. A keresztség szentsége egyedül Isten szabad tettén alapszik, nem pedig egyházi gyakorlaton, avagy az emberen. Mindennek az alapja Krisztus halála és feltámadása. Az Ő váltságahalála nélkül nincs keresztség. (I. Kor. 1:13: A keresztség a Krisztus keresztjében való részvétel.) Döntő tényező – mondta –, hogy Krisztus értünk halt meg. Ezért megkereszteltnek lenni Nála egyenlő azzal, hogy

³² KONCZ SÁNDOR: A „józan” evangélium, In: *Az Út*, 1950. február. 1. p.

meghalni az Ő népéért és meg is elevenedni érte. Krisztus ugyanis az értünk való halálra keresztelkedett meg. A vízzel való megkeresztelés a Szentlélekkel való megkereszteltetést tanúsítja. Ahol a Szentlélek létrehozza a maga saját akaratából az egyházat, csak ott van kereszttség. A kereszttség szentségét tehát csak az egyházban lehet kiszolgálni, az egyház konkrét, helyi, élő gyülekezetében. A kereszttség Isten szabad tette, a kereszttséget így már elnyertük. Isten akarata az egész világot megkeresztelte. Nem volt szükség az emberek megelőlegezett hitére Krisztus halálához és feltámadásához, éppúgy Krisztus váltságahalála teljességgel elegendő az egyházba való felvételhez is. Ez utóbbi sem az emberek hitének a feltétele. A keresztelés is megtörténhet a mi aktivitásunk nélkül, de a kereszteltnél fennálló hit hiánya tönkretelheti a keresztelés hatását.

Missziói keresztsegről beszélt, ahol az egyháznak jogában áll bárkit soraiba felvenni. A Szentléleknek van ereje a hitet megtapasztaltatni az újonnan befogadott egyénnel. Nem a mi személyes döntésünk alapján nyerünk felvételt, hanem a kollektív kegyelem alapján. A kereszttség az embert hozzákapcsolja a kegyelmi szövetséghez, amely által megújul. „A Krisztusban adott egyetlen megmentési lehetőség ábrázolása a kereszttség.”³³ A kereszttség egyben üdvtény, hogy Krisztus bennünket megváltott. Újjászületés.

Az egyedül a Szentírás elve szerint a Biblia Istennek az egyedüli ihletett és hiteles szava. A keresztyén tanítás egyetlen forrása. A Szentírásról szóló tant a reformáció centrális dogmává tette. Kimondta, hogy ez a formális princípiuma a protestantizmusnak, hitünk és cselekedeteink egyedüli zsinórmértéke a Szentírás. A reformátusság vallja a Szentírás Istentől ihlettségét és abszolút tekintélyét, csalatkozhatatlanságát.

„A Szentírás ige.” Nem paragrafusok alkotta törvénykönyv, amely bármilyen kérdésre kódexszerű választ ad az egyház mai helyzetében.³⁴ És mivel ige, ezért élet is. A Szentírás az egyházat a maga mivoltában mutatja meg. Az apostoli kor történeti, egyházi élete minta. Megmutatkozik benne az Ótestamentum egyházi ősképe és az Újtestamentum egyházi előképe, emberi, gyülekezeti, földi alakban. Az egyháznak az őskeresztyéni gyülekezeti formája kisközösségi forma volt, amelynek nincs intézményesült formája. Ebben a kisközösségi megnyilvánulásban a hangsúly a nem látható dolgokon van.

Az egyház a Krisztusban élő szentek örökkévaló közössége, az egyház a Krisztus dicsőséges teste. Ez a háttér adja az egyház nagy belső egységét, amelynek a látható gyülekezetek csak árnyékai. A láthatatlan egyház a megdicsőült Krisztus. A látható egyház a bűnös ember egyháza. Az a bűnös ember tartozhat a látható egyházba, aki hisz Krisztus láthatatlan egyházában. A földi egyház a láthatatlan egyház igényeit szüntelenül megújuló, reformációs engedelmisségben éli át és valósítja meg. Ez ad alapot az egyház minden gyakorlati tevékenységének (igehirdetés, misszió stb.), amelyekre konkrét tanácsok nem minden esetben találhatóak a Szentírásban.

³³ KONCZ SÁNDOR: A keresztsegről szóló tanítás a Szentírásban. In: *Sárospataki Igéhirdető*, 1948. november. 81. p.

³⁴ KONCZ SÁNDOR: Az Egyház. – SRKNk. Kt.d.52.281.

Sola gratia (egyedül kegyelemből)

Az üdvözülés csak és kizárólag kegyelem által lehetséges. Függetlenül az emberi érdemtől vagy jócselekedettől. A megváltás egy olyan ajándék Istentől Jézus szeretete által, amiért az ember nem tett semmit.

„A feltámadás ereje arra tanít meg, hogy a földön lombját hullató életünket Isten körülvette a kegyelem melegével.” Tisztán látja bűneinket, halálunkat, mégis Krisztusért beépít az örökzöld világba.³⁵

Akár a történelmet szemléljük, akár saját életünket, magatartásunkat az határozza meg, hogy ünnepeljük-e magunkban a világkormányzó és irányító erőt, vagy pedig Istenben látjuk meg, hogy a világ kormányzását Ő intézi a mi érdekünkben, éppúgy, mint lelkünk megváltását. Isten szeretete azért olyan nagy és ellenállhatatlan, mert erre Istent nem kényszeríti senki és semmi. Jótetszéséből és kegyelméből vállalta, hogy emberi testbe beleöltözteti az emberhez lehajló kegyelmét és irgalmát.³⁶ Ő a megígért és eljött Megváltó. Isten jött gyermekként, hogy ábrázolja, mi is Isten gyermekei lehetünk. Azért lett fiatalember és felnőtt férfi is, hogy emlékeztessen, nem a kortól, hanem a hittől függ egyedül az, hogy Isten gyermekei lehessünk.

Solus Christus (egyedül Krisztus)

Ma már valamennyi keresztyén egyház legfontosabb munkájának az evangelizációt tartja, és nincs fontosabb dolog annál, hogy az emberek eljussanak Jézus Krisztus igaz megismerésére. Az Egyházak Világtanácsát is az foglalkoztatta, hogy hogyan lehet tudatosítani a megromlott emberi szívek számára, hogy egyedül csak Krisztusra szorulunk rá.³⁷ Valamennyi egyházi mozgalom, összejövétel, tudományos munka, bizonyoságtétel, lelki újjáépítés, gazdasági segítség, nem volt más, mint ébresztés. Minden felekezet, egyház tanulva figyelte az e téren jelentkező módszereket, az ébresztés nagy szolgálatát. Az evangelizáció bibliai, elvi tételei le vannak írva a Szentírásban. Tudjuk, hogy kit kell kárhóztatni és Kiről kell bizonyoságot tenni. Azt is tudjuk, hogy rászorulunk a kegyelemre. A tudás mellett hisszük, hogy mindez Jézus Krisztuson keresztül történik. A kérdések emberi hogyanját ugyanakkor olyannyira nem könnyű megtalálni, hogy az egész protestáns világ ezen a teológiai kérdésen gondolkodott akkoriban, amikor Koncz Sándor az *Evangelizálni kell* című írását papírra vetette. A londoni protestánsok összejöttek a baptista templomban az anglikán cantenbury érsek elnöklése alatt és kidolgozták London evangelizációs hadjáratát. Az ausztráliai keresztyének olyan rádiótornyot építettek, ami sugározza a ritkán lakott ausztráliai puszták felé az evangelizációs programot. Említést tett többek között még a francia protestánsok elnökéről is, Marc Boegner-ről, aki hivatalosan meghirdette a katolikus egyházat elhagyott franciák evangelizálását.

Az afrikaiak nagyszámú megtérése, a missziói területeken felállt fiatal egyházak, megkeresztelkedő japánok ezrei, a Krisztust megtalált amerikaiak, európaiak mind azt mutatták már akkor, hogy a világon színre, fajra való tekintet nélkül csak egy komoly közösség lehetséges, a keresztyének

³⁵ KONCZ, 1967. 43. p.

³⁶ KONCZ SÁNDOR: Emberisten – Istenember. In: *Az Út*, 1948. december. 4. p.

³⁷ KONCZ SÁNDOR: *Evangelizálni kell*. In: *Sárospataki Igéihirdető*, 1948. február.

testvériessége és szeretete. Isten csodát tesz az emberi szívekben, kibocsátja lelkét a világra. Krisztus kell! – írta.

Jézus Krisztus kulcs, amely nyit és zár. Kinyitja a mennyek országát. Bezárja a bűnt és a halált. Magába fogadja az embert és megnyitja az Istent. Az ég kapuja Ő.³⁸ A lelkipásztor írásában gyönyörűen fogalmaz Krisztusról és munkájáról (amelyet most, jelen írás terjedelmi korlátai miatt nem áll módunkban részletezni). Kútnak is nevezi. Krisztus bűnvallásunk, bűnbánatunk mélyre forgásában magasra emel bennünket. Krisztus váltászművében kedvesek vagyunk Istennek. Emberré létele a mi emberré létünknek az útja. Krisztus út. Testté lett, hogy ragaszkodjunk a testben való élethez, és hogy szeressük az embert. Tudtul adta, hogy a megbékélés ideje elérkezett, és a szemrehányások korszaka lejárt. Egymáshoz való viszonyunkban el kell osztanunk Istennek Krisztusban rögzített szeretetét. „Az elosztott szeretet alkalmi – az örökkévalóság előrehullajtott szirmai.”

Krisztus örökkévaló és jelenlévő. „Jézus Krisztus tegnap, ma és mindörökké ugyanaz.” (Zsid. 13,8.) Teljessége emberi nézőpontból felmérhetetlen. Isteni teljességét a Biblia változatosan mutatja be. Az újszövetségi levelek bizonyosságot tesznek, hitet adnak, meggyőződést sugároznak, benyomást közvetítenek az eléggé túl nem méretezhető Krisztus nagyságáról és az egyetemes egyház helyi gyülekezeteiről.³⁹ A lelkipásztor minderről gondolatait négy csoportban foglalta össze:

1. Az üdvtörténeti Krisztus

Jézus történeti személy. Erről sokat lehet olvasni az evangéliumokban. Az evangéliumokat a történeti Jézusról szóló tanítás jellemzi. A levelekben az üdvtörténeti Krisztus jelenítődik meg. Ez utóbbinak lényege, hogy Jézus földi megjelenése Krisztusnak nem egyetlen megjelenési formája, több, mint történeti Jézus. Mennyei múlttal rendelkezik, jelen van Isten tanácsában, a teremtésben. Krisztus a kőszikla, amelyből a zsidók a pusztában ittak. Égi teste is van, hiszen dicsőséges testben az Atya jobbján ül. A megdicsőült égi testben jön majd vissza. Krisztus egyetemes és univerzális. Korszakokat ölel át és foglal össze. Földi megjelenését visszajövetelével, a teremtés előtti időt a teremtés utánival. Az időszámítás meghatározása szerint az evangéliumokban 1-től 33-ig szerepel a történelemben. A levelek szerint a történetalkotásban is benne van. A levelek azt mondják – magyarázza, hogy Isten beszéde szerint benne van mindenben. A Magyar Református Egyház teológiai fejlődésében és a teológiának a világhoz való viszonyában is.

2. A szóteriológiai Krisztus

A megfeszített úr a bűn végzetét megtörte, az egyetlen szabadító hatalom pedig az Ő feltámadása. Ezek által lett az üdvtörténeti Krisztus szóteriológiai Krisztus. A szóteriológiai Krisztus a hit lényegét a keresztre és annak diadalára helyezte. A váltás az egész világ és az egyéni élet lényege. Krisztus szerepe, hogy a történelem minden eseményét a teremtés vonaláról a váltás vonalára helyezte.

³⁸ KONCZ SÁNDOR: Karácsonyi örömrendszer. In: *Reformátusok Lapja*, 1976. december 26.

³⁹ KONCZ SÁNDOR: Krisztus az újszövetségi levelekben. In: *Református Egyház*, 1978. május. 115–117. p.

3. A reális Krisztus

A levelek a gyakorlati életben a nagyon is reális Krisztust is bemutatják. Ez a reális igehirdetés azon a tényen nyugszik, hogy az Apostolok Cselekedeteiben a történeti Jézus helyére belép a történeti egyház. Az egyház megfoghatatlan fogalom lenne, ha ez nem a konkrét gyülekezet lenne a földön. Ahogy a mennyei Krisztus testetöltése a földön a történeti Jézus, úgy a földi egyház a mennybe ment Krisztus testetöltése. „A földi egyház a szolgálatokban megalázkodott Krisztus teste.”⁴⁰ A konkrét Krisztus a református egyházban a szolgáló egyház látomásáért folytatott harcokban rajzolódik ki. Az újszövetségi levelekben Krisztust a harcok tényei és motívumai fémjelezték. Az egyik a zsidóságnak, Isten népének a problémája, a másik a pogányságé. Az őskeresztyén gyülekezetek harcban álltak a zsidóságban szublimált törvényeskedő élettel és a pogányságban kifejeződő kultúrtörténeti büszkeséggel. Ezek a gyülekezetek Krisztust szerették volna hűségesen prédikálni és szolgálni. Ez a gyökere annak a teológiai felismerésnek, hogy semmilyen kultúrformával nincs összeötvözve Isten országa. Mivel a keresztyénségnek nincs abszolút formája, lehetséges az igazi ökumené. Nem az irányokhoz, korhoz, emberekhez kötött keresztyénség a lényeges, hanem az ezekben vagy ezek ellenére szóhoz jutó Krisztus. Az egyház gyülekezetei, tagjai a sákramentumokban, az étellel való bizonyoságtételben, a megszentelt életért folytatott harcban mutatják be Krisztust. Krisztus a béke embere.

4. A doxológiai⁴¹ Krisztus

A Krisztus doxológia azzal a misszióval kezdődik, amely kontinenseket lép át. Az Atya jobbán ül, Isten dicsőségéért jött a földre és azért fog visszajönni is. Ezért tesz meg mindent az emberért. A Krisztus doxológia lényege Isten Benne megjelent szeretete. Isten annyira szeret bennünket, hogy értünk a Krisztust adta. Krisztus pedig annyira szereti az Istent, hogy a váltság nagy művének befejezése után „feleslegessé” tette önmagát. Mivel egész megváltói munkája arra irányult, hogy minden Isten dicsőségébe olvadjon be. A világban megalázkodott, az egyházban szolgáló Krisztus az örökké királyi Úr!

Az egyedül Krisztus elve azt jelenti, hogy a közvetítő Isten és ember között egyedül Krisztus. Rajta kívül senki más által nem lehetséges a megváltás.

Az Úr a láthatatlan világon túl, mindenekfelett él. Hasonlíthatatlan tekintélye tündököl a gyülekezet előtt.⁴² Földi életében Krisztus hozzánk alkalmazkodott. Most Isten jobbán ül. Tevékenykedik, esedezik értünk. Ő egyben főpap és király. Személyének titkát az Ábrahám történetében említett Melkisédek (1Móz. 14,18–20.) személye, papi, királyi tisztsége tükrözi. A titokzatos Melkisédek abban történeti példa, hogy elsőbb Ábrahámnál, aki a hívők atyja. Ez a főpapság azáltal magasabb rendű a mi egyetemes papságunknál is, hogy az örökkévaló törzsbe olt be.⁴³ Mindnyájan papok vagyunk, de főpap csak egy van. Ő képes engesztelést szerezni számunkra és eleget tenni Isten törvényének. Ő jár értünk közben és Ő vált meg ben-

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Doxológia: Isten fölségének dicsőítése.

⁴² KONCZ SÁNDOR: Krisztus magasztalása. Mennybemenetel ünnepére. In: *Református Egyház*, 1972. április. 81. p.

⁴³ Uo.

nünket. A bűnös emberekhez, hozzánk ilyen tiszta, nem sértő, el nem ítélő, szent, ártatlan, javunkat akaró főpap illik. Általa mehetünk Istenhez mi, halandó földi emberek. Krisztus által lehetünk örök életűek és Isten előtt kedvesek. Az igazság és a békesség királya (Zsid. 7,2) is egyben. Királyi tekintélyének, főpapi tisztének, isteni személyének azzal nyújtunk tiszteséget, ha Neki engedelmeskedve és Őt szolgálva, embertársaink javára élünk. Szentnek, ártatlannak, bűn nélkülinek ellentmondó valóságos életünkben azzal lehetünk az ígéret birtokosai, ha elköteleződünk az igazsággosságra és békességre, naponként odaszánjuk magunkat az Ő követésére. A Biblia azért tárja elénk a mennybement Krisztus dicsőségét, hogy magasztos személyéhez illő követőiként éljünk. Úgy ment fel előttünk járva az utat a mennybe nekünk helyet készíteni, hogy velünk maradt a földön is. Krisztus velünk van Szentlelke jóra segítő hatalmával. Együtt küzd gyülekezetével, hogy mi a földön Istenhez járulhassunk. Felmagasztaltatása magasztos életre tanít.

„Más fundamentumot senki sem vethet, mint amely vettetett...A teremtés titkos műhelyébe számunkra csak egyetlen ablak nyílik: Jézus Krisztus. Ez az egyetlen név lett a múlt prélódiuma és dicsősége. Ő lett az egyén zsenéje, a lélek fundamentuma, a szellem kormányosa, a célok, nagy készülétek ihletője, az eszmék prófétája, a tikok prédikátora, az imádkozók főpapja.”⁴⁴ Akaratot kovácsolt, melyhez terveket eszközölt. A tervekhez eszközöket adott kölcsön. A kölcsön kamatává háládatos életet tett, és mivel a váltót Ő írta alá, ezért a törlesztés áldozata és a visszafizetés hőse is Ő lett. Minden kezdet, amely valaha volt, nem más, mint az Istennek a saját rovására való ajándékozási szerződés kötése velünk.

„Én minden napon tiveletek vagyok.” Ez az élet törzse, a mindenkori jelen. Életünk kezdete, amikor Ő velünk kezd lenni. Koncz Sándor a gondolatok kohójának nevezte Krisztust. Ő mindig azt jelenti, hogy azonnal tedd meg, azonnal kezd el, most ne habozz, most ne irigykedj, most ne kételkedj. Életünk nagy fordulásai a rögtön osztályába tartozhatnak. A tüstént kategóriája az élet lehetősége. Jézus minden nap első órája, minden óra első perce.

Soli Deo gloria (egyedül Istené a dicsőség)

Az anyaszentegyház mindig modern volt abban, hogy a természettudomány eredményeit beengedte iskoláiba. Mindezt tette azért, mert a természettudományi eredmények Isten nagyságát bizonyítják a hit számára. A természettudomány fejlődése által felfedezett természeti törvényeket Isten adta. A természettudomány azt a hiedelmet osztotta, hogy csak az létezik, ami az emberi tapasztalat és felfogóképesség határain belül van. Ezeket a határokat a maga tudományos gókjében nagynak és szélesnek tartotta, amibe bele tudta tenni az egész világegyetemet.⁴⁵ A tudósokhoz illő szakszerű és becsületes kutatás azonban meggyőzte őket arról, hogy a természettudománynak is szellemi alapjai vannak. A mai világban még beláthatatlan szellemi forradalmat jelentenek a természettudomány eredményei,

⁴⁴ KONCZ SÁNDOR: Kezdetben vala az Ige. In: *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*, 1934. szeptember–október. 4–5. p.

⁴⁵ KONCZ SÁNDOR: Teremtő és természettudomány. In: *Sárospataki Igehirdető*, 1948. január.

ugyanis nincs két világ. Nincs vallásos és tapasztalati világ. Csak egy világ, a titokzatos és örökkévaló mindenség létezik. A csodákkal és a hit alapjainal teljes, fenséges teremtettség.

A természettudomány nem pótolhatja a Bibliát. A mai természettudománynak számolnia kell a Teremtővel. Nem juttat el a kijelentéshez, de tapasztalati nagy segédeszköz lehet a láthatatlan világ valóságáról szóló bizonyágtételhez. Ma ez a tudomány abba a korszakába lépett, ahol a hívőket és azok világnézetét, bizonyágtételét erősíti. Istennek a világi tudományon keresztül dolgozó gondviselése látható abban, hogy lassan nem lesz „világi” tudomány. Minden a legmagasabb értelemben felfogott teológia részévé válik.

Egyedül Istennek jár minden dicsőség. A megváltás kizárólag az Ő akarata és tette által ment végbe. Az Ő munkája Jézus elégséges bűnhődése bűneinkért a kereszten és az is, hogy mi hiszünk Jézusnak ezen tettében. Ezt a hitet az ember szívében a Szentlélek munkálja ki.

Alsóvadászon Isten kegyelméből a gyülekezet egyik testvére 100. születésnapját ünnepelte. Ez reménységet ad, hogy az Úr akaratával lehet a földön az emberi kor határáig élni. A kivételes alkalomhoz illő igehirdetés textusa a református himnuszá lett 90. zsoltár első verse volt a Koncz Sándor vezette istentiszteleten. Az Úr hajlékunk nekünk nemzedékről nemzedékre. Első hajlék a földön a testünk. Akkor méltó hajlék az Úrhoz, ha olyan, mint az erszény, amelyben aranypénz van. Idő nem rágja, rozsdá nem marja. Második hajlék a földön a házunk, portánk, annak tája, a házánk. Lakásunk, házunk tája, portánk akkor hajlékunk, ha az Úr őriző pásztorunk.⁴⁶ Harmadik hajlékunk a földön a templom és a hozzá kapcsolódó második templom a temető. E két földi hajlék jelentősége, hogy Isten összeköti a nemzedékeket, átívelve a földi időt és az örökkévalóságot. Az örökkévalóság a mi igazi hajlékunk. Ez a valóság azért örök, mert ehhez a hajlékhoz tartozik már e földön is Krisztusban élő lélek. Egyedül Istené a dicsőség.

Predestináció

Az eleve elrendelés titkát a logika tagadása veszi körül. Isten az embereket már a teremtés gondolatának felvetése előtt két táborra osztotta. Az egyik tábor az örökkévalóság felé úgy indította el, hogy ők az üdvösség részesei lesznek, míg a másik tábor kimaradt ebből a csodából. A csodákat megérteni nem lehet, csak elfogadni, mint ezt is. Az eleve elrendelés szabja meg, hogy milyenek vagyunk mi, mint örökkévaló egzisztencia.⁴⁷ Isten választ minket, nem mi Őt.

A predestináció a hívők tudománya. Róla a hit mond el egyedül csak hívőknek hihető igazságokat. Az értelem számára ez megérthetetlenül értelmetlen, ezért tudomány és igazság ebben a vonatkozásban csupán úgy érthető, ha ezeket a fogalmakat megüresítjük a logikai, értelmi kigondoltság minden formájától. Erről az érthetetlen értelmetlenségről úgy beszélünk, mint hatalmas valóságról, aminek a mi összes kifejezésünk csak jel-

⁴⁶ KONCZ SÁNDOR: Hajlékunk nemzedékről nemzedékre. In: *Református Egyház*, 1973. november. 257–258. p.

⁴⁷ KONCZ SÁNDOR: Eleve elrendelés. Előadás. Bp.-Fasor, 1947. február 23. Kézirat: SRKNk. Kt.d.4131.

képe lehet. A földi élet minden látszata mögött húzódik meg az örökkévalóság valamennyi realitása. „Bármennyire is valóságos bűnös nyomorúságom, mégis reálisabb az a megtisztult, megigazult, kegyelembe oltott egyéniségem, amivé örökkévaló egzisztenciám tesz állandóan formálódó, újjáteremtődő földi emberségemben.”

Az Írás alapján Isten saját dicsőségének megmutatása felé halad a teremtett világ dolgai között. A teremtés törvényszerűsége nem az egyformaság sablonjaiban, hanem a különbség és ellentét csodáiban jelenik meg. Isten a teremtést a különbség ellentétes rendszerével építi. Kinek és miért tehetnénk szemrehányást, mert az egyik tárgy élettelen, a másik pedig virágba boruló fa, és hoz még számos példát. A mi logikánk hibája, hogy a rendszert csak bizonyos módon tudjuk elképzelni. Hiába gondolkodunk rajta, a teremtés különbségeiben megmutatkozó csodáit csak arra az okra lehet visszavezetni, ami magának a teremtésnek is az oka egyben, ez pedig Isten jótetszése. Mert Istennek úgy tetszik. „Miért?”- tette fel a kérdést. „Az Ő dicsőségére!” Isten sok minden mellett az Ő dicsőségére embert is teremtett. Az ellene lázadó embert kibékíti önmagával, de nem mindenkit, csak azokat, akiket „beolt Krisztusba”, az Ő dicsőségének látására. Mert senki sem mehet az Atyához csak Ő általa. Az eleve elrendelés arra való elkészítés, hogy szemtől szembe valóságosan lássuk az Istent. Ez az üdvösség. Ezzel szemben a kárhozat az állandó vakság, érzéketlenség Isten dicsősége iránt. „Isten saját dicsőségét teremti, ez az egész világmindenség létjogosultságának a magyarázata. Minden Isten dicsőségét mutatja, még a bűn is, mert rászorul a kegyelemre. A sátán is az Ő dicsőségének az eszköze, mert bármikor megtörheti. Tehát az eleve elrendelés teremtés. A teremtés csodáját kell megérteni ahhoz, hogy az eleve elrendelést is megérthessük. Ha hisszük a teremtés csodáját, akkor hisszük az eleve elrendelés valóságát is. Az eleve elrendelésben Isten üdvösségre teremtő tényét csodáljuk, üdvösségünk sorsára ható teremtést. A teremtő és gondviselő tevékenység és a predesztináció között éles határ van. Az ítéletben Isten el fogja pusztítani, amiről addig gondot viselt. Az ítéletet egyedül a „Krisztusba beoltott üdvözült seregek” élik túl. A kegyelemből kiesett lelkek ugyancsak gondviselés alatt állnak. Éles különbség van a predesztináció és a fatalizmus között is. A fatalizmus emberének élete önmagára determinált. „Életformája passzív megadás. Horizontja a tehetetlenség. Nyomora a vegetálás. Akarata harctalan. Érzésvilága megfagyott.” A predesztináció embere az üdvösség lelki gyermeke. „Istenre determinált”, ezért aktív. Hálából áldozat egész élete Istennek. Feladataival tisztában van. „A predesztináció legnagyobb csodája az, hogy nem hihetek a saját kárhozatomban.”

Záró gondolatok

A református egyház nincs birtokában semmilyen olyan isteni kijelentésnek, amelyet más keresztyén egyházak számára Isten ne adott volna. Mivel azonban a református egyház kontinuitásban van az őskeresztyénekkal, az apostolokkal, Izraellel, ezért Isten kegyelméből a legmélyebb, legtisztább bepillantást a kijelentés világába a református egyházi sajátosság nyújtja.

Kálvin születésének 450. évfordulóját 1959-ben ünnepelték. Ez az év egyben az Institutio végleges szövege kiadásának, a franciaországi református egyház első zsinatának, a genfi egyetem alapításának, valamint a francia református hitvallás elfogadásának 400. évfordulója. 1966-ban a Máso-

dik Helvét Hitvallásra, azt megelőzően 1963-ban a Heidelbergi Kátéra, még korábban, 1960-ban a skóciai hitvallás és a skót „Reformációs Parlament-re”, 1961-ben pedig a holland és a belga hitvallások 400 éves jubileumára emlékezhettünk. 1967-ben a magyar református egyház első zsinatának négy évszázados fordulóját ünnepeltük.⁴⁸ A felhozott példákat még tovább lehetne folytatni, de már az említettek is elegendőek a református tradíció szemléléséhez.

A református hit központja az Istennek szentelt élet és Isten jelenlétének mély megértése a Szentlélek munkáján keresztül. A reformálódás, a reformáció csak Isten ígéje szerint történhet. Azt a kijelentést, amit az egész egyháznak adott Isten, a református, a reformáció közvetíti legvilágosabb felfogásban. E gondolatokat elemző igazságokat kettős aspektusban mutatja be. A reformáció történeti értékelése az egyik, és a másik a mai gyakorlati érvényesülése.

Történeti szükségesség volt és ma is az a reformált egyház. Isten úgy rendelkezett, hogy a hitből való megigazulás egyetemessége reformálja az egyházat.⁴⁹ A reformáció az Istentől kapott, apostoli kornak megfelelő egyszerű egyházhoz való visszatérést jelenti. A reformáció félreértelmezése, ha azt gondoljuk, hogy mindez az emberi szellem lázadása az abszolút hatalmú római egyház ellen. Ebből következik, hogy Jézus Krisztus egyháza tehát nem református, de az igazi egyház mindig Isten ígéje szerint reformált az időben. Az üdvösséghez egyedül a szent iratokban foglaltakra van szükség. A Biblia autoritását önmagában hordja. Nem függ külső, egyházszervezeti tekintélytől. Isten rendelése alapján a lutheri reformációt követnie kellett Kálvinnal „a második reformációnak”. Luther és a nem tőle származó, de részben őt követő torzulások, főként a csak befelé forduló irányzatok negatívak voltak a „kifelé lévő” világ irányába. A szervezkedő, reformált egyháznak Kálvin genfi egyháza „modellként” kínálkozott.

Az egyház azért református, mert állandóan reformálni kell. A reformáció szükséges kontinuitás. Krisztus egyháza református, ha Isten ígéje szerint él, mivel ami Isten ígéje szerint való, az református. Ebben a folyamatban az irányadó az, hogy a felekezetben, ami egyház, az egyház evangéliumi maradjon. Az egyház forradalmisága abban fejeződik ki, hogy a társadalomban annak javára él.

A keresztyén élet az igehirdetési vasárnapoknak az alkalmazása. A mindennapokban Isten törvény-előírás, Krisztus hétköznapi példa. A mennyei üdvösségre szóló Isteni elhívás útbaigazítás annak földi gyakorlása felé. Arra a személyközi kapcsolatra, amely a keresztyénséget a jó és rossz közötti választás lehetőségében fogja fel. A református reformáció feladata és küldetése ökumenikus korszakunkban az az egyetemes, apostoli, bibliai hozzájárulás, amelyben Isten jelenlétét a szekuláris ember a Neki szentelt életben éli meg. A reformált egyházban történeti tény a reformáció. A reformálódó egyházban örök igény.

⁴⁸ KONCZ SÁNDOR: Református örökségünk. In: *Napút*, 2009. november. *Kálvin 500* tematikus szám. 66–70. p.

⁴⁹ Uo.

Végezetül Luther hitvallása Imádságos könyvecskéjéből az Atya Istenben: „Hiszek az Atya Istenben, égnek és földnek alkotójában. Ezért: (...) Mivel nem kételkedem Benne és csak Benne bízom, így vagyok én minden bizonnyal gyermeke, szolgája és örökkévalóan örököse – és énvelem az történik, amit hiszek.”⁵⁰

⁵⁰ KONCZ, 1933. 55–57. p.

Protestáns magyar bölcslők emberképe 2.

Veres Ildikó

„Sok-sok millió ember él ötven és hatvan és még több évig, és sohasem jut eszébe, hogy él, csak itt van, valamiképpen itt van, derengő, álomkóros állapotban.” (Hamvas Béla)

Karácsony Sándor emberképe társas-lélektani és logikai kapcsolati hálóban

Dolgozatunk második részében Karácsony Sándor¹ és Hamvas Béla bölcseleti munkásságának azon szegmenseire pillantunk rá, amelyekben az ember-felfogásukat körvonalazzák.

A két gondolkodói mentalitás olyan jellegzetességekkel rendelkezik, amelyek sajátos helyet jelölnek ki a magyar eszmetörténetben számukra. Ez azt is jelenti többek között, hogy nem, vagy igen nehéz kapcsolódási pontokat találni közöttük, és ha mélyebb rétegekbe tekintünk, akkor világos, hogy bár ugyanabból a magyar valóságból, létvilágból építkeztek, de más szellemi gyökerekkel és más szellemi töltéssel dolgozzák fel elméletileg az egzisztenciális kérdésköröket. Mindkettőjük szilárd protestáns háttérrel rendelkezik, de amíg Karácsony tény-anyagában a korabeli magyar valóság, a magyar hagyományok, a magyar irodalom a döntő forrás, addig Hamvas ezeken túl az európai és a keleti tradíciókhoz is szorosan kötődik. Karácsony protestantizmusát erőteljesen befolyásolja a debreceniség, a kálvinista Róma életvilága ad határozott eszmei keretet is, amelybe ágyazódnak a mindennapok pillanatai, az élethelyzetek. A protestáns szellemség általában és a részletekben is érezhető, azonban, ha szaktudományos hivatkozásokat keresünk Karácsony munkáiban, azonnal szembetűnik, hogy szinte teljesen hiányoznak, s ez többnyire azzal a következménnyel is együtt jár, hogy elméleti háttér-anyaga rejtve marad.² Az egyértelmű, hogy

¹ Karácsony Sándor (Földes, 1891. – Budapest, 1952.) a Debreceni Református Kollégiumban 1910-ben érettségizett, majd egy évre bevonult katonának. 1911 és 1914 között a budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem magyar-német szakán tanult, eközben München, Bécs, Graz és Genf egyetemeken fordult meg. 1914-ben a háborúban, Galíciában súlyosan megsérült, élete végéig két mankóval járt. Tanári oklevelet 1918-ban kapott, s 1919-ben a budapesti Tavaszmező utcai gimnázium tanára lett. Ebben az évben bekapcsolódott a KIE munkájába, majd a cserkészetbe, és a Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetségben is aktívan dolgozott. 1927-től részt vett a Magyar Tudományos Akadémián szótárkészítő munkákban, a Magyar Etimológiai Szótár létrehozásában. 1929-ben a Debreceni Tudományegyetemen a filozófia, pedagógia és nyelvészet doktora, 1934 és 42 között népes hallgatóság előtt tartotta előadásait. 1945-ben több pedagógiai és keresztyén ifjúsági szervezet vezetője volt. Az erősödő kommunista hatalom nyomására tisztségeiről lemondott, 1950-ben nyugdíjazták.

² LÁNYI GUSZTÁV. Magyarság, protestantizmus, társaslélektan. Hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony Sándor életművében. Bp., 2000.

a wundti pszichológia hatással van néplélektani háttértudására, amely módosítva alapjává vált a természetesnek nevezett rendszerének.³

Kövendi Dénes az alábbiakban foglalja össze Karácsony koncepcióját:

„Öt fő társaslelki kategóriát különböztet meg. Szomatikus társaskapcsolataink *jogi* viszonyulásainkban, társaslelki közérzetünkben nyilvánulnak meg; akkor egészséges ez a közérzet, ha kölcsönösen biztosítjuk egymás *függetlenségét*, autonómiáját. Ehhez a pólushoz esik közelebb a *művészet*, a múltunkból táplálkozó társasérzelmi viszonyulás: a művész *jelképében* fejezi ki magát, törekvése akkor sikeres, ha közönsége azonosulni tud vele, önmagára ismer a jelképben. Társaslelki tevékenységünknek mintegy a tengelyét alkotja a jelent tudatosító *tudomány*, illetve ennek közege, a *nyelv*, a *jelek* rendszere: az egyik ember, akár tudós, akár hétköznapi ember, jeleket ad a másoknak, hogy az is megértse, amit ő megismert a világból. A jövő felé mutató kapcsolataink területét, *tetteink* rendszerét nevezi ő *társadalomnak*; ez akkor működik egészségesen, ha az egyik fél úgy cselekszik, hogy a másik elviselhesse. A transzcendens, pneumatikus pólus az emberi lelken túli erő, az általa fűtött *áhitatos* viszonyulás annak a *megvallása*, hogy Ő, egy felsőbb hatalom igényel engem is, téged is.”⁴

Mielőtt ebben a szerkezetben megjelenő ember-felfogást értelmeznénk, ki kell tekintenünk arra, milyen filozófiai rendszert konstruál, hiszen, mint látni fogjuk a bölcselete és a valóságban-való lét halmazai sok vonatkozásban fedik egymást. Kialakított egy önmaga által természetes rendszernek nevezett bölcseletet, de a koherencia, a minden rendszerre jellemző funkcionalitás és az elemek tiszta, világos megfogalmazása több esetben kívánnivalót hagy maga után. Az *Ocsúdó magyarság* (1942) című könyvének bevezető soraiban azt jelzi, hogy folyamatos rendszer-szemlélet jellemezte minden munkáját, amely a mindennapi létből építkezett, a köznapi tevékenységstruktúra manifesztálódott benne. Így fogalmazott: „Nincs külön rendszerem, hanem az a rendszerem, hogy élek és mozgok, gondolkodván. [...] Rendszernek a mesterséges rendszereket nevezik és tartják erre mifelénk a tudomány berkeiben szorgoskodók. Ha az ember viszont minden különösebb rendszer nélkül él és mozog tudományosan és elég intenzíven, no meg jó ideje él és mozog, működése nyomán, meg kicsit annak következtében is természetes rendszerben mutatkoznak gondola-

³ Karácsony Sándor rendszere: 1. *A nyelvi, irodalmi nevelés és a társas lélek értelmi működése. Magyar nyelvtan társaslélektani alapon* (1938); *A könyvek lelke* (1941); 2. *A társas lélek felső határa és a transzcendensre nevelés. A magyar világnézet* (1941), *A magyarok Istene* (1943); 3. *A társadalmi nevelés és a társas lélek akarati működése A magyarok kincse* (1944); *Magyar ifjúság* (1946); *Ocsúdó magyarság* (1942).; 4. *A társas lélek alsó határa és a jogi nevelés. A magyar demokrácia* (1945); *A magyar béke* (1947). Vö.: BOGNÁRNÉ KOCSIS JUDIT: Református szellemiség és értékrend Karácsony Sándor filozófiája alapján. In: *Studia Caroliensia*, 2009. 2–3. sz. 65–71. p.

⁴ KÖVENDI DÉNES: Honnan jött, merre vitt A magyar észjárás? – Karácsony Sándor könyvéről. In: *Magyar Szemle*, 2009. 11–12. sz. 74–92. p.

„tai.”⁵ Amellett érvel Karácsony, hogy ha az ember engedelmesen és következetesen veszi tudomásul a dolgokat, akkor megmutatkozik nyilvánvaló jellemzőjük, a rend, ami magukban a fenoménekben tartalmi, s nem formai sajátosság. Azt a tapasztalati, egyéni élményanyaggal telt konkrét életvilágot tárja bizonyításképpen az Olvasó elé, amelyből építkezve egy sajátos, természetes rendszernek nevezett építmény állt össze, amelynek kifejezetten magyar jellege nem mindig egyértelmű, annál is inkább, mert az általános antropológiai sajátosságoktól természetszerűleg nem tud elvonatkoztatni, ugyanúgy alkalmaznia kell azokat, illetve azok nyelvi megformálásait, amelyek az ún. spekulatív rendszerben gondolkodóknak is az eszköztára az ember fogalmának körülírásakor.

Karácsony önmagával ellentmondásba kerül, amikor a spekulatív filozófiai rendszereket fenntartással kezeli, s az első magyar filozófiai rendszert alkotó Böhm Károly munkásságáról a következőket írja: „Van magyar filozófia, ha nincs is magyar filozófiai rendszer (mert a Böhm Károlyét nem tartom magyar filozófiai rendszernek).”⁶ Ez a kijelentés azt is sugallja, hogy az ő, saját maga által természetesnek nevezett rendszere (ami mégiscsak rendszer, annak ellenére, hogy azt állítja, hogy nincs) a magyar filozófia jellemzőit hordozza magán. Ugyanakkor azt világosan látni kell, hogy Böhm sajátos szubjektívizmusa, ami a korabeli magyar, a kolozsvári valóság közepette volt érvényes, hogyan összegződik:

„1. Mi legyen a philosophia biztos kiinduló pontja? Úgy találtam, hogy biztos rám nézve csak én vagyok és belső állapotaim, s elfogadtam a subiectivistikus álláspontot. 2. Miért igazak a tanok, melyeket a subiectívizmus állít? Kényszerűségük és elkerülhetetlenségük miatt, nem pedig azért, mert a külvilágot lepik. 3. Miben rejlik e kényszerűségük alapja? Abban, hogy nélkülük semmiféle ismeret nem lehet, minthogy ezen funkciókban rejlenek, a tapasztalati tárgy keletkezésének is feltételei.”⁷

Vagyis Böhm számára is a saját tapasztalat, az Én belső állapota és a külső tárgyi világ adja a filozófiai reflexió kiindulópontjait, ami egy priori rendezettséget is feltételez, s ez a rendezettség manifesztálódik a szubjektumban. *Az ember és világa* című munkájának bevezetőjében a filozófiai megismerés céljaként a világ megértését jelöli ki, azzal a kitételrel, így saját habitusára és metodológiájára is utalva, hogy a filozófus „egy, munkáját megelőző, gazdag ismerettömeg előtt és felett áll, s annak természetéből kénytelen következtetni az ismerő és ismert természetére egyenként”.⁸ Karácsony természetesnek nevezett rendszere az elutasított spekulatív filozófiák fogalomhálóját is szükségképpen felhasználja, emellett azt is láthatjuk, hogy igazából a magyarság fogalma sem nélkülözi a már meglévő nyelvi-fogalmi elemeket, s ténylegesen nem különbözik Böhm vagy a kortárs Brandenstein Béla rendszerének empirikus-tapasztalati anyagától. Aki ismeri e gon-

⁵ KARÁCSONY SÁNDOR: *Ocsúdó magyarság*. Bp., 1942. (továbbiakban: KARÁCSONY, 1942.) 9. p.

⁶ KARÁCSONY SÁNDOR: *A magyar észjárás*. Bp., 1985. 416. p.

⁷ BÖHM KÁROLY: *Az ember és világa*. I. r. *Dialektika vagy Alaphilosophia*. Bp., 2003. XIX. p.

⁸ Uo., XIX. p.

dolkodók munkáit, az nagyon jól láthatja, hogy egyik bölcselő sem szűkölködik tapasztalati, konkrét élménybeli anyagban.⁹ Karácsony érdemben nem interpretálja Böhm Károly bölcseletét, amely a korabeli európai színvonalat eléri, és nem tűnik úgy, hogy alaposan ismerte azt; ha meggondoljuk, az annyiban magyar is, amennyiben Karácsonyé európai is.

Ha a „természetes rendszer” koncepcióját és a spekulatív filozófiai rendszereknek a változatait tekintjük, nem kerülhetjük meg Karácsony felfogásának vonatkozásában az alábbiakat. Az európai filozófiai tradícióban a rendszerben való gondolkodás nem jelentett mindig rendszeralkotást. A huszadik században a rendszer és a filozófia összefüggéseit értelmezők közül különösen figyelemre méltó N. Hartmann és M. Heidegger, akik a lét-értelmezést, a létezőre vonatkozó kérdésfeltevést helyezték előtérbe az anticipált rendszeralkotás koncepciójával szemben. N. Hartmann 1933-ban azt fogalmazza meg, hogy a szisztematikus gondolkodásnak nem rendszerjellegűnek, hanem problémacentrikusnak kell lennie, ami nem jelenti azt, hogy rendszertelen, hanem azt, hogy a rendszert nem anticipálja, inkább végeredményként kezeli. Meglátása szerint az addigi rendszerek a világösszefüggés anticipált sémáját tekintették fundamentális ténynek, ami egyben azt is jelentette, hogy a meg nem oldható problémákat elutasították, mivel a zárt konstrukció kereteiben értelmezhetetlennek tűntek. Az ontológiának a létről és a létrendről, a létmódokról kell szólnia, a térben létező létrétegek a fizikaitól a biológiai létig, a téren kívüliek a lelkitől a szellemi jelenségekig terjednek, a magasabb réteg függ az alacsonyabbtól. Úgy tűnik, Hartmann a rendszerre vonatkozó ellenvetései ellenére egy újabb struktúrában építi fel a Mindenségre vonatkozó koncepcióját, s nem tud elvonatkoztatni a rendszertől, nem anticipálja azt, hanem mint egy „végeredményt” hozza létre, illetve az mintegy végeredményként „hozza létre önmagát”.¹⁰ Heidegger 1971-ben a rendszert, mint magának a létnek az elrendezését tételezi. A rendszer több dolgot is jelenthet a heideggeri érvelés szerint: belső elrendezést, külső tákolmányt és keretet. Ugyanakkor „a rendszer maga a létel elrendeződésének (Gefüge) és illesztékeinek (Fuge) tudásként feltáruló rendelése (Fügung).”¹¹ Mindenképpen itt kell szólnunk az e témában jelentőset alkotó, de elfeledett magyar Zalai Béla úttörő rendszerelméleti munkájáról (1910), aki jóval megelőzve korát,¹² a metafizikai-

⁹ Böhm egyik szemléletes példáját említem, amikor a szép észleléséről ír: „Aki egy vakondtúrásra áll, az is többet lát, mint az, aki egy árokban fetreng; s paraszt suhanc, amikor a birkanyáját, vagy a leányka, aki a libáit őrzi, jobban, élénkebben élvezheti, mint a fáradt idegzet, aki a börzejátéktól vagy a nappali üzletektől elcsigázva, a színházakban »üdülést« és »felvidulást« keres. Ennél alkalmasabb helyet ajánlhatnék: az orpheumok dohányfüstös extasisait!” BÖHM KÁROLY: Az ember és világa. VI. r. Az esztetikai érték tana. Bp., 1942. 16. p.

¹⁰ HARTMANN, NICOLAI: Nézeteim rendszeres kifejtése. In: Lételméleti vizsgálódások. Válogatás kisebb írásaiból. Ford., bev.: Redl Károly. Bp., 1972. (Gondolkodók) 46–47. p.

¹¹ HEIDEGGER, MARTIN: Mit jelent a rendszer, és hogyan jutnak el a rendszeralkotáshoz a filozófiában. Ford.: Boros Gábor. In: *Filozófiai Figyelő*, 1986. 45. p.

¹² Itt kell megjegyeznünk a fenti problémával kapcsolatban egy igen lényeges tudománytörténeti kérdést. Mint ismert, Ludwig von Bertalanffy a rendszerfilozófia, a rendszerelmélet és a rendszer-technológia tudományelméleti megalapozásában úttörő szerepet játszott, amellyel a filozófiai rendszerek problémakörében is új utakat

nak nevezett élményt, a rendszerezést az ember első „kultúrtényének” tartja. E vonatkozásokban jelzi, hogy:

„Nemcsak a cselekvés kényszerű egysége, hanem elsősorban a tudat egysége az eredetileg függetlenül egymás mellett heverő tapasztalatokat egy centrum köré csoportosítja. Az embernek nem lehet nem konstruálni. [...] A rendszerezésnek ez a szükségszerűsége nem ismereti, nem akarati, nem érzelmi. E három momentum mögött teljes intuitív világosságban áll az életnek, vagy – ha a pszichofizikai lényből csak a szellemit akarjuk tekinteni – a tudatnak tényéből gyökerező egységesítő funkciója.”¹³

A magyar filozófiai rendszerek, a Böhm Károlyé, Pauler Ákosé és a Brandenstein Béláé egy olyan belső elrendezés, elrendezettség eredményei, amelyek a priori elrendezettséget tételeznek. Az nyilvánvaló tény, hogy Böhm rendszere haláláig folyamatos változásokon megy át, s magának a filozófiának a fogalomköre is módosul az évtizedek folyamán. Brandenstein pedig alkot ugyan egy zárt rendszert, de egyrészt meg sem próbál végső válaszokat keresni több vonatkozásban, illetve meghagyja a lehetőségét – világosan és egyértelműen – annak, hogy az általa is tárgyalt egyes ontológiai, metafizikai problémákat, összefüggéseket másfajta módon is lehet nyelvi formába önteni és kommunikálni, mint ahogyan ő teszi. Több munkájában (antropológiai, filozófiatörténeti) a zárt rendszer iránti következetes elkötelezettség nem jelent prioritást. Karácsony saját itt-létének, a mindennapi konkrét tapasztalatainak, a „tevés-vevésnek”, a létélményeknek eleve meglévő belső elrendezettségét emeli bölcséleti szintre, a megszerzett ténybeli tapasztalatokat az elme egységesítő tevékenységével rendezi. Ehhez szükségképpen sajátos fogalmi-nyelvi keretet is konstruál, ami végül is megkerülhetetlenné teszi a spekulativitás bizonyos szintjét. Természetes rendszere úgy tűnik, egyrészt a heideggeri értelemben vett itt-lét, megértett lét és nyelvben-lét, másrészt a Zalai érvelésének kereteiben mozog, amelynek lényege: azzal, hogy belakom és értelmezem a világot, egy-

nyitott. Az azonban kevésbé, hogy a magyarországi filozófiai gondolkodásban a múlt század első évtizedeiben a korán elhunyt Zalai Béla általános rendszerelméletében már akkor leírta többek között a funkcionális jelleg és a szimbolikusság jelentőségét, ismerve Cassirer felfogását is. Bertalanffy, bár a magyar szellemi kultúra, így Zalai elmélete is ismert lehetett számára, nem utal Zalai elsőbbségére e vonatkozásokban, mint ahogy Cassirerről is azt nyilatkozta, hogy nem olvasta, amikor megjelent, a *Die Philosophie der symbolischen Formen* című munkát. Bertalanffy meglátása szerint abban a szellemi szituációban a különböző tudományok egymástól függetlenül rámutattak a fejlődés legkülönbözőbb területein az „akkoriban uralkodó mechanisztikus világkép határaitra, és új elképzeléseket javasolt(ak), olyanokat, amelyek – mindegyik a maga módján – az »organizált rendszer« fogalmának központi jelentőséget tulajdonítottak.” BERTALANFFY, LUDWIG VON: ...ám az emberről semmit sem tudunk. Robots, men and minds. Ford., utószó: Füzeséri András. Bp., 1991. (Magyar társadalomtudósok a nagyvilágban) 12. p. Az viszont tény, hogy évtizedekkel később használja a Zalai által már 1910 körül leírt két kulcsfogalmat a valóságsszintek értelmezésekor: a rendszert és a szimbólumot, anélkül, hogy hivatkozna rá.

¹³ ZALAI BÉLA: Etikai rendszerezés. (1910) In: Uő: A rendszerek általános elmélete. Összeűjtött írások. Szerk.: Berényi Gábor. Bp., 1984. 115. p.

szerre a magam számára is teremtem, s azzal, hogy teremtem és értelmezem, egyben jelentést is adok neki, a világnak, a dolgoknak, az összefüggéseknek. Ilyen módon a világomban meglévő viszonyokat rendezem, és filozófiáinak nevezett rendszerbe foglalom megfelelő nyelvi szimbólumközeget találva. Karácsony sem mond mást, mint azt, hogy a személyes megtapasztalásból való kiindulás, a megélt szituációk jelentik a természetes rendszer alapjait, amelynek tehát a létélményben adottak az előzményei. Eképpen lesz az alap nála is a fenomenális világ, a tények világa. Ezt így jelzi: „Csakugyan a tényeket magukat fogtam vallatóra. A tények számosan voltak és katonás rendben jelentkeztek. Nem igen volt másra szükség, egyszerűen tudomásul kellett vennem őket.”¹⁴ Továbbá amellet érvel, hogy az önálló, az autonóm egyént kell megfigyelni ebben a világban, aki független, de a társas viszonyokban önmagát adja.¹⁵ Ebben a társas viszonyban az Én és a Másik a jel- jelkép- és tetterendszerben viszonyulnak egymáshoz, amely kérdések sorozatát veti fel számára. Hogyan ad jelt az egyik ember úgy, hogy a másik ember megértse azt? Hogy mutatja meg jelképesen egyik ember magát úgy, hogy a másik ember a jelképben magára ismerjen? Ahhoz, hogy megértsenek, megértessem magam, az empátia elengedhetetlen, ezért bele kell helyezkedni a másik világába, hogy megérthessem.

„Úgy közeledtem mindenkéhez, hogy bizonyosan ez lesz az a kivételes valaki, akitől megtanulhatom a »nagy titkot«, amiről ugyan nem tudtam, mi lehet, csak kíváncsi voltam rá. Esetről esetre feladtam magamat, belehelyezkedtem a másiknak a világába, hogy megérthessem. Esetleg ott is veszttem volna esetről-esetre a másik világában, ha autonómiám esetről-esetre vissza nem jőzanít.”¹⁶

Karácsony rendszer-koncepciójában társas-lélektani és társas-logikai kapcsolatok a koordináták az emberi viszonyokban, az egyén, a másik és a

¹⁴ KARÁCSONY, 1942. 11. p.

¹⁵ „Ez a »társas«-lélek nem tévesztendő össze a tömeglélekkel. Az egyéni lélek ez, de nem önmagában véve és önmagára nézve, hanem a másik ember felé fordultában. Az ember társas lény s autonómiájának strukturája társas lény voltától is függően, ahhoz is viszonyulva alakult olyanná, amilyen. Az egyéni lélek életérzése, érzelme és akarata funkcionálisan más, mint volna, ha egyedülálló lényként élne a világon. Vannak életérzések, érzelmek, gondolatok, szándékok, amelyek nem volnának, vagy mások volnának, ha nem élne az emberrel egy közösségben a »másik ember«. Éhségérzete volna akkor is, tulajdonérzete nem volna. Örömeérzete volna, műélvezete nem. [...] Az egyéni lélek erői mind, életérzés, érzelem, értelem, akarat és vallásos érzelem (hit), változatlanul ugyanazok a lelki erők, amelyek az egyéni lélek életét jelentik, mindössze abban különböznek a többi életérzéstől, érzelemtől, értelmi munkától, akaratnyilvánulástól és vallásos érzelemtől, hogy ezek a másik emberrel közös lelki munkák, tehát eredményük is a másik ember lelki tartalmával közös lelki tartalom. Örömet például érezhet az egyén mindenkitől függetlenül, művészi örömet azonban csak szimbólum kelthet, a szimbólum pedig mindig két egyén, a műalkotó és műélvező, közös lelki munkájának az eredménye.” KARÁCSONY SÁNDOR: Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon. Bp., 1938. (A nyelvi nevelés és a társas-lélek értelmi működése, I.) (továbbiakban: KARÁCSONY, 1938.) XII-XIII. p.

¹⁶ Uo., 10. p.

nyelv alkotják az ember-fogalom lényegi elemeit. Emberképe többnyire a magyar jelzővel társul, vagyis ha emberről szól, többnyire az a magyar ember, ami társas-pszichologikum, társas-logikum, s filozófiája a társas viszonyoknak sajátos fajtájaként jelenik meg, amelyek a magyar valóságból indulnak ki, s oda térnek vissza. A magyar ember mibenlétének értelmezése közben alapvetően és kifejezetten olyan fogalmi hálót alkalmaz, amely nem nélkülözheti az általános bölcséleti kategóriákat. Így például az igaz-jó-szép hármását, vagy az értelem-érzelem-akarat klasszikus kategóriáit.

Egyik központi kérdése, hogy mit jelent a magyar ember „előfeltételeiben”, azaz filozófiájában mit jelent a tartalma, s hogyan jelenik meg formája szerint. A magyar filozofikum a társas közegben az egyéni szellem reflektálásán alapul, s tulajdonképpen gyerekkorától nemcsak szellemének, hanem egész életvilágának részévé válik magyarsága. A világban létezésben, a jelenvaló-létezésben megértően viszonyulok ehhez a léthez; e vonatkozásokban is a heideggeri értelemben közelít a kérdéshez: hogyan van jelen a magyar ember a megértett magyar valóságban nyelvvel, de tovább kérdez: hogyan adott, mint szellemileg-lelkileg-nyelvileg megértetten belakott tér? Míg Heidegger általános lételméleti értelemben teszi fel a kérdést, addig Karácsony leszűkíti konkrét helyre és konkrét nyelvre. Bölcséleti munkáiban a magyarság jelenvaló létének sajátos jellemzőit értelmezve különös figyelmet szentel annak, hogy a tér és az idő e régióban milyen sajátos koordinátákban fogható fel. A „tér” helyett a határtalan, végtelen, az „idő” helyett az időtlen, a pillanatnyi, meg nem ragadható a kulcsfogalmi a filozófiájának. Ugyanakkor amellet érvel, hogy míg az európai filozófiának az absztrakció lényegi eleme, a magyar gondolati struktúrában erre nincs szükség. A saját konkrét és összetett magyarsága, s annak tudata az előfeltétel, s ez tulajdonképpen a már említett Böhm Károly-i pozíció is. Tehát nem mond mást, mint Böhm: „A magyar filozófia kiindulópontja a magyar világnézet, amely legdöntőbb érvennyel olyasvalami lehet, mint ahogy én nézem a világot, mert a magam magyarsága nem problematikus előttem.”¹⁷ Karácsony úgy véli, az, hogy magyar vagyok, magyar létemre magyar módra nézve a világot, azt jelenti, hogy előfeltételei, „Ding an sich”-je, objektív és primitív. Az objektív voltát, tehát tárgyias adottsága, primitív voltát tárgyias voltának megragadhatatlansága adja. Az világos, hogy mit jelent az objektív jelző, de mi a primitív halmaza? A primitív nem a köznapi vagy alacsonyrendű értelmezésben körvonalazódik Karácsonynál, hanem a természetes, ezzel együtt a megfoghatatlan, számomra rejtőzködő, tőlem független, de van megfejtése, csak nincs birtokomban.¹⁸ A magyar lélek ázsiai jellegű. Az, amit a magyar lélek nyelvben és minden egyéb megnyilvánulásában kifejezni próbál, már Európa, de az, ahogy kifejezi (tárgyiasan és egyszerűen), az Ázsia, s az eképpen megélt európaiság teszi a lelket sajátosan, egyedülállóan „magyarrá”. Nem a szalmaláng, a Pató Pálok, a széthúzás és a sült galamb népe a magyar. A végtelenség és örökkévalóság lelke, Ázsia és Európa öleléséből született lélek. „Addig mindenesetre élni fog, mert addig dolga van, míg Ázsia és Európa egyek nem lettek. Még egy ezer évet tehát igencsak. Lehet többet is. Csoda

¹⁷ KARÁCSONY SÁNDOR: A magyar világnézet. Bp., 2007. 14. p.

¹⁸ Uo., 21. p.

lesz, ha fel nem őrlődik, de ez a csoda meg fog történni mégis. Elfér a végtelenségben, és telik az örökkévalóságból.”¹⁹

A vásár-szituáció és a nyelv

A fentiek értelmében Karácsony egyik alaptétele: a másik ember a nyelvi kommunikációban jelen kell legyen, hiszen ahhoz, hogy nyelvről beszélhesünk, legalább két ember kell: egy beszélő „én” és egy hallgató, a „másik ember,” egy „társ”. A kommunikáció akkor sikeres, ha a hallgató, a „másik ember” képes az elhangzottakat ugyanazzá a belső képpé összeilleszteni, amely kép a beszélőben is jelen van. Az érzelmileg, értelmileg, nyelviileg a Másikkal belakott tér adja koordinátáit Karácsony koncepciójának. A térben létrejövő közösségi élet fogalmát a vásár-szituációval prezentálja a következőképpen: a vásár az, ahová az emberek egymás kedvéért mennek. Megjegyzendő, hogy a vásár általában nem kedv kérdése, hanem adás-vétel, ami szükségképpen létrejön, ha valaki eladni vagy venni akar. Tehát ez nem az a situáció, amely minden érintkezés prototípusa lehetne, ennek ellenére alapvetően magában foglalja a személyközi érintkezés alapelemeit. A vásár négyféle „valamiből” áll össze: hely, idő, emberek és áru.

a) Olyan hely, ahol az emberek egymás kedvéért összegyűlnek és adnak-vesznek.²⁰

b) Az az időpont, mikor az alku áll, az áru gazdát cserél.

c) Két személy, az eladó és a vevő, vagyis a vásárosok.

d) Cseretárgyak, legtöbbször áru és pénz, amelyet vásárokban a vásárosok egymás közt kicserélnek. Pénzért árut, áruért pénzt adnak az eladó és a vevő egymásnak cserébe.

E szituáció adja az analógiát a beszéd-helyzet jellemzésére, amelynek a helye is mindig itt van, ideje mindig most van, személyei mindig én vagyok és te vagy, cseretárgyai mindig kérdés és felelet. Pénz helyett kérdés szerepel, áru helyett felelet, mindenfajta hasonló érintkezéshez két ember kell, és a beszéd közben is (általában – megj. V.I.) két személy szerepel: beszélő és hallgató. Karácsony felfogása arra utal, hogy az együtt-létben-lét beszédben lét is, amelyben a két személy egyenrangú, mellérendelő viszony-

¹⁹ KARÁCSONY SÁNDOR: A magyar lélek. (1939) Online: Magyar Észjárás: <http://magyareszjaras.hu/> – 2018. március.

²⁰ „Miért van itt ilyen sok ember? – Egymás kedvéért jöttek össze ennyien, – válaszolta édesapám. – Kettőn áll a vásár. Eleinte azt hittem: »egymás kedvéért« azt jelenti, minden ember a másik ember kedvét keresi a vásáron. Hamarosan rájöttem, hogy tévedek. Nagyon is úgy kínálkoztak és alkudoztak a vásárosok mindnyájan, mint akik a maguk hasznát keresik. Később világosság támadt bennem. A maguk hasznáért és egyúttal mégis egymás kedvéért jöttek a vásárra az eladók is, meg a vevők is. A kettő nem kétféle jelent. Adtak-vettek a vásáron. Az eladók mennél több árut mennél jobb áron iparkodtak eladni. A vevők mennél jutányosabban mennél több és mennél jobb portékát próbáltak megszerezni. Ennyiben mindenki a maga hasznát kereste. De egyikőjük sem jött volna vásárra, ha már otthon, arra nem számított volna, hogy a másik is eljön. Minek jöjjön a vevő, ha nincs kitől vásárolnia? Miért vigye vásárra portékáját vagy más szóval áruját az eladó, ha nincs kinek eladnia? Igaza volt tehát édesapámnak: Vásárra egymás kedvéért mennek az emberek. Kettőn áll a vásár. Mindenfajta érintkezéshez két ember kell.” KARÁCSONY, 1938. 1–2. p.

ban van. A két autonóm személyiség egymással-együttléte nemcsak a kommunikáció, hanem együtt-tevékenység is.²¹

De mit is jelent Karácsony további értelmezésében a magyar, ez a „valami”, ami csak egy van már elegyítetlen, eredeti állapotában? Ez nem más, mint a nyelv. A magyar nyelv, amelynek a mellérendelő mondatok a jellemzői. Úgy véli, tulajdonképpen három sértetlenül átmentett nyelvi elemünk van, amely annyi idegen hatásnak kitéve és oly sok változás ellenére magyar maradt. Az egyik a magyar kiejtés alapja, az ún. artikulációs bázis, a másik, a magyar grammatika alapelve, a parataxis, magyar nevén mellérendelés, s a harmadik, a magyar szavak jelentésének, nyelvünk jelrendszerének alapvető sajátossága, a szemléletesség, amelyet a jel jelentésének különleges képi erejeként jellemez. A nyelvünk szemléletessége s az elvontsága egyben azok, amelyek megkülönböztetik a környező indoeurópai nyelvektől.

A magyar pedagógiában leginkább hatásos írásai a magyar és a református nevelésről szólnak, de amikor a nőnevelést jellemzi, akkor nem szól a fenti elméleti kérdésekről. Lényeges tisztázandó kérdésnek tartja, hogy a nőnek mint társas lénynek mennyiben változik a modern társadalomban a szerepe. A modern nőképhez, hogy egységben lássuk – mint mondja –, bizonyos darabokat kell összeilleszteni, így azt, hogy mikor és hogyan nő a nő? Milyen a mai nő és milyen legyen a mai iskolai nőnevelés?

²¹ Itt jelzem, hogy érdemes lenne összehasonlítani nyelvelméletét Gadamer koncepciójával, aki szerint is a nyelv az emberi együttlétezés és az egymáshoz való viszony körébe tartozik. A hermeneutika alaptétele: a nyelv a beszélgetésben a megértetés és a megértés dinamikáját hozza létre, a nyelv diszkurzív valóság. Pléh Csaba világosan kimutatta, hogy a modern pszicholingvisztikát mennyiben elővételezi Karácsony koncepciója: „Vezető metaforái, és azután azok a sajátosságok, amelyeket a nyelv és beszéd viszonyáról kifejt, izgalmasan megfelelnek a mai pszicholingvisztika interakciós és narratív fordulatának [...] magyar nyelvtankönyvén végigvonul a vásár metaforája, s állandó hangsúlyt kap az itt, az én és a te. Az itt és most problémája Karácsony számára alapvető, miként az én és te közötti állandó szerepcsere is az. Ez ma úgy jelenik meg, mint annak felismerése a kísérleti pszichológiában is, hogy interakciós keretekben kell vizsgálnunk még az olyan száraznak tűnő és deperszonalizált folyamatokat is, mint a megértés, és valahogyan deiktikusan be kell ágyoznunk úgy, ahogy az a valóságban történik. [...] Karácsony számára a mellérendelés nemcsak a magyar nyelv sajátos szerkezetének mozzanataként érdekes, hanem egy univerzális megfontolásból is. [...] bemutatja, hogy a mellérendelés valójában a nyelv használatának elsődleges szerveződése [...] Az utóbbi 10–15 év felismerése, hogy az emberi nyelv elsődlegesen történeteket mond el, az elbeszélős szerveződés az emberi cselekvés mintázatára (ki, mit, kivel, miért) szervezi emlékezetünket és a nyelvhasználatot is. Részletesen meg lehetne mutatni pszichológiailag, hogy a mellérendelés elsődlegessége, amiről Karácsony Sándor beszél, mennyire felel meg ezeknek a mai, ma úgy szoktuk elegánsan mondani, az emberi megismerésre vonatkoztatott narratív metateóriáknak.” A tudatelmélet és a nyelv összefüggése „másik mozzanat, amely igen érdekes asszociációkat, rezonanciákat, hasonlóságokat teremt Karácsony nyelvfelfogásával, a tudatelmélet megjelenése a mai pszicholingvisztikában”. PLÉH CSABA: Karácsony Sándor nyelvfelfogása és a mai pszicholingvisztika. In: *Iskolakultúra*, 2011. 8–9. sz. 135–145. p.

Válaszai a következők: a nő az élet minden területén másképp áll helyt, mint a férfi; a mai nő más, mint egykoron volt; új jelenség a nő az iskolában, és kérdés az, hogyan kell megoldani a nevelését. A triviális kérdések után triviális válaszokat kapunk, amelyeknek kidolgozatlanága a meglepetés erejével hat. Bár megszokhattuk, hogy Karácsony többnyire a köznapi szóhasználatot él és kevés szaktudományos háttérrel alkalmaz munkáiban, de e probléma érintésekor különösen felszínes a hozzáállása és zsurnalisztikus a stílusa.²²

A valóság, a realitás, a szélmalomvalóság és az ember Hamvas Béla metafizikájában

Ha Hamvas Béla terjedelmes és sokrétű munkáiban egy koherens emberképet keresünk, akkor igen nehéz helyzetben vagyunk, hiszen több, egymástól független szöveghelyen fejt ki az erre vonatkozó álláspontját, s ezzel együtt egy kettősség is jellemző: a status absolutusban, az általa a tényleges valóságként értelmezett világban létező, és a történeti, a kábaság és az álarok hálójában vergődő embert egyaránt értelmezi. A *Scientia Sacra* című munkájának harmadik részében foglalkozik részletesen a kereszténység emberfogalmával.

Az emberkép vázolásához először tudnunk kell, hogy a hamvasi bölcseletben a valóság, a realitás és a szélmalomvalóság milyen összefüggéseket jelent, azért, hogy világosan lássuk, azt az életvilágot, amelyben lakozik az ember. A kérdés ezzel együtt az is, hogyan jutunk el a szent tudásig, addig, amelyben a valóság tárul fel előttünk. Mennyiben segít a filozófia, amely az élet szellemi megalapozása, a stabil szellemi életrend megteremtése kell legyen a jelen valóságos valóságában, a konkrét élet teljességében?²³ A Szellem és az Élet egymásra vonatkoztatottsága a filozófia központi kérdése, ugyanakkor a philosophiae normalist úgy határozza meg, mint állapotot és nem mint tanítást, amelynek feladata az, hogy a normális (ép, egészséges, nem rongált) embert „megtalálja”, aki „nem kis világ (mikrokosmos), hanem kis Isten (mikrotheos)”.²⁴

Az egyes szent könyvek tanításaiban jelenlévő tudás adja azt a vonatkozási pontot, amelyhez képest az emberiség a nem éber lét, a kábaság mélységeiben toporog. Az aranykor nem történelmi korszak, hanem állapot, és ezért minden időben jelen lehet, bármikor, bárhol, bárkiben megva-

²² KARÁCSONY SÁNDOR: Ocsúdó magyarság. Szokásrendszer és pedagógia. Szerk.: Kövendi Dénes. Bp., 2002. 190. p. skk.

²³ Nem időtlen érvényességeket kell átfognia, nem elvont és a létteljesség számára használhatatlan alapelveket és rendszereket kell, hogy konstruáljon, hanem a konkrét jelenlét és a konkrét személyiség teljességének, teljes létének kell a fókuszába kerülnie, hiszen a szellem és az élet gyökeresen megváltozott kapcsolódási pontjaira és az ebből következő kérdésekre kell a megfelelő és használható válaszokat megtalálni. Hamvas azt tartja szem előtt, s ezzel elsősorban a spekulatív rendszerkonceptióban gondolkodó filozófusokkal szemben érvel, hogy a gondolati törvényszerűségek alapján végrehajtott redukciók alkalmatlanok a jelen-való lét „itt és most-jának” érzékelése/megélése folyamán a reflexív megragadásra, a diszkurzív, értelemező tevékenységre.

²⁴ HAMVAS BÉLA: Silentium. Titkos jegyzőkönyv. Unicornis. Bp., 1987. (Vigília-könyvek) 191. p.

lósulhat, s csak attól függ, hogy van-e valaki, aki megvalósítja. Ebben a hagyományban egy sajátos metafizikai tudás rejlik, amely független kortól, néptől, nemzettől, s az ember antropológiai alapállását jelenti. A szent könyvek, amelyek a létezés eredetét jelzik az őskor nagy könyvei, amelyek között „a kínai Taoteking megőrizte az ősi emberiség nagy misztériumát; a Veda megőrzött olyan világosságot, amelyhez képest mindaz, amit azóta az ember gondolt, homály; Hermés Trismegistos megőrzött olyan titkokat, amelyek első kibetűzéséhez is csak a legutóbb érkezünk el. Henoah az őskorból valami egészen mást őrzött meg: az első patriarchális emberiségnek szigorú és tiszta egyszerűségét.”²⁵ Az európai bölcelet hordoz magában olyan lehetőségeket, amelyek lehetséges és járható utat mutatnak a törés után kialakult válság megoldásához. Hamvas Pál apostol, Ágoston, Pascal, Kierkegaard, Nietzsche, Jaspers, Heidegger gondolatvilágát, gondolkodásmódját értékeli úgy, hogy alkalmasak közelebb vinni az európai embert az elveszett valóságbeli léthez. Az áthagyományozódott iratok tehát az igazi, a szent tudást is közvetítik, azt, amely eljuttat Isten fogalmának, az Egynek az értéséhez és megéléséhez, aki úgy egy, „Ahogy amikor lát, az már teremtés, és amikor tud, az már alkotás. A gondolat már megvalósulás. Az a Lény, akiben minden Egy: az Első Lény – Első Lélek – minden lét gyökerében és eredetében levő legelső szikra, tudás, tett, akarat, élet, szenvedély.”²⁶ Hamvas amellet érvel, hogy nem a *valóság*, a *status absolutus*, hanem a *realitás* fogalomköre az, amelynek érvényessége dominál a történelemben, így a személyiség életvilágában is, amelyet a hatalmon lévőknek fenn kell tartaniuk azért, hogy uralkodói pozícióikat megtarthassák. Amit az emberek többsége valóságnak tart, az a realitás, amely nem más, mint megtevesztés a hatalom további biztosítása érdekében, s ezzel szemben áll Arlekin világa, Don Quijote szélmalomvalósága, Hamlet szélmalomélete. „Egyik oldalon a realitás, az állam, a kapitalizmus és a tudomány realitása, a másik oldalon a szélmalomvalóság. [...] Don Quijotével kezdődik, mert Don Quijote abba a realitásba nem egyezett bele, és kortársaival, Hamlettel, Böhme-vel és Monteverdivel külön történetet alapított. [...] Ez az élet, ahogy élünk, és ahogy nem lehet. Ez a szélmalomélet. Ez a Hamlet-szituáció.”²⁷

A realitásban a hazugság jellemzően és meghatározott módon szervezi az itt-létet, a konkrét kommunikációs életvilágbeli szituációkban „realizálódik”. Ebben a kontextusban a hazugság sajátos megjelenési formái a „világkarneváli” maszkok, a hamvasi értelemben vett reális világ maszkjai, ügyesen próbálják a titkokat fedni. A hamvasi felfogás azt teszi világossá, hogy a jelenbeli valóság hálóiban, a realitásban, a maszkok báljában az a dimenzió, azok a tények, összefüggések rejtettek előttünk, amelyeknek nyilvánosnak kellene lenniük azért, hogy lehetőségünk adódjon a létteljesítés megközelítéséhez. A maszkokat le kell, és le lehet hántani – rántani, de

²⁵ Énókh könyve. Henoah Apokalypsise. Bibliotheca. Ford. és bev.: Hamvas Béla. Bp., 1945. (Reprint: Bp., 1989. Vízöntő könyvek.) 9. p.

²⁶ HAMVAS BÉLA: Wordsworth vagy a zöld filozófiája. In: Uó: A láthatatlan történet. Sajtó alá rend.: Kemény Katalin. Bp., 1988. (Hermész könyvek) (továbbiakban: HAMVAS, 1988.) 49. p.

²⁷ HAMVAS BÉLA: „Regényelméleti fragmentum.” In: Arkhai és más esszék. Szentendre, 1994. (Hamvas Béla Művei 7.) 278–279. p.

újabbak tapadnak a pszudolétben az emberre. Valódi lényünk a zárójelben van, a „parole interieure-ben”, a lelkiismeretben, ahol nem lehet hazudni. A hamvasi értelemben a maszk mindig felcserélhető, de a lelkiismeret, amely a lárvaállapotban is állandóan jelen van az egyén érzelmháztartásában, tudja az igazat, s azt is, hogy az álca mit és miért rejteget. A pszudoegzisztens lét önvédelmi hazugsághálót fon maga köré, s ha a megtévesztés nem a Másikra irányul, hanem önmagamra, a hazugságszisztémában az öncsalás folyamata eredményes lesz. Az önámítás valójában nem más, mint külső és belső hazugságrendszerre egy életrendet építeni.

„A pszudoegzisztencia egy percig sem élhet önvédelmi hazugságok nélkül. Ha ez a hazugság, amit állandóan újabb hazugságokkal kell megvédeni, végül, pszudológia lesz. A megtévesztésben a súly nem arra esett, hogy más vezesse félre, hanem, hogy önmagamra tévesszem meg. Nietzsche-nek igaza van, az, amit másnak hazudok, ahhoz képest, amit önmagamnak hazudok, számításba sem kerülhet. Pszudoegzisztenciám védelmére építettem ki a hazugságszisztémát.”²⁸

Ez a középszerűek birodalma, s középszerűnek lenni annyit jelent, hogy azt teszem, amit a meg nem számolható többség: hazudok, s e hazugságra életrendet építek. Ki kell lépni a pszudoegzisztenciából, és az élet és a szellem egységét kell megvalósítani. Hamvas az *Interview*ban önmaga hazugságszisztémáinak lebontási lépéseit gondolja át, azokat, amelyek az egyes lépések tartalomegységét tekintve a megtört léttel élő történeti ember lehetőségeit bontják ki a pszudoegzisztenciális lét megszüntetése érdekében. Ezek a lépések először az ún. „életéhség”, az élethiányok megszüntetésére vonatkoznak. „Az első lépés nehézsége. Először kellett az életéhséggel való kapcsolatot megszakítani. [...] Az ember éhséggel születik. Hataloméhség, vagyonéhség, híréhség, nőéhség, mámoréhség és valamennyi közt a legkevésbé csillapítható maga az életéhség, mert a legkevésbé konkrét. Abból vagyok, ami bennem a nemlétező, az üresség, a semmi, ami nélkül nem tudok lenni, amit akarok, de ami nincs.”²⁹ Mivel az élet tulajdonképpen hiány-lét, a hiányok, az üresség, a nem-létező mindössze a sóvárgást eredményezik. Hamvas amellelt érvel, hogy az írás az, amely a pszudovilágban további lehetőséget ad arra, hogy hazugságmentessé váljon a lét. Ehhez az alap-léthelyzetemben igaznak kellennem, hiszen „a hazugságmentes írás és a hazugságmentes egzisztencia egymást fedi és azonos feladat, az emberi alapállás megvalósítása”. Ehhez nem kell tehetség, hanem az igazság ismerete, amelyet csak az igaz egzisztencia találhat meg. És ehhez az élethez meg kell találni a hiteles szöveget, de a szöveghez is a hiteles, realizáló egzisztenciát.

A harmónia és a krízis embere

Az eredeti létteljesség, az ősharmónia értelmezésekor azt tétélezi, hogy az emberi logika, ha helyesen működik az ősréndből, őslógikából veszi a min-táját. Ez a Kozmikus ősrénd, s ezt akkor tudjuk megközelíteni, az emberi

²⁸ HAMVAS BÉLA: Interview. In: Uő: Patmosz. Esszék. 1. rész (1958–1964) Szombathely, 1992. (Életünk könyvek) 257–258. p.

²⁹ Uo., 262. p.

lélek teljessége, hiánytalansága akkor működik, ha személyiségről beszélhetünk az individualitás létvilágában. A személyiség, a lélek teljessége a következőképpen fogalmazódik meg nála:

„Olyan lélekről van szó, amelyben mindaz, ami a lélek egész voltához kell, együtt van. Ilyen a tökéletesen teljes, hiánytalan, minden oldalon kerek és befejezett lélek, ahol érzékek, tudat, értelem, imagináció, képzelet, intuíció és minden egyéb harmonikusan találkozik, természetesen csak az isteni lélek. De néha, szerényebb formában jelentkezik az embernél is, és akkor úgy hívják, hogy személyiség. A személyiségben a lélek minden tulajdonsága és eleme együtt van.”³⁰

A teljes lélek, amelynek törekvése, természete, célja, ösztöne, hogy mindig egészségesebb legyen a Nagy, univerzális, egyetemes, kozmikus lélek, a Makropsyché. A töredékes, amelynek ösztöne, hogy mindig kisebb, hiányosabb és üresebb legyen, a Mikropsyché.

Hamvas a logikai-morális-esztétikai teljességet ugyanúgy tételezi az emberi teljes lét magyarázatokor, mint a filozófiai rendszerben gondolkodók.³¹ „A normális ember az igaz, az éber és az egészséges egyben. A normális ember a morál, az esztétika és a logika síkján is ép, testben, lélekben, szellemben”³² – írja. A normális ember az autentikus személyiség, s a lehetőségeit tekintve mikrotheosz.

Az ember az élet-lehetőségeket születése pillanatában egészben, egységben kapja, s nem részletekben; ez az egység eleve adott számára, olyan kiinduló helyzetet jelent, mely a realizálás folyamatában utat nyit a személyiséggé váláshoz. A probléma kibontásakor a Makropsyché és a Mikropsyché fogalmát párhuzamba állítva az előbbit, mint a hiánytalan, az univerzális isteni lelket tételezi, amely eleve egységes, és az érzékek, a tudat, a képzelet harmóniája együtt létezik. Ez az egység, mint ősharmónia eredendően adott volt az ember számára, azonban felborult a rend Szókratész után, és nemcsak az európai hagyományban. Az ősharmónia megteremtése újra lehetségessé válik, amellyel együtt a realizálás folyamatában személyiséggé válás lehetősége is fennáll. A realizálás nem más, mint második születés, amely, mivel folyamatos, sohasem zárul le, sohasem kész állapotot hoz létre. E folyamat eredménye lehet a transzparens egzisztencia, amely az el-nem-rejtett lét, a maszk nélküli lét értelmezését precízebb,

³⁰ HAMVAS, 1988. 27–28. p.

³¹ Itt utalunk a böhmi és a brandensteini filozófiai rendszer teljességét alapozó emberfogalomra. Böhmnél az öntét az ember, az önértékű szellem a valóság és az értékek világának „jelentő csomója”, s mint ilyen, a világ, a Mindenség központja. Öntét és önérték az emberi szellem, s mint ilyen testi, lelki és szellemi egység. Mindezek a filozófiájában megfelelő részdiszciplínákban kapnak elméleti elrendezést, az összefüggések hálózatának értelmezését. Így a logikában, az etikában és az esztétikában. Brandenstein Bélánál is az ember, a mikrokozmosz a test–lélek–szellem egysége, s a filozófiai rendszere is erre a tengelyre épül fel, különösen akkor, amikor a metafizikában tárgyalt úgynevezett életágakat elemzi; a mindennapi, a tudományos és a művészi alrendszereket, s a mindent átható „szellemi léttant”, az etikát.

³² HAMVAS BÉLA: *Tabula smaragdina (1947–1950) – Mágia szutra (1950)*. Szombathely, 1994. (Hamvas Béla művei, 6.) (továbbiakban: HAMVAS, 1994.) 337. p.

pontosabb fogalomkörét jelenti. Ha az átvilágított, nyitott egzisztencia sikeresen megvalósul az individualitás szintjén, akkor lehullanak/lehullhatnak az élet-világbeli maszkok az Énről és a Másikról is. Az univerzális orientáció és a transzparens egzisztencia, az autentikus, az átlátszó, a nyitott itt-lét összefüggéseinek összegzése a *Scientia Sacra* harmadik könyvében fogalmazódik meg. Alapállása szerint az igazság szelleme, a Szent Szellem, aki az igazságba beavat, nem más, mint a pneuma tész alétheiasz,

„az univerzális orientáció és a transzparens egzisztencia egysége. Az első fokozat az igazságot felismerni, a második az igazságban lenni, a harmadik az igazságért lenni. Az igazságnak olyan légkörében élni, hogy az embernek külön bizonyítékra ne legyen szüksége [...]. Aki az egésznek megnyílik, önmaga átlátszóvá lesz. A rejtekhelyből kilép, a biztosítást feladja. [...] Nincsen szüksége védelemre, sem vallásra, sem elméletekre, mert nem könnyíteni akar magán, és magát nem akarja kivonni, hanem éppen belevetni, és önmaga és a világ valóságát akarja helyreállítani [...] *Alétheia*, ez a fedetlenség. Részesülni az igazságból, amely teljes egészében mindig itt van.”³³

Jézus az, aki az igazság szellemének képességét magában hordozza, ezt mindenki számára gyakorolhatóvá és átadhatóvá tette. Tehát a konkrét itt-lét azokat a lehetőségeket hordozza, amelyekből a számunkra adottakat birtokba vehetjük, realizálhatjuk, de ez csak, mint elvi feltevés állja meg a helyét. Hiszen esélyük van, de a realizálás folyamatában a szükségszerű vagy éppen a véletlen, amit Hamvas nem kapcsol be a fenti törvényszerűségekbe, amit éppenséggel sorsnak is nevezhetnénk, megvétőzhatja a realizálás folyamatának egyes elemeit. Úgy tűnik számomra, hogy Hamvas többnyire tudatosan felépített terv-megvalósításról beszél, amelyben nincs szerepe – vagy legalábbis nem tulajdonít neki különösebb jelentőséget – a Másik projekciójának, imaginációjának és realizációjának, illetve az „isteni beavatkozás” lehetséges és nem kiszámítható voltának. De mit is realizálunk, mit is jelent az imagináció? Az imagináció Hamvas értelmezésében elsődleges és nélkülözhetetlen is a normális, emberi élet megvalósításában a realizálást megelőzően/közben. E folyamat kettőssége azt is jelenti, hogy egymással párhuzamosan haladhat egymás mellett, illetve egymást áthatja. Az imagináció az életképzelet, életterv, amelynek segítségével az Én, mint létező a számára adott életvilágbeli lehetőségekből – a megismerés folyamatával együtt – megvalósítja az üdvöt, amely az adott korban a megteremthető legteljesebb értékvilágot jelenti. Erről így ír:

„Az élettervet úgy kell felépíteni, hogy az az üdvöt szerezzék meg. Az ember önmagát ezen a ponton nyeri meg, vagy veszti el. Aki életének sikeréért küzd, üdvét csaknem minden esetben eljuttatja, akár felelőtlenségéből, akár könnyelműségéből, gyengeségéből, élvágyból, jellemhibából, léhaságból, tudatlanságból, vagy, mert magát becsapta és elhitte, hogy a fontos az élet [...] A tervet mindenkinek magának kell elkészíteni. Üdvömet senki más helyett nem szerzi meg. Megszerzésben pedig teljesen szabad vagyok.”³⁴

³³ HAMVAS BÉLA: *Scientia Sacra*. Szentendre, 2006. (3. kiad.) III. 122–123. p.

³⁴ HAMVAS, 1994. 271. p.

Az üdv fogalmán tulajdonképpen a „minden időben az elképzelhető és megvalósítandó legmagasabb értékfogalmat szokták megjelölni. Az üdvben az életjelentőség és az örök jelentőség egymástól nem választható el. Minden valódi életérték üdvérték, ami pedig nem üdvérték, az az életben is értéktelen.”³⁵ Az imagináció nemcsak a szem, amelyik lát, s nemcsak a kép, amelyet lát, hanem egy határozott akaratú választás, fordulat, éppen ezért többnyire nem tudattalan, de a tudatosítása az imaginációnak igen nehéz és bonyolult folyamat. Az embert mindig imaginációja vezeti akkor is, ha tudattalanul, akkor is, ha tudatosan éli ezt meg, s mindig teremtő tevékenység, amelyben az embernek lehetősége van arra, hogy azzá alakuljon, amit az imaginációjába helyez, nem lehet és nem szabad összetéveszteni a fantáziával és az álommal.

A női princípium két arca – Sophia és Éva

Az ember testi–szellemi–lelki egysége a nőiség értelmezésében azt is jelenti, hogy Hamvas felfogásában a hagyományokban gyökerező kettőssége a női princípiumnak, amely Sophia-Éva, a szellem és az anyag kettősségét jelenti, egy másik dualitásból eredeztethető, abból, hogy az ember eleve kétnemű. Tehát a női princípium értelmezésekor az alap, amelyről el kell indulni, lételméleti, metafizikai. A metafizikai érzékenység a lélek legelső tapasztalata, amelyből az asszonyi lét is megérthető. Abból indul ki, hogy a világ titka nem a kétneműség az Egyben, hanem az ősneműség, hiszen az ősnemű az Egy, s az asszonyi lét rejtélye ott van, ahol az Egy kettéválik.

A normális, az igaz emberi élet megvalósításában egy kettős folyamat működik, illetve párhuzamosan haladhat egymás mellett, egymást áthatva. Ezek, mint láttuk, az imagináció és a realizálás. Az imaginációban kivetíti saját létlehetőségeit, a realizálásban megvalósítja azokat. Ez a kettősség az autentikus női lét jellemzője is, amennyiben Sophia szépsége, bölcsessége és Éva bűbája együtt lép fel a realizálás folyamán. Az autentikus női lét megteremtésekor az álarc, a maszk általános kérdésköre sajátos színezetet kap. A maszk-probléma jellegzetesen a nő-képben is jelentkezik Hamvasnál, hiszen amellet érvel, hogy Éva megjelenése, bűbája a szellemet felcserélte a szépséggel, megteremtette a csábítás terméketlen és üres, céltalan és értelmetlen jelenlétét az emberi, a történeti világban. Átala lett a világ látszat, kép, maszk, ami mögött nincs semmi, hiszen felébredve ebből a káprázatból, rájövünk, hogy nem-valóság volt. S erre a férfi jön rá.

„A földi asszony egész léte és lénye ebben a bűbajos csábításban merül ki. A bűbáj az asszony anyagiassága. Ez rajta a Hatalmak bélyege, és ez benne és rajta: a karakter, az arculat. A nő festi magát, öltözködik, kedvét leli abban, hogy belső lényéről nem is szólva, még testi valóságát is eredeti mivoltából kiforgassa, még anyagi alkatát is elváltoztassa és elfátyolozza. Egyetlen célja van: csábítani [...] Mit akar? Uralkodni, hatalmaskodni? Termékenységéhez nemzőt keresni? Nem. A csábítást csak az érti meg, aki felismeri benne az üres hiúságot, az asszonyi Én eredendő bűnét – az asszonyi hübriszt. A csábításból nem fakad szerelem, házasság, uralom,

³⁵ HAMVAS BÉLA: Az öt géniusz. A bor filozófiája. Szombathely, 1988. (Életünk Könyvek) (továbbiakban: HAMVAS, 1988a.) 60. p.

hatalom, dicsőség, győzelem, boldogság, megnyugvás, megtisztulás, nemesség. A csábításból nem fakad semmi: az egész a tarka és kábító és szemfényvesztő mesterkedés mágikus játéka, ami elbűvöl és elkápráztat, de ha szertefoszlik, a csábító és az elcsábított is kiábrándultan, szegényen, keserűen és üresen magára marad. A csábítás és a bűbáj a szépség és a bölcsesség pótléka és meghamisítása [...] Szophia szépsége és bölcsessége szeretet és szeretetet ébreszt; Éva bűbája káprázatot ébreszt. Szophia szépsége örökre leköt: vele egyesülni a szeretetben a végtelen időkre szóló Egységbe visszatérni. Éva bűbája elkábít, de a kábultságból való ébredés után kiderül, hogy egyesülés nem is történt; az egész csak káprázat és varázslat volt.”³⁶

Évának, a földi asszonynak tehát egyetlen célja lénye szerint a bűbáj, s ugyanakkor ez a végzete is. Fél attól, hogy öreg és csúnya lesz. De a szépség – mondja Hamvas – „nem tulajdonság, hanem Istenhez való hasonlóság. Amit el lehet veszíteni és amit a nő el is veszít, az a bűbáj. Ezért lesz rút és vén. – A szépség nem valami, ami merő külsőség. Tudjuk pedig ezt onnan, ahol a szépség igazán megvan: a művészetből. Ott megvan, és ott örökre meg is marad. A művészetben a szépség realizálódik. A szépség az egész lényen uralkodó hatalmas tűz és fény. Ami merő külsőség, az a bűbáj; a ruha, a festék, a szerep, a betanult mosoly és mozgás és modor. S ez az, amit a nő elveszít: a bűbáj eszközeit. S ez az, amit a bűbajos mint végzetet kénytelen átélni: felismerni, hogy a maszkot választotta és nem az arcot.”³⁷ Azonban különbséget kell tenni a szépség és a bűbáj között, mert többnyire az ember nem veszi észre, hogy amikor a nőt szépnek mondja, tulajdonképpen a nő első és ős képével, Sophiával hozza vonatkozásba. Évát és Sophiát azonosítja. Az azonosítás az anyagi természetben kiküszöbölhetetlen. Az ember a nőt itt sohasem fogja tudni másként látni, mert sohasem fog tudni megszabadulni a benne élő Sophiától, az első asszonytól, az ősi Szűztől, az Égi Leánytól, de sohasem tud megszabadulni az érzéki világban élő nő lényétől sem. A festék, a szerep, a betanult mosoly, avagy a bűbáj, a pillanatnyi lét az Éva-i. Hamvas végső következtetése, hogy a bűbáj és a szépség együtt jellemzi a női princípiumot, de a bűbáj a pillanat világa, a pillanat varázslata, a maszk, a szépség a szakrális hétköznapi autentikus világában lehet jelen, illetve megvan a lehetőség annak realizálására.

Ha az irónia és a szarkazmus mezejére lépünk a hamvasi világban, akkor érdemes kitérnünk egy pillantás erejéig *A bor filozófiája* egyes szöveghelyeire. Ez az esszé nemcsak Hamvas életművében, hanem a teljes hazai – megkockáztatom: a világirodalomban is – irodalomban különös helyet foglal el. Hamvas az őseredetiséget, a harmóniát e művében a diónüszoszi és jézusi „életvilágban” találja meg, amelyek felidézésével lehetőség van arra, hogy az inautentikus, maszkokkal telített válság-világunkat valamiképpen „megzavarja”, vagyis felidézze a status absolutus állapotát.

E világban tehát a bor is maszk, s nem akármilyen: hieratikus maszk. Isten inkongnitója. Ez a maszk és az isteni ősfolyadék segít feloldani a léttel együtt járó görcsöt, sokkot, szorongást, segít hidat verni az eredendő bűn

³⁶ HAMVAS BÉLA: *Scientia Sacra*. Az őskori ember szellemi hagyománya. Bp., 1988. 167–168. p.

³⁷ Uo., 168. p.

elkövetésének pillanata és a „végső világünnep” napja között. E hídteremtést csak önkívületben lehet elviselni, mondja Hamvas, s ehhez a bor segít. Vagyis az inautentikus lét maszkjai leránthatók egy másik maszkkal? – tesszük fel a kérdést Hamvasnak. A válasz: igen, de csak isteni maszkkal, a hieratikus maszkkal. De melyek ezek a maszkok? A pietista és a materialista is egyfajta maszkot hord, és a nő pedig megjelenhet drágakóként vagy egy borfajtaként, illetve ezek maszkját veheti fel.

Hamvas szarkazmusa, iróniája igen erőteljesen végigvonul az egész esszén. Ez a gúny szól a materialistáknak és a pietistának is, aki nem más, mondja Hamvas, mint ateista álöltözékben. A puritánok és a pietisták a nőket is csak absztrakt módon ismerik – folytatódik a szarkazmus –, csak szemükkel és fülükkel, máshogyan, mint például tapintással, ritkán.

Az irónia mellett igazán lírai stilisztikai megoldás, ahogyan a nő és a drágakő párhuzamának cizellált jellemzésével kiemeli a női princípium lényegi elemeinek egyikét:

„Minden szép nőből végül is drágakövet lehetne készíteni. Vagy bort. De akkor nem kristályosítani kellene, hanem feloldani. A drágakövet úgy használnám, hogy aranyba foglalnám és esszenciáját a szememen keresztül magamba szívnam. A bort természetesen úgy, hogy meginnám. A Zsoltár azt mondja: Kóstoljátok meg és lássatok. – Persze az lenne a legjobb, ha a drágakövet, amikor akarom, átváltoztathatnám nővé, kigyönyörködném magam benne, aztán újra átváltoztathatnám és meginnám, végül ismét drágakő lenne és sose fogyna el. Volna zafír és ametiszt és gyöngy és gyémánt és smaragd és topáz asszonyom és borom. Mámoratómiám főtétele: minden mámor gyökere a szerelem. A bor folyékony szerelem, a drágakő kristályosodott szerelem, a nő az élő szerelemlény.”³⁸

Ugyanakkor esszéjében egy másik, egy rejtekező, csak rituális állapotban felszínre törő, rendkívül meglepő oldala is feltárulkozik a nőnek, amelynek többretegű jelentése nehezen fejthető fel: megjelenik a nő, mint a mámor leánya, aki elfelejtette a kiszámított bájolást, minden tisztátalanság kiegészítője. Hamvas apró életvilágbeli pillanatokból állít össze egy szakrális képet, s a képzeletében, az imaginált életvilágban megjelenő nőket vizionálja, ahogyan táncukat lejtik, és olyan tiszta lényként állnak előttünk, akiből csak szerelmet szabad „csinálni”, de üzletet, uralmat nem. E szakrális képességet nem szabad arra használni, hogy a nő vele ruhát, ékszert, pénzt szerezzen. A res fortissima a pietistáknak és a puritánoknak szól az esszé végén, azért is, hogy ne csak a döbbenetet fokozza, hanem további titkok is feltárulkozzanak, megnyíljanak a rejtőzködő női lélekből.

„Nézd meg jól ezt a fiatal asszonyt, rendetlenül feldúlt hajával, minden mozdulata kör alakú, mint a keble és a combja. Gömb alakú zene, de illatból és ízből. Kóstoljátok meg és lássatok, mondja a Zsoltár. Hangja, mikor nevet, mint a megdicsőülés. Szeme szikrázik. Orrcimpái kitágulnak és reszketnek. A mámor leánya, elfelejtette a rossz kurvaságot, a festéket, a cicomát, a rosszhiszemű és kiszámított bájolást. Ilyenkor a legillatosabb, és csókja a legforróbb. [...] Borzas fejét eszelősen rázza, hátraveti magát a földre, karját szétveti. Felcsúszik a szoknyája, de észre se veszi, sem ő, sem

³⁸ HAMVAS, 1988a. 138. p.

más. A görögök tudták, hogy a nő legmélyebb lénye ez a szakrális kurvaság. De amikor önmaguktól ittas nők Dionüszosz nagy ünnepén a hegyek között őrzöngő táncukat járták, a férfiaknak még csak közelükben sem volt szabad lenniük. Akit megtaláltak, azt a mainaszok széttépték. Mert a kurvaság csak alacsonyabb, csak vörösen izzó állapotában kapcsolódik a szerelemhez. Mikor már fehéren izzik, a férfinak semmi köze. Akkor már a szenvedélyes önfeláldozás mámore. Áldozat. Vagyis vallás. Ebből a vallásból szabad szerelmet csinálni. Kell is. Főképpen mi mondjuk ezt, a férfiak, akik enélkül az asszonyi tűz nélkül egész életünkben dideregnénk. Nekünk ezt hirdetni kell, és az asszonyoknak meg kell magyaráznunk, hogy mindez csakis értünk van. Persze van nő, aki elhiszi, van, aki csak mosolyog. Mondom, szerelmet szabad belőle csinálni. De üzletet, uralmat csinálni, e szakrális képességet arra használni, hogy a nő vele ruhát szerezzen, ékszert, pénzt, azt nem szabad. De megmondom, mi az, amit legkevésbé szabad: pietizmust és puritánuságot nem szabad. Szigort és előítéletet, megbotránkozást és álszemérmert, fogakat összeszorító kegyetlen erkölcsöket, idegbajos pedantériát, rigolyát, házsártosságot, hisztériát, kevély és hiú önimádatot nem szabad.”³⁹

³⁹ Uo., 158–159. p.

SUMMARIES IN ENGLISH

A 'customized' *Fides Iesu et Iesuitarum* (1610)?

Szolnoki, Zsolt

Fides Iesu et Iesuitarum, as a representative piece of international anti-Jesuit writings, was translated into Hungarian by János Kecskeméti C. It was issued in Bártfa in 1619, the year the Society of Jesus had to leave Upper Hungary and flee from Prince Gábor Bethlen, György Rákóczi and Czech allied protestant forces. According to international bibliographical research, *Fides Iesu et Iesuitarum* has six Latin publications before Kecskeméti C.'s translation. His work based on the last one, a distinctly modified Oppenheimian Latin edition issued in 1610. As the first 17th century publication of *Fides Iesu et Iesuitarum*, it was completed and probably edited by Imre Pécseli Király and his Hungarian fellows at the University of Heidelberg at the request of Máté Makai, reformed schoolmaster of Nagyszombat. By using previous editions, distinct structural modifications of the Oppenheimian *Fides Iesu et Iesuitarum* were carried out the way in which the completed work could suit current needs of the polemics surrounding confessional process of Hungarian territories. In my study I would like to examine these structural modifications and introduce an important text-'tuning', which also clearly indicates a certain reformed confessional self-definition.

Anglo-Saxon Influences of Popular Religiosity in the 19th Century Hungary

Szigeti, Jenő

In Hungary, the name 'free churches' is applied to the small Protestant denominations which – on the basis of their Biblical conviction – insist on the voluntary and active membership in the congregation based on conscious decision of faith. Churches of this type maintain their congregations as well as their national origins by the voluntary contributions of their church members. These new denominations reached significant success with their mission-work, strict and old-fashioned Puritan morals.

The oldest free church congregations – the Nazarenes, the Baptists, the Adventists, and the Methodists – started out wide variety of ethnical backgrounds in our country. The official church aspired to eliminate the folk religious groups during the time of licenciatius and the bloodless, Counter-Reformation by claiming that they are primitive, their ideas the Enlightenment way of, another cultural growth is contradictory thinking. This way of thinking of the official Churches could be observed in the ethnical area. The reason for the rapid growth of the free churches or new Protestant Churches was that they found the link with these folk religious groups. This is reason for the strange duality seen in these new Protestant churches which followed, more sophisticated, western, bourgeois ideas in their organizations, teachings and ethics as the descendants of the puritan religious spirit and yet, still being capable to take a part in the folk religious movement.

Sára Salkaházi, the Social Sister

Vasas, Ilona

Sára Salkaházi was born on May 11, 1899 in Kassa (Košice), into a family from the upper middle class. Her grandfather, Lipót Schalkház was of Austrian origin, from Drosendorf, who moved to Kassa in 1842, where he soon became a successful innkeeper, and due to the Hungarian revolution and war of independence of 1848–49, he also became an enthusiastic Hungarian. He built the biggest hotel of Kassa, the Schalkház Hotel, which grew into the centre of Kassa's public-, educational and political life, holding this status for decades.

Sára lost her father early, but her talent for writing was presumably inherited from him. She enrolled to the schools of the Order of St. Ursula, where she also received her teacher's degree in 1917. Her – up until then – upright course of life had to face obstacles, when the Czecho-Slovakian state demanded a loyalty oath of its employees, but Sára Salkaházi, as a true Hungarian, refused to take this oath.

As she lost her job, in the next years she worked in the family hotel, and learned the profession of bookbinding, but more importantly she was constantly publishing. Her smaller publications, later columns were published in Kassa's *Esti Újság* and in Prague's *Magyar Hírlap*. Her book of short stories was published in 1926, and its reception indicated that a successful and popular writer's career is in front of her.

Why didn't she choose this path then? Why did she join the Sisters of Social Service and what kept her there? How did she cope with the testing and demanding circumstances during her catholic, social and charitable work and numerous tasks in the 1930's? Did she have conflicts, inner struggles? If so, how did she overcome them? In my essay I'm searching for these answers, invoking letters, her publications and writings about her.

A Bloodless Martyr's Life.

Additional information of the life of bishop József Pétery of Vác, with special focus on the Hungarian Revolution of 1956

Földváry, Gergely

The name Bishop Dr. József Pétery of Vác is faintly known outside of the diocese of Vác, though only to those who are well versed in the subject. His name and role are only mentioned in one or two sentences in a few short memoirs part of the literature of the history of the Catholic Church. However, his suffering and self-preservation during Communism can provide us a great example not only of old times but also for the wider audience of today. My research is a modest attempt to fill in this missing part of Catholic Church history, which allows us to have a closer look at the chapters of József Pétery's life especially during the Hungarian Revolution of 1956. József Pétery took a stand for his beliefs and, just as Mindszenty, he did not submit to Communism. He did not support the 'peace movement of the priests' ('békepapi mozgalom') which is directed by the communist. When he refusing to give the abbacy to three 'peace priests' (collaborator) against

the pressure of the communist, he was prevented from leading the Vác Diocese and interned to Hejce in 1953. He was freed by a small delegation from Vác in the midst of the excitement of the Hungarian Revolution of 1956, but after the fall of the revolution was sent back to Hejce where he lived until his death in 1967. József Pétery faced the difficulties of his time with hard-handed, fit and fearlessness, making many sacrifices for his faith and the Catholic Church. He refused to surrender even in the darkest hours.

Reflections of the Ideology, Messages of the Reformation in the Works of Dr. Sándor Koncz

Horváth, Krisztina

Sándor Koncz (1913–1983) was a 20th century Calvinist scientist pastor, theological teacher, a university tutor, a minister from Alsóvadász settlement, an archivist in Sárospatak. His scientific and publicist activity is well represented, besides his three major works, by his shorter or longer articles and papers, the number of which adds up to around two hundred. Although the ecclesiastic policy of his time was trying to isolate and confute him, we must admit that the 20th century history of the Hungarian Calvinist church cannot be complete without knowing his oeuvre.

This paper provides an insight into the life of the pastor, whereas we created a summary of his ideas, opinion on the formation of the 'neo-reform' theology, its doctrines, the predestination and the five Solas – on the occasion of the anniversary of the 500 years of reformation: Sola Fide (by faith alone), Sola Scriptura (Scripture Alone), Sola Gratia (Sola by grace alone), Solus Christus (Christ alone), Soli Deo Gloria (to God alone be the glory). The present study invokes his stories, illustrated images on several occasions, holding the reader spellbound and making him brood over.

Hungarian Protestant Thinkers on the Idea of Man I.

Veres, Ildikó

The second part of the study outlines the concept of man in the philosophical work of Sándor Karácsony and Béla Hamvas. Both have a Protestant background. In Karácsony's philosophy the Hungarian reality, Hungarian traditions and the Hungarian literature are the decisive source, however, Hamvas is closely linked not only with Hungarian traditions, but also with European and Eastern traditions.

The Protestantism of Karácsony is strongly influenced by Debrecen and the world of the 'Calvinist Rome'. The social-psychological and the social-logical relationships are the coordinates in his 'natural system' concept. The individual, the Other man and the language are the essential elements of the concept of man, which is always associated with the attribute 'Hungarian'.

The philosophy of the Hungarian man is a special kind of the social relations that originate from the Hungarian reality and return to it. The

centre of his language and man-concept is the co-ordination, the co-ordinate structure which anticipates the elements of today's psycholinguistics. In order to outline the man-concept of Béla Hamvas, the study first examines the relationship between ancient reality, existence reality and 'windmill' reality. He interprets the man in this triple world. The ancient reality is the status absolutus, the golden age, the existence reality is the liar world of the historical man and the windmill reality is Arlekin. The purpose of the entire human soul is to realize the state of the transparent existence and to be more and more complete: this is the Makropsyché. The transparent existence is the non-concealed existence, the absence of the mask. According to Hamvas a normal person is true, awake and healthy. In the area of moral, aesthetics and logic, he is also soul in body, soul, and spirit. A normal person has an authentic personality and considering his possibilities he is mikrotheosz.

In the interpretation of Hamvas, the female principle carries duality, which is rooted in traditions. In the female essence, Sophia and Eve mean the duality of spirit and substance.

The study deals with the dilemma of the philosophical system and the thinking which rejects it, especially the theoretical problems in the Hungarian philosophy.

Bét HaKneszet – A gyülekezet háza¹

Wintermantel Balázs

„Aki a Felségesnek rejtekében lakozik, a Mindenhatónak árnyékában nyugszik az.” (Zsolt 91,1.)

Szeretettel ajánlom az írást az Agapé Pünkösdi Gyülekezetnek.

Bevezetés

A Thököly út és a Dózsa György út kereszteződésénél (a Dózsa György út² 7. szám alatt³) lévő százéves bérház a külseje alapján semmiben nem különbözik a környező épületektől. Belülről azonban érdekes titkokat sejtet. A háromemeletes, környezetéből ki nem tűnő homlokzata még a lakáskeresők figyelmét sem nagyon kelti fel, az udvarát azonban élő fák népesítik be. Az udvar másik végén, a bejáratnál szemben, egy nagy, kétszárnyú, kopott fakapu látható, amelyen akár egy lovas fogat is áthaladhatna. A nagykaput egy kis, emberi közlekedésre kialakított faajtó tagolja, amely egy jóval kisebb másik udvarra vezet, ahol egy jellegében még egyszerűbb, jelentéktelennek tűnő 245 m²-es,⁴ téglatest formájú, épület áll, az Agapé Pünkösdi Gyülekezet⁵ imaháza.⁶

¹ Másként: a találkozás háza, a zsinagóga (héber).

² A Dózsa György út az ötvenes évek kerülethatar-módosításai következtében került el a VII. kerületi Erzsébetvárostól Zuglóhoz, s az 1860-as évektől az 1945-ös átnevezéséig Aréna útnak hívták. Az épület címe így Aréna út 7. volt.

³ Az épület bejáratát egy, az 1990-es évek végén történt átalakítás során a XIV. ker., Thököly út 46/b. szám alá helyezték át. Ezért az ma már csak innen közelíthető meg.

⁴ Tulajdoni lap. Budapest Főváros Kormányhivatala XIV. Kerületi Hivatala. 1146. Budapest XIV. ker., Dózsa György út 7. sz., fszt. 14.

⁵ A közösség a Magyar Pünkösdi Egyház tagja. A Szentlélek ma is közölt ajándékaira különös hangsúlyt fektető neoprotestáns, evangéliumi pünkösdi – ún. karizmatikus – mozgalom magyarországi megalakulása az 1920-as évekre tehető. Az I. világháború után az Amerikába kivándorolt magyarok közül hazatérő hívők missziója nyomán, egymástól függetlenül, több gyülekezet is alakult. Közülük az amerikai Assemblies of God misszióhoz tartozó ág erősödött meg (elsősorban Mihók Imre és Rároha Dezső munkájának köszönhetően). Nevük először Magyarországi Istengyülekezetek, majd Istengyülekezetek Magyarországi Szövetsége volt. A növekvő mozgalomnak 1931-ben már 31 gyülekezete volt. A szövetség vezetését ekkor Siroky István, majd Tomi József látta el. A mozgalomban bekövetkezett ellentétek szakadásokhoz vezettek. A Rároha vezette szövetség maradt az Istengyülekezetek, a Tomi-Siroky vezette szövetség pedig létrehozta a mozgalom később erősebbé vált ágát, a Pünkösdi Gyülekezetek Szövetségét. 1936-ban a két szárny egyesült. A Horthy-korszakban betiltott pünkösdi gyülekezetek illegálisan működhetek csak tovább. A mozgalom közben és a háború után is több elágazást, szétválást és egyesülési kombinációt ismerő (és nem egyszer a politikai befolyásolási kísérleteknek is kiszolgáltató) történetét itt külön nem részletezhetjük. 1962-ben mindenestre létrejött a nagyobb pünkösdi irányzatok, az evangéliumi keresztyének és az evangéliumi pünkösdiiek egyesüléséből a ma is ismert egyházszervezet, az Evangéliumi Pünkösdi Közösség (EPK), amely 2011-től új név alatt, mint Ma-

A ház története önmagában talán nem érdemelne több figyelmet annál, amit a gyülekezet honlapján olvashatunk: „A helyiség régebben lovaglóterem volt, amit a háztulajdonos gróf leánya használt. Majd a zsidó hitközség vette át,[...] és étkezés céljára rendezték be.”⁷ Jobban elmélyedve azonban e múltban, egy igen izgalmas és sokat mondó egyház-, ökümené és várostörténeti mikropanoráma tárul fel előttünk.⁸

Az épület minket érdeklő tulajdonosi és funkcionális hátteréről (az elérhető telekkönyvi adatok alapján) az alábbiakat tudhatjuk: az ingatlant 1897. április 1-én gróf Vass Jenőné Hetei Bakó Irma⁹ cegei lakos vásárolta meg¹⁰ (feltehetően egy bizonyos Schwartz Páltól,¹¹ aki 1895-től volt annak tulajdonosa). Az újsághirdetésekből az ingatlant innentől kezdve Vass Jenőné bérházaként említik.¹² A lovaglóteremre nem találtam ugyan utalást, a gyülekezeti honlap állítása azonban nem elképzelhetetlen, különösen, hogy a környéken ebben az időben több helyen is hirdettek kiadásra

gyar Pünkösdi Egyház folytatja tevékenységét. (Már e néven kerültek be egyébként az őket nem csak bejegyzett, de „történelmi kiségyház” minősítéssel elismerő 2011. évi CCVI. törvénybe is.) Részletesen mindehhez ld.: SZIGETI JENŐ: A magyarországi pünkösdi mozgalmak. In: Rajki Zoltán – Szigeti Jenő: Szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig. Bp., 2012. 181–186. p. A pünkösdi mozgalom magyarországi történetét bővebben ld.: TÓTH LÁSZLÓ – MAKOVEI JÁNOS – KOVÁCS BÉLA – PATAKI ALBERT: A pünkösdi mozgalom Magyarországon. Bp., 1988.; RAJKI ZOLTÁN: A pünkösdi mozgalom története Magyarországon, 1945–1961. Bp., 2011. A Magyar Pünkösdi Egyház (MPE) megalakulása Magyarországon. Online: Magyar Pünkösdi Egyház honlapja: <http://punkosdi.hu/Egyházunk/Történelmünk/Hazai> – 2018. január.

⁶ A birtok- és tulajdoni lapokon gazdasági épületként szerepel. Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL.) XV. (= Gyűjtemények.) 37. d.) (= Telekkönyvi és ingatlannyilvántartási iratok. Budapesti telekkönyvi betétek.) 9579. sz.

⁷ Az Aréna úti gyülekezet megnyitója: AGAPÉ Pünkösdi Gyülekezet honlapja (a továbbiakban: Agapé portál): <http://agape.punkosdi.hu/Gyulekezet/Tortenet> – 2018. január.; Átköltözés az Aréna úti helyiségbe: Agapé portál: <http://agape.punkosdi.hu/Tortenet> – 2018. január. Az érdeklődőknek javasolom a honlapon található, a szóbeli visszaemlékezések még épp időben elvégzett összegyűjtésével közkinccsé válhatott történetek, összefoglalók teljes elolvasását. Vö. 48. sz. jegyz.

⁸ Bizonyos párhuzamként említhető a Luther-házban lévő Szlovák Evangélikus templom és története. Lásd pl.: BORBÁS BARNA: Tudta, hogy van egy láthatatlan templom a Rákóczi úton? In: *valasz.hu* / Itthon. 2016. március 29. Online: <http://valasz.hu> – 2018. január.

⁹ Vass Jenőné sz. Mária Bakó de Hete (Monasterzyka, 1859. február 17. – Cege, 1939. február 27.) Ld.: Genealogy.eu: <http://genealogy.euweb.cz/> – 2018. január. A Vass név Magyarországon használt gyakori változata volt a Vass.

¹⁰ BFL. XV. 37. d.) 9579. sz. 2. és 5. p., 12. sz. bejegyzés. Cege – egykori helyesírással: Czege, olykor: Csege –: kisközség az erdélyi Szolnok-Doboka vármegyében. A település ma Romániában, Kolozs megyében található, Taga néven. Ld.: KÁDÁR JÓZSEF: Szolnok-Dobokavármegye monográfiája. II. köt. A vármegye községeinek részletes története. (Alparét–Décse.) Dés, 1901. 477–483. p. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.oszk.hu/04700/04755/> – 2018. január.

¹¹ BFL. XV. 37. c.) (= Pesti telekkönyvi betétek.) 13687. sz. 2. p., 1. sz. bejegyzés.

¹² A ház a hivatalos lakcímgjegyzékben először 1901-ben szerepel a grófné nevével. Ld.: *Budapest Czim- és Lakásjegyzék, 1901–1902.* 1693. p.

szabad istállót, és mert a grófi család¹³ könnyen megengedhetett magának ilyen luxust.

Az adventista fázis

Az épület a pünkösdiakat megelőzően először a magyarországi adventista mozgalom életében játszott szerepet.¹⁴ Magyarországon az adventista egyház megjelenése az amerikai származású John F. Huenergardt (1875–1955) nevéhez kötődik, aki 1898-ban Kolozsvárott kezdte meg missziói működését. A jelenlegi Magyarország területén a mozgalom¹⁵ az innen kirajzó hívek tevékenysége révén vált ismertté,¹⁶ éspedig – legalábbis Budapesten – a Dózsa György utcai ingatlan tulajdonosához köthetően. Az 1900-as évek fordulóján a Vass család az Erdélyben szolgáló, és adventista hitelveket követő alkalmazottját, Ósz B. Mihályt,¹⁷ Budapestre helyezték át az Aréna út 7. sz. ház gondnokának. Ósz, élve a helyzetéből adódó lehetőségekkel, a házban egy kis gyülekezeti helyiséget¹⁸ létesített, és Nagy Györgyné Szabó Miklós Annával¹⁹ elkezdte a budapesti missziói munkát is.

¹³ Wass Jenő gróf (Cege, 1844.november 25. – Cege, 1911. október 28.). Vö. 9. sz. jegyz. Wass (Wass de Czege, Wass de Cege, czegei Wass, cegei Wass) Jenő Czege község birtokosa volt. Családja 1324-től birtokolta a települést.

¹⁴ A két közösség múltjával kapcsolatos korabeli sajtótermékek jelentős részét ld.: Kisegyház-kutató Egyesület honlapja. Online: <http://kisegyhazkutato.hu> – 2017. október.

¹⁵ A H. N. [hetedik napot ünneplő] Adventista Egyház történeti gyökereit a 18. század végén, Amerikában létrejött – elsősorban William Miller (1782–1849), majd E. G. White (1827–1915) által fémjelzett és vezetett – eszkatologikus, ébredési mozgalmakból eredeztetik. Európába az 1857-ben az adventistákhoz csatlakozott Michael Czechowsky (eredetileg római katolikus) lelkész svájci munkássága révén jutott el (a lelkész 1869-ben egy évig Magyarországon tartózkodott). Az Adventista Egyház organizált tevékenységéről az 1900-as évek elejétől kezdve beszélhetünk, amikor a Kolozsvárott – Ludwig Richard Conradi német misszionárius 1895. évi erdélyi működése nyomán – megkeresztelkedettek megkezdték térítő és gyülekezetszervező szolgálatukat.

¹⁶ A rendészeti munkában felhasználható vallási és etnikai ismeretek. Szerk.: Kozáry Andrea – Valcsicsák Imre. Bp., 2014.; Részletesen: RAJKI ZOLTÁN: Egy amerikai lelkész magyarországi missziója. John Friederick Huenergardt élete és korának adventizmusa. Bp., 2004. (Kisebbségkutatás könyvek.) (továbbiakban: RAJKI, 2004.)

¹⁷ 1909 novemberében például bibliai munkássá avatták fel, élete egyes állomásairól tudósít: *Evangéliumi munkás*, 1910. február 2. p.

¹⁸ MURÁNYI Á.: Valami a budapesti munka kezdetéről. In: *Adventi-Hírnök*, 1935. 3. sz. 38. p. (Helyszínrajzok és részletes leírások hiányában az imaterem épületen belüli pontos elhelyezkedése nem ismert.)

¹⁹ „Kolozsvárról került fel a fővárosba, a hétgyermekes Engel családhoz. Ez a testvérnő egyike volt az első erdélyi testvéreknek, és akkor, a jelenlegi Magyarország területén, egyedüli tagja felekezetiünknek”. Forrás: Hogyan jutott magyar földre az adventizmus? (1890–1918) In: *Az Idők Jelei*, 2002. március. 7. p. (A cikk az azonos nevű folyóirat 1948. évi 2. számában megjelent írás újraközlése. A szerző nem ismert.); Szabó Miklós Annát tekinti a mai Magyarország területéről ismert első adventistának (tagfelvétel időpontja: 1898. március 8.); SZIGETI JENŐ: Fejezetek a H. N. Adventista Egyház magyarországi történetéből. Bp., 1985. (továbbiakban: SZIGETI, 1985.) 71. p.

Működésük eredményességét látva, John F. Huenergardt elhatározta, hogy Kolozsvárról Budapestre hozza a misszió központját.²⁰ Így nyílt meg 1903 novemberében az Aréna út 7. sz. alatt az első imatermük,²¹ ahol 1904. december 1. és 4. között rendezték meg a Trianon előtti Magyarországon szétszórva élő adventista hívek találkozóját.²² A gyülekezet nem sokáig használta első imatermét, mert 1905-ben²³ már továbkköltözött a Rottenbiller utcába.²⁴

A zsidó vallási jelenlét

1. Az adventisták elköltözése után az imaterem hamarosan új bérlőre talált. 1907-ben már a házban működött, s legalább 1916-ig²⁵ itt tevékenykedett a „Szegénysorsú gyermekágyas izr. nőket segélyező egyesület”.²⁶ Az épület e korszakáról az általam elért egyéb adatok nagyon szórványosak. Tudni lehet viszont, hogy az „Erzsébetvárosi imaegyesület” 1921-ben pászkaárusítást tartott itt, vagyis hogy legkorábban ekkortól izraelita imaház működött e helyütt. A kultusz hely a korabeli közleményekben mint „Erzsébetvárosi imaház”,²⁷ „Erzsébetvárosi izr. imaház”²⁸ vagy „Aréna út 7. szám alatti imaház”²⁹ szerepel. Egy 1923-as hirdetésben³⁰ az imaházat „a zsidó gimnázium”³¹ templomaként (is) említik. Az 1921–1930-as évekre kiadott zsidó naptárakban és évkönyvekben az imaház ugyanakkor csak egy helyütt említetik, Erzsébetvárosi Bész Jisrael Imaház néven.³² További bizonyoságaként annak, hogy e helyen ekkor zsidó imaház is volt, két korabeli kántorról is tudunk, akik itt szolgáltak: Klein Miklós³³ 1926-ban (a III. kerületi és

²⁰ A Hetednapos Adventista Egyház Magyarországon. (Szilvási József 1998-as előadása alapján.) H.N. Adventista Egyház honlapja, Székelykeresztúr. Online: [http://kegyelem.net/keresztur / Magunkról](http://kegyelem.net/keresztur/Magunkrol). – 2018. január.

²¹ Ld. 19. sz. jegyz. 7. p.

²² Adventista jegyzőkönyvek, 1904. IV. A negyedik általános közgyűlés jegyzőkönyve. – Kisegyház-kutató Egyesület honlapja. Online: [http://kisegyhazkutato.hu / Dokumentumok](http://kisegyhazkutato.hu/). – 2017. október. Ld. még: SZIGETI, 1985. 104., 107. p.

²³ RAJKI, 2004. 66. p.

²⁴ Huenergardt a Rottenbiller utca 4/b. II. emeletén lakott. Uo., 66. p.

²⁵ *Budapest Czim- és Lakásjegyzék*, 1916. 556. p.

²⁶ *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék*, 1907–1908. 415. p. Az alakulás és bejegyzés időpontja: 1903. Székhelye: VII., Aréna út 7. – Budapest egyesületei – Tematikus adatbázis. Online: <http://archivportal.arcanum.hu> – 2016. november. Az adatbázisban szereplő adatok forrása: BFL. IV. 1428. (=Politikai iratok gyűjteménye.) IX.2717/1903-VII. Egyesületek működésének éves felülvizsgálata jegyzék, 1904.

²⁷ *Az Újság*, 1925. január 15. 8. p.

²⁸ *Az Est*, 1923. augusztus 30. 8. p.

²⁹ *Világ*, 1924. december 23. 9. p.

³⁰ *Világ*, 1923. szeptember 8. 8. p.

³¹ Abonyi utca 8. (Az Abonyi és a Bálint Sándor [ma Cházár András] utca sarkán.)

³² Ld. ehhez: Templomi jótékony egyletek, amelyek imaházakat is tartanak fenn. In: *Zsidó Évkönyv az 5688. bibliai évre*. Szerk.: Kecskeméti Vilmos. Bp., 1927/28. 203. p. Az imaház rabbija ez időben Mondl Sámuel volt, az elnöki tisztet pedig Bartos Jakab látta el.

³³ Klein Miklóshoz ld.: *Fejér Megyei Életrajzi Lexikon*. Szerk.: Szőnyegi Hajnalka. [2008–] Online: <http://old.vmk.hu> – 2018. január.; GIORA SHARON: (Majdnem) elfe-

a békéscsabai szolgálati ideje közötti évben), valamint a később híressé vált Vigoda Sámuel (1893–1990), aki 1931-ben töltötte be a jelen helyen e tiszt-séget.³⁴

2. A történetek párhuzamos másik ágaként annak nyomaira bukkanhatunk, hogy 1926. november 26-án az Aréna úti székhellyel megalakult az „Erzsébetvárosi Izraelita Templom Egyesület”.³⁵ Szoros összhangban áll ezzel, hogy e címen említik a korabeli híradások a „VII. kerületi Izraelita Temp-lomegyesület irodáját” is.³⁶

A Zsidó Gimnázium Barátai Egyesülete³⁷ 1927-es közgyűlésén a titkári jelentés felsorolta azokat a feladatokat, amelyeknek elvégzését az egyesület az előző években vállalta, és ezek között szerepelt a zsidó gimnázium temp-lomának felépítése is,³⁸ ezt illetően a *8 Órai Újság* augusztus 24-én arról tájékoztatott, hogy a VII. kerületi Erzsébetvárosi Imaház Egyesület részére engedélyezték az Abonyi utca 8. szám alatt imaház felépítését.³⁹ A fejlemé-nyeknek megfelelően az év szeptemberében a Zsidó Gimnázium⁴⁰ templo-mának helyeként már az iskola Abonyi utca 7–9. sz. alatti címét adták

lejtett kántorok. MAZSIHISZ honlapja, 2009. november 24. Online: www.mazsihisz.hu – 2018. január.

³⁴ (GY. C.): Vigoda kántor úr. Orvostanhallgatóból templomi énekes. In: *Az Újság*, 1921. július 1. 3. p., 1921. július 6. 6. p. Vigoda két év múlva, 1933-ban az USA-ba (New York) emigrált, ahol ottani tanára, Rosenblatt Josef (Yossele) helyét kapta meg az Oheb Zedek zsinagógában. Ld.: Jewish Music Research Centre Biographies The Hebrew University of Jerusalem. Online: <http://www.jewish-music.huji.ac.il> – 2018. január. Ld. még a Chazzanut Online Vigodáról szóló írását: <http://www.chazzanut.com> – 2018. január.

³⁵ Ld.: BARABÁS GYÖRGYI: Magyarországi zsidó hitközségek, egyletek, társulatok alapszabályai. Bp., 2007. 139. p. A BFL. egyesületi tematikus adatbázisa (ld. 26. sz. jegyz.) e néven csak egy szervezetet ismer, amely 1945 és 1950 között működött a Bethlen téren. Az alakulás időpontjaként mégis az 1927. október 19-i dátumot adja meg (jelezve azonban, hogy ez nem biztos).

³⁶ *Az Újság*, 1928. szeptember 5. 8. p.

³⁷ Az egyesület első közgyűlését 1924-ben tartotta, ld.: A Tanműhely mécsese. Emlékkönyv a Zsidó Gimnázium fennállásának 90. évfordulójára. Szerk.: Helfrich Judit – Kékes Mária. Bp., 2009. (továbbiakban: A Tanműhely mécsese.) 16. p. A BFL-adatbázis (ld. 26. sz. jegyz.) szerint az egyesület alakulási időpontja 1923. december 31. volt, székhelyeként pedig az 1949-es állapotra vonatkozó XIV. ker., Szent Domonkos u. 10. sz. alatti adatot szerepelteti.

³⁸ *Pesti Hírlap*, 1927. március 29. 8. p. 1923 októberére valójában már elkészült az imaterem a karzattal és padokkal, de a teljes befejezése és felszerelése csak 1927-ben történt meg. MAUCHA IMRE: A Pesti Izraelita Hitközség Alapítványi Főgimnáziuma alapításának és fölépítésének története. A Radnóti Miklós Gyakorlóiskola jubileumi emlékkönyve, 1959–2009. In: A Tanműhely mécsese. 20. p.

³⁹ *8 Órai Újság*, 1927. augusztus 24. 7. p. (A szervezet működéséről közelebbi adatokat nem sikerült föllelnem.)

⁴⁰ Az egykori Pesti Izraelita Hitközség Fiú- és Leánygimnáziuma ma az ELTE Radnóti Miklós Gyakorlóiskolája.

meg.⁴¹ Egyes adatok arra utalnak ugyan, hogy az Aréna úti épületben egy darabig továbbra is működött az imaház, mert egy 1928-as kiadvány szerint gondnoka ekkor Neuhauser Hermann volt.⁴² Az épület ezen funkciója a gimnázium felépülése után fokozatosan megszűnhetett (a Templom Egyesület pedig feltehetően a Bethlen téren működött tovább⁴³). A következő négy évre vonatkozóan (legalábbis az áttekintett, korabeli polgári és egyházi források alapján) mindenesetre egyetlen adatot sem találtam, ami az épülethez köthető zsidó vallási vagy kulturális-közéleti/izraelita jelzővel ellátott tevékenységre utalt volna, hanem csak 1933-ra vonatkozóan, amikor azonban az Aréna út 7. sz. alatt már egy izraelita főzőhelyet tartottak nyilván.⁴⁴ Arra vonatkozóan, hogy ez utóbbi meddig működött, nem sikerült adatra bukkannom, hiszen a bérlőkre és az épület funkciójára vonatkozó adatok a tulajdoni lapokon sem szerepelnek.

A püünkösdi-korszak

Ezen a ponton vissza is érkeztünk kiindulópontunkhoz, az Agapé Püünkösdi Gyülekezet történetéhez, illetve az általuk saját történetükről közölt további tényekhez. Míután az addigi közösségi alkalmakhoz igénybe vett⁴⁵ Orczy út 16. sz. alatti háztömb⁴⁶ udvarán álló épület emeletén lévő, kb. 70 m²-es termet a gyülekezet kinőtte, és mert az egyéb szempontból sem volt megfelelő,⁴⁷ elodázhatatlanná vált új székhelyet keresniük:⁴⁸ „Az új helyiség kere-

⁴¹ *Magyarország*, 1927. szeptember 10. 13. p. A fiúgimnázium 1923 szeptemberében már beköltözött a félig kész épületbe a Wesselényi utca 44-ből: A Tanműhely mecse-se. 15. p.

⁴² *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék*, 1928. 578. p.

⁴³ Ld. 35. sz. jegyz.

⁴⁴ A székesfőváros közigazgatása az 1933. évben. Bp., 1933. (Budapesti Statisztikai Közlemények 77/3.) 642. p.

⁴⁵ A közösség központi gyülekezete az 1930-as években Kispesten volt. Az erőteljes közösségi élet dokumentumaként ld. a *Kispesti Istengyülekezet örömnappja* c., 1931. október 25-i csoportképet: Agapé portál. Online: <http://agape.2p.hu> – 2018. január. (A püünkösdi közösség másik, széles körben használt korabeli névváltozata volt az Istengyülekezetek is, vö. 5. sz. jegyz..) Az Orczy úton 1934-ig összejövő kis közösség a kispesti gyülekezet ún. szóránya volt. Ld.: Agapé portál. Online: <http://mobile.agape.2p.hu> / Előzmények / A közösség budapesti és Budapest környéki gyülekezetei a 30-as évek elején – 2018. január. Megjegyzés: A közösség az Agapé nevet a '90-es években vette föl. (Vö. 70. sz. jegyz. ill. kapcsolódó főszöveg). Addig az általános gyakorlatnak megfelelően a székhelyük szerinti név fölvételével különböztették meg magukat, mint pl.: Evangélium Püünkösdi Közösség Budapest, Dózsa György úti Gyülekezete. (48. sz. jegyz.) A püünkösdi gyülekezetek egyébként az azonos hitvallást nem érintő nagyfokú szervezeti önállóság jegyében szervezhetik életüket.

⁴⁶ Az épület ma már nem áll. Az akkor Mező Imre út 59. szám alatt lévő épületcsoportot az 1980-as évek elején bontották le. Ennek egyik háza volt a korabeli Orczy út 16. sz. alatti ház.

⁴⁷ Az épület földszinti részét burgonyafőzésre használták a pesti pékek ellátása céljából, s ezért zavaró és kellemetlen, állandó gőz és burgonyaszag szállt fel.

sésének idején a gyülekezetünknek hűséges szolgálója, szavalója volt Schwarz Laura,⁴⁹ a *Pesti Lloyd szerkesztőségének* alkalmazottja. Ő volt az, aki a VII. kerületi Aréna út 7. szám alatti házban levő kiadó helyiséget ajánlotta. [...] Ezután történt, hogy a gyülekezet a helyiséget kibérelte,⁵⁰ és 1934 tavaszán nekiláttak a munkának. A helyiség igen rossz, elhanyagolt állapotban volt.”⁵¹

A felújítás a gyülekezeti tagok áldozatos és kétkezi munkájának köszönhetően gyorsan haladt, és így 1934 augusztusától a helyiség már Magyarország legnagyobb pünkösdi gyülekezetének imatermeként működhetett. A nagyszabású felújítási munkák alapján a közösség hosszú távú bérlésben is gondolkozhatott. „Az új imaházhelyiség ünnepélyes megnyitóját – a tervezettnél megfelelően – 1934. augusztus 5-én vasárnap délután 5 órától tartották”⁵² mintegy 500 résztvevő jelenlétében.⁵³ Tomi József, a gyülekezet elöljárója, bevezető beszédében azt is megemlítette, hogy „ez a helyiség eddig a testi Izráel temploma volt; most pedig a lelki Izráél lett”,⁵⁴ ami egyértelműen megerősíti az ötven évvel később megjelentetett visszaemlékezéseket⁵⁵ a pünkösdi és a volt zsidó imaház közötti épületi kontinui-

⁴⁸ [TFIRST GYULA:] *Visszaemlékezés az Evangélium Pünkösdi Közösség Budapest, Dózsa György úti Gyülekezetének megalakulására és ötven éves múltjára, 1934–1984.* H.n., 1984. (továbbiakban: *Visszaemlékezés, 1984.*) 10., 13. p.

⁴⁹ Ld. a 10. sz. jegyz.-ben hivatkozott tulajdoni lapokon szereplő Schwartz Pált, aki a ház 1895 előtti tulajdonosa volt. Az Aréna út 7/a. sz. házban lakott Schwarcz Jakab és Jakabné. BFL. VII. 183. (= A jogszolgáltatás területi szervei. Tokaji Nagy Lajos közjegyző iratai.) 1898. 0587. I. 0066696. (Schwarcz Jakab, 1898); Uo., 0066697. (Schwarcz Jakabné, 1898.) Schwarz Laura az ő rokonuk lehetett. Említi Schwarz Laura zsidó származását, megjegyezve azt is, hogy a gyülekezetben kezdettől fogva igen sok zsidó nő és férfi talált otthonra: *Visszaemlékezés, 1984.* 13. p. A gyülekezet új honlapja ugyanakkor már úgy idézi a nevezett forráshelyből az adott információt tartalmazó szakaszt, hogy a származásra utaló adatot kihagyja: Agapé portál. Online: <http://agape.punkosdi.hu> – 2018. január. Annak ellenére egyébként, hogy az erre utaló adat egy régebbi oldalon még elérhető.

⁵⁰ Ld.: Agapé portál. Online: <http://agape.punkosdi.hu> – 2018. január. Az MPE Agapé Pünkösdi Gyülekezet c. Wikipédia-szócikk szerint viszont megvásárolták és rendbe hozták, ami a telekkönyvi bejegyzések alapján azonban tévedés. Vö.: Wikipédia. Online: <https://hu.wikipedia.org> – 2018. január. A megvásárlásra egyébként a később még szóba kerülő 1937-es évben elvileg lehetőség lett volna, mert az ingatlant a grófné ez év február 25-én eladta (215.000 pengőért) Kovács Ferencnek és nejének, Oprics Juliannának, akiknek a tulajdonjoga az épület államosításáig fenn is állt. Ld.: BFL. XV. 37. d.) 9579. sz. 2. p. (Tulajdoni lap.) 4–5. bejegyzés. *Közgazdasági Újság*, 1937. április 18. 19. p.; *Pesti Hírlap*, 1937. április 18. 21. p.

⁵¹ Agapé portál.

⁵² Ld.: Meghívó az Aréna úti imaház 1934. augusztus 5-ére kitűzött ünnepélyes megnyitójára. [Szórólap.] Közli: *Visszaemlékezés, 1984.* 14. p.

⁵³ *Visszaemlékezés, 1984.* 15. p.

⁵⁴ (Z.): A budapesti új imaház ünnepélyes megnyitása. In: *Apostoli Hit*, 1934. augusztus 19. 6. Itt szeretném megköszönni Bernhardt Gyula – a gyülekezet presbitere – segítségét, aki az *Apostoli Hit* – számomra korábban elérhetetlen – számait rendelkezésemre bocsájtotta, s a megnyitóval kapcsolatos emlékeit megosztotta velem.

⁵⁵ Ld. 7. és 48. sz. jegyz.

tásáról, és egyszersmind egy új egyházi mikrohistóriai adattal is szolgál: a Magyar Püünkösdi Egyház taggyülekezetei között nem kizárólag a Mindenki Temploma Gyülekezet (korábbi nevén Sion Gyülekezet) az egyedüli közösség (amint azt a nagy médiafigyelmet kiváltó esemény idején rendre hangsúlyozták), amely volt zsidó imaházban tartja (mind a mai napig) istentiszteleti alkalmait.⁵⁶

Epilógus

Mivel a gyülekezet gyors gyarapodásának köszönhetően három év alatt ez a helyiség is túlszűfoltta vált (alkalmaikon ekkor már esetenként 400–500-an vettek részt), 1937-ben gyűjtést indítottak azért, hogy egy 1000–1500 férőhelyes, nagyobb helyiségbe költözhessenek.⁵⁷ (Ekkor egyébként már Újpesten is volt egy püünkösdi imaház, Óbudán pedig egy missziói állomás.) Az új helyiség megtalálására azonban már nem adódott lehetőség.

1939. szeptember 1-én, a második világháború kitérésével kihirdetett rendkívüli állapot bevezetésével korlátozták a kisegyházi közösségek gyülekezeti jogait, december 2-ával pedig betiltották a közösség működését is.⁵⁸ A közösség az Evangélikus Egyháztól kapott segítséget azzal, hogy a püünkösdi mozgalom szimpatizánsának számító budapesti székhelyű bányai egyházkerületi püüspök, Raffay Sándor⁵⁹ támogatásával beolvadtak a „történelmi” felekezetbe: az Aréna úti Gyülekezet hivatalosan így az Evangélikus Egyház Damjanich utcai lelkészi hivatalához tartozott,⁶⁰ s az azt vezető Kemény Lajos esperes⁶¹ irányítása alá került,⁶² és ettől kezdve evangélikus

⁵⁶ A kőbányai zsinagógát és a hozzá kapcsolódó épületeket 1989-ben megvásárolta az Evangélikus Püünkösdi Közösség Sion Gyülekezete és az Emberbarát Alapítvány. Adományokból és önkéntes munkával felújították, majd 1991 áprilisában avatták fel. Ld.: Mindenki temploma. In: Wikipédia. Online: <https://hu.wikipedia.org> – 2018. január.; SZEGŐ GYÖRGY: „Az Úr felépíti Dávid leomlott sátorát”. Zsinagógafelújítás Magyarországon a 80–90-es években. In: *Múlt és Jövő*, 1992. 1. sz. 77–83. p.

⁵⁷ Ld.: TOMI JÓZSEF: A budapesti gyülekezet. In: *Apostoli Hit*, 1937. Közli: Visszaemlékezés, 1984. 20. p. További statisztikai információik az 1937. évről: Visszaemlékezés, 1984. 18. p.

⁵⁸ Lásd a 363 500/1939. VII-a. sz. és a 65.825/eln. 13. – 1939. sz. körrendeletet, melynek kiadásával Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter betiltotta az Istengyülekezet „szekta” működését. (E tiltás került megerősítésre a 402/eln. 13. – 1941. sz. körrendelettel. *Honvédségi Közlöny*, 1940. január 15. 42. p.; *Belügyi Közlöny*, 1939. 57. sz. 1617. p.; *Budapesti Közlöny*, 1939. december 13. 2. p.; *Honvédségi Közlöny*, 1941. január 27. 58. p. Ld. még: 151.997/1940 VII. sz. 1941. január 2-i körrendelet: *Budapesti Közlöny*, 1941. január 5. 22. p.; *Belügyi Közlöny*, 1941. 2. sz. 64. p.

⁵⁹ Raffay Sándor (1866–1947) 1918-tól 1945-ig volt a Bányai Evangélikus Egyházkerület püüspöke.

⁶⁰ Budapesti Evangélikus Egyházmegye Esperesi Hivatala, VII., Damjanich utca 28/b.

⁶¹ Kemény Lajosnak (1884–1953) a munkájuk támogatását kérő levelén szereplő mottó: „Aki azért jót tudna cselekedni és nem cselekszik, bűne az annak.” (Jakab 4,17.) (Az esperes dátum nélküli [1943?] felhívása a Református Egyetemes Konvent „Jó Pásztor” Missziói Albizottsága anyagi támogatására az evangélikus vallású, munkaszolgálatra behívottak családjának segélyezése céljából. Másolatban a szerző birtokában.)

egyházi imaházként használhatták saját addigi templomukat.⁶³ (A gyülekezet kapcsolata az Evangélikus Egyházzal a félillegális működés időszakát követően sem szakadt meg,⁶⁴ mintegy tovább folytatva és erősítve is a hely immár tradicionális ökumenikus auráját. Amint az a *Visszaemlékezés* c. kiadványban is olvasható: „azóta minden vasárnap délelőtt [tehát 1984-ig bizonyosan] evangélikus istentiszteletet tartanak imaházhelyiségünkben”.⁶⁵)

A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1952. évi 4. sz. (1952. február 17.), az „egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről” szóló törvényerejű rendelete⁶⁶ értelmében a Dózsa György út 7. sz. alatti ház is állami kézbe került.⁶⁷ Mivel az intézkedés a meglévő bérleti jogviszonyokat nem befolyásolta,⁶⁸ a gyülekezet maradhatott az eddigi helyén. Az épület vagyonkezelője a Főváros XIV–XVI. Kerületi Ingatlankezelő Vállalat, majd a Kincstári Vagyon Igazgatóság (KVI) Budapest–Pest megyei kirendeltsége lett. Az ingatlantörténet újabb fontos állomását jelentette, hogy a tulajdoni lapon nem részletezett jogügylet révén a bérlemény kezelőjeként 1984. július 17-től az Evangéliumi Pümkösi Közösség került bejegyzésre (ez a helyzet 2005. április 4-ig állt fenn), és 2005. november 9-én pedig – tulajdonba adás⁶⁹ jogcím révén – annak tulajdonosává is vált (a KVI kulturális, szociális és hitéleti célokra térítésmentesen átadta az épületet az egyháznak). A történet végét az képezi, hogy 2009. február 10-én az EPK az akkorra már

⁶² Bővebben ld.: Agapé portál: A kezdetek, 1934–1959., továbbá: SZEBENI OLIVÉR: Zengő Harangok. In: *Szolgatárs*, 2012. szeptember 31. 27–34. p.; *Visszaemlékezés*, 1984. 22. p.

⁶³ Mint érdekességet említem, hogy a pümkösi gyülekezet evangélikus egyházi illegációjával egy időben (az elérhető adatok szerint 1939 és 1943 között mindenképpen) a M. Mohammad Ibrahim Nasir B. A. vezette Magyarországi Iszlám Misszió (Ahmadiyya Mozgalom) irodája is az Aréna úti házban működött (közelebbről a III. em. 2. sz. alatt). Ld. erről a Chicagóban, Sufi M. R. Bengalee szerkesztésében kiadott folyóiratban: *The Moslem Sunrise*, 1940. No. 1. 2. p.; 1939. No. 2.; 1943. No. 2.

⁶⁴ Az 1939-ben betiltott felekezetek (így a pümkösi közösség is) 1945. július 31-től szabadon működhettek, amikor is a belügyminiszter érvénytelenítette a betiltásukról szóló rendeletet. Ld.: RAJKI ZOLTÁN: A kisegyházak és az 1947. évi XXXIII. törvény. In: *Egyházak és tolerancia Magyarországon. Tudományos konferencia az 1947. évi XXXIII. törvény megszületésének 60. évfordulója alkalmából.* (2007. december 5.) Szerk.: Köbel Szilvia. Bp., 2008. 99. p. A törvény a bevett és az elismert vallásfelekezetek közötti különbségeket is megszüntette.

⁶⁵ *Visszaemlékezés*, 1984. 22. p.

⁶⁶ *Szabad Nép*, 1952. február 19. 5. p. Újraközölve: 1956-os Intézet honlapja: [http://www.rev.hu / Magyarország története / Források listája](http://www.rev.hu/Magyarország_története/Források_listája) – 2018. január.

⁶⁷ Tulajdoni lap a hátsó udvaron álló ingatlanról (1–2. oldal). Forrás: Budapest Főváros Kormányhivatala XIV. Kerületi Hivatala. Ld. még: BFL. XV. 37. d.) 9579. sz. 2. p. (Tulajdoni lap.) 6. sz. bejegyzés; Uo., 6766. sz. 2. p.

⁶⁸ A 12 § (3) bekezdése alapján: „Az állami tulajdonba vett házingatlan volt tulajdonosa és a bérlők, illetve az alkalmazottak jogviszonyában a volt tulajdonos helyébe az állam lép”.

⁶⁹ 2004. évi CXXXV. törvény (2004. 12. 27.) a Magyar Köztársaság 2005. évi költségvetéséről. 8. § (5) bekezdés.

önálló jogi személyként bejegyzett Evangéliumi Püünkösdi Közösség Agapé Gyülekezetének ajándékozta az ingatlant.⁷⁰

A Dózsa György úti imahelyiségben az evangélikus mellett 1991-től néhány éven át heti rendszerességgel református istentiszteleti alkalmakat is tartottak. A püünkösdi gyülekezet ugyanis, követve a számukra nehéz időkben nagy segítséget jelentő befogadás példáját, imaházában helyet biztosított a református egyházi közreműködéssel létrehozott Megbékélés Közösségnek, ismertebb nevén az Erdélyi Gyülekezetnek.⁷¹

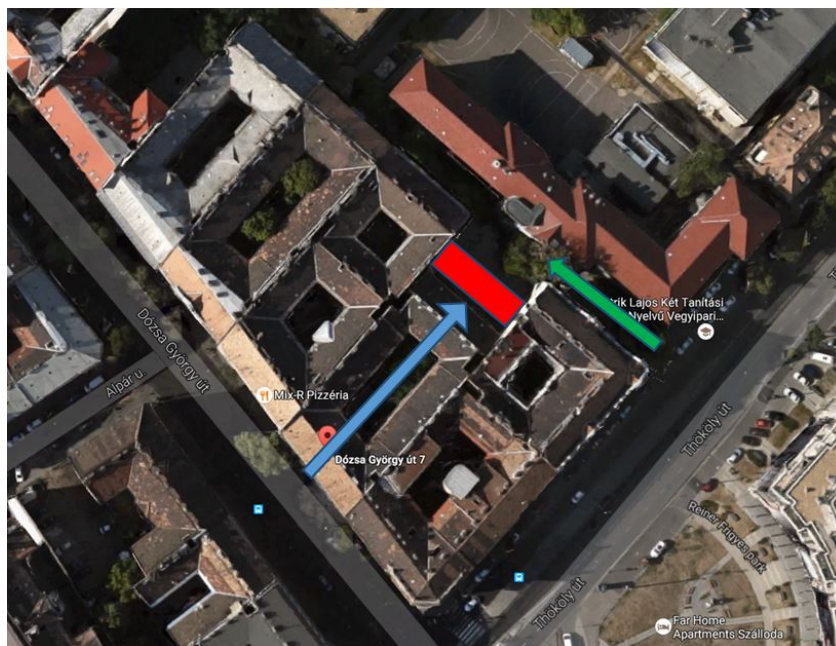
A fenti lokálhistóriai összeállítás vallási közösségek találkozásának példa nélküli magyarországi enumerációját villantja fel. A környező házak rejtekébe beépített (vagy utólagosan körbeépített) Aréna-Dózsa György úti kultuszhelyen jó egy évszázadon át zsidó és keresztény (protestáns) felekezetek (adventisták, püünkösdielk, evangélikusok, reformátusok) váltották és egészítették ki egymást – egymásról olykor mit sem tudva, de mégis megvalósítva valami töredékeset az ökumené mennyei gondolatából. A kezdetben sűrűn változó tulajdonú épület, az egykori grófi lovarda, a viszontagságos idők elmúltával továbbra is, immár 84 éve megszakítás nélkül a püünkösdielk otthona.

⁷⁰ Tulajdoni lap a házról (1. oldal). Forrás: Budapest Főváros Kormányhivatala XIV. Kerületi Hivatala.

⁷¹ Az Erdélyi Gyülekezetnek nem csak a székhelye volt itt (XIV., Thökölk út 44. [a püünkösdi gyülekezet új bejárata]), de lelkszénekl, Németh Gézának az irodája is. Németh az erdélyi menekültek számára alapított közösségének istentiszteleti alkalmaihoz kérte kölcsön és kapta is meg a helyiséget a püünkösdi gyülekezettől. Ld. pl.: Új helyen a Megbékélés. Testvériség fogadja őket. In: *Pest Megyei Hírlap*, 1991. január 7. 8. p.

KÉPEK**1. A Dózsa György út 7. sz. ház utcafronti képe (2014. június)**

2. Légifelvétel az imaházról és környékéről⁷²

⁷² A téglalappal jelölt terület az imaház, a bal oldali nyíl a régi (Dózsa György úti), a jobb oldali az új (Thököly út) bejáratot mutatja. Forrás: Google Térkép. Online: <https://www.google.hu/maps> – 2018. január

Czeglédi István debreceni kiadványterve

A kora újkori Debrecen városának Titkos Levéltárában őrzött 1663. évi magisztrátusi jegyzőkönyve tudósít egy lehetséges debreceni kiadványról. Az iratok alapján megállapítható, hogy a hosszú kimaradás után újraindul debreceni városi nyomda viszonyai nehézkesen alakultak. A hosszasan betegeskedő Fodorik Menyhért nyomdász özvegyével zajlott a kártérítési per éveken át. Karancsi György már 1662-ben lefizette a nyomdász státuszért a váltságdíjat, de csak 1664-ben jutott az özvegy házához (typographia ház, Karancsi-ház), mely a Piac és Német utcai szegeletben állt.¹ Hiába állította be a város az új nyomdászt, az özvegy nem akart kiköltözni, majd nem elégedett meg a felkínált pénzüsszeggel, nem akart együtt lakni az új emberrel, a férje nyomdakészletének kiváltását sem hagyta és így tovább.² A város ekkor még nem volt fenntartója a nyomdának, tehát csak levezette a peres ügyet. A pozíciójába beállt új nyomdász viszont sem helyzete révén, sem – amint rongyolt betűi, valamint előző és követő debreceni nyomdásztársaitól látványosan gyengébb tudása mutatják – technikai szinten nem volt kész nagyobb művek jó minőségű elkészítésére: ezért lett ezután szófordulattá a Karancsi-betű kifejezés a silány munkára.³ Ez a cikk egy lehetséges debreceni kiadványra kíván rámutatni.

A város nyomorúságait minden történetíró kiemeli. Az 1663-as évben is jöttek-mentek a különböző katonai alakulatok, zsaroló martalócok és a városra ültetett váradí csaszok, akik bekvártélyozása idején nem volt a Templomban sacramentum; s csak a polgári rend helyreállása után történt meg, ahogy írják, hogy „templomunk ajtaja is megnyílik”. 1663-ban húsvét harmadnapján (március 27.) halt meg, majd két napra rá temették el a város főbíráját, a töröktől sok kínzást elszenvedett idős Biczó Istvánt, és gyors ütemben, a temetés napján megválasztották az év fennmaradó részére Erdődi Jánost főbírónak.⁴ A partiumi létből és a falak nélküli város helyzetéből fakadóan az Erdélyi Fejedelemségben 1657 után bekövetkezett politikai földcsuszamlás itt is éreztette hatását. Az új török vilajet (Várad) feje pedig elvárta Debrecentől, hogy az általuk vezetett Várad elleni ostrom idején megsérült vár újjáépítéséhez adjon mestert, fát etc. Ha nem ment szép szóval, jött a török személyesen adóztatni, vagy megfenyítette a küldöttséget, több ízben a főbíró is (ld. Biczó István, Dobozi István szenvedése, Vígkedvű Mihály halála).⁵ És ha mindez azért történt, mert a török által

¹ Ld. CSÜRÖS FERENC: A debreceni városi nyomda története, 1561–1911. Debrecen, 1911. (továbbiakban: CSÜRÖS, 1911.) 105–107., 337–338., XII–XIV. p.; ZOLTAI LAJOS: A városi könyvnyomda régi helyiségei. Hol voltak a typographia-házak? In: *Debreceni Képes Kalendárium*, 1934. 52–55. p.

² A Fodorik–Karancsi-házhoz ld. CSÜRÖS, 1911. 113. p.

³ BENDA KÁLMÁN – IRINYI KÁROLY: A négyszázéves debreceni nyomda. (1561–1961) Bp., 1961. 28–29. p.

⁴ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (Debrecen), IV. A. 1011/a (továbbiakban: Városi jkv.) 15. köt. (1658–1664) 1663. március 27.

⁵ A veszélyes követjárások miatt gyakoriak a hasonló bejegyzések: „Isten kegyelmességéből megérkezett biro uram békével minden vele valókkal együtt Tömösvárról”

megcsúfított gyülekezet nem sietett az adóval, akkor a felettes debreceniek itták meg a levét (például a nádudvariak esetében),⁶ pedig érvelt a váradi pasa, a debrecenieknek templomépíttetést és harangot is hagy tartani.⁷ Ezek a részint politikainak, részint felekezetinek tűnő ügyek sokszor valójában az egyes hatalmi szférák közti közigazgatási (ld. a váradi törökök, vagy a német kapitányok pereit) vagy gazdasági rendszerének joghézagjai (ld. a görögök bora, a váradiak kelméje), s annak értelmezései körül folytak, s napi szintű rendelkezések egész sorát kellett miattuk megalkotni: ennek köszönhetően a városi tanács a hét minden napján, sőt még vasárnap is ülésezett.

Az RMNY-katalógus alapján látható, hogy túl sok művel nem számolhatunk 1662–1663-ból: a debreceni nyomda kiadványai a teológia tudományának termékei: prédikációk, temetési beszédek, iskolai disputák.⁸ Egy átmeneti műfaj született ekkor a történelmi traumák hatására: a kálvinista szemléletű városi krónika (Bartha Boldizsár, Fényes István), melynek szövegei csak később láttak napvilágot.⁹ A város legtermékenyebb írója, a németalföldi doktorátussal rendelkező elsőpap, Komáromi Csipkés György ebben az időszakban már jó ideje betegeskedett.¹⁰ A „szegény megnyomrodott Notarius Comaromi György” már 1657-ben is támogatást kért s kapott a várostól (két köböl búzát), mert katonai zaklatásnak volt áldozata.¹¹ 1663. február 6-án pedig végrendelkezett,¹² s ebben a számára is zavaros időszakban csak egy korábbi temetési beszédet jelentetett meg a mecénása követelésére és két diákjának disputációját adta közre. Egyik kollégája, Debreceni Szűcs János 3, a másik két szerző csak 1-1 művet jegyzett (Debreceni Kalocsa János lelkész, Martonfalvi T. György tanár): s mind kisméretű (4-rét) és rövid terjedelmű (néhány íves) szöveget adtak csupán közre.

Ami megjelent, az is csak részben volt önálló munka. 1663. március 26-án, húsvét másodnapján, hétfőn a Collegium rektora, Martonfalvi Tóth György, egykori váradi tanár beszélt a Szentháromság templomban (értsd: a mai Nagytemplom elődjében), s ez az egyetlen ránk maradt magyar nyelvű beszéde, a *Keresztyéni inneplés* címmel az igaz templomba járásról és a megszentelődésről, s mint ilyen két kiadásban is ránk maradt.¹³ Ennek első

(Városi jkv., 1662. május 8.); „meghozta Isten minden fortély és bántás nélkül” (Uo., 1662. augusztus 7.).

⁶ Uo., 1662. június 12.

⁷ Uo., 1662. március 15.

⁸ Összesen 9 kiadványt ismerünk 12 példányban ebből a korból, ami nagyon gyenge nyomdai teljesítményt jelez: RMNY 3022–27 (1662), 3075a–3077 (1663).

⁹ Kállói Fényes István krónikája az 1664-es jegyzőkönyv végén. Kiadta: Széll Farkas. In: *Történelmi Tár*, 1894. 535–543. p.; RMKT XVII/10. 4. sz. 19–29.; RMNY 3272.

¹⁰ Ehhez bővebben ld. CSORBA DÁVID: Komáromi Csipkés György, a „megtébolyodott Notarius”. In: *Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban. (Prédikáció, meditáció és imádság.) Szerk.: Fazakas Gergely Tamás et al. – Studia Litteraria*, 2013. 3–4. sz. 108–145. p.

¹¹ Városi jkv., 14. köt. (1656–1657) 1657. június 4.

¹² Komáromi Csipkés György végrendelete, 1663-ból. Közli: ifj. Bölöni Sándor. In: *Századok*, 1875. 278. p.

¹³ RMNY 3077; RMK I, 1001.

része röviden dogmatikai tanítást nyújt, majd a rossz példákat katalogizálja (hogyan ne viselkedjünk vasárnap, a templomba menetkor, az ige hallgatása közben, s azután), a második egysége pedig az igaz ünneplés módjairól szól, serkentő példákat hoz, mégpedig a Medgyesi Pál által fordított *Praxis pietatis*-nak az „igaz ünnepszentelésről” szóló 17. fejezete alapján.¹⁴ Debreceni Szűcs János 1663. május 14-én, pünkösdhétfőn elmondott puritán traktátusa *Idvessegnek Vta* címmel jelent meg, melynek egy részét ő is egy korábbi magyar puritán alkotó, Pápai Páriz Imre *Keskeny út* című műve alapján szerkesztette.¹⁵

A nyomdai háttér és a napi politika változó viszonyai mellett a 1660-as évek elején megjelent kiadványok is csak mutatóványoknak, s nem önálló műveknek tűnnek. Amikor pedig nagyobb megkeresés érkezett a debreceni városi nyomdához, azt már Karancsi György a város előzetes terve ellenére sem tudta megoldani. Ezt az adatot a városi iratok közt találtam, s Czeglédi István (1620–1671) kassai lelkész egyik művére vonatkozik. A bejegyzés 1663. szeptember 13-án kelt.

„Reverendus & Doct. Dnus Concionator Stephan[us] Czeglédi Minister Cassovien[is]. offert opusculum suu[m] contra Missa[m] Papatice[m] conscriptu[m], vellet Senatus Debr[eceniensis]. nomine imprimi facere, favore, beneficio et consensu Senatus Ampliss[im]i[m]. accidente est. Conclusum. Literis resolvendu[m].”¹⁶

Azaz Czeglédi egy mise-ellenes könyvet készült kinyomtatni, amihez viszont a városi nyomda betűit kellett (volna) megújítani. Czeglédi István bőtermésű életművében kutatva egy szöveg feleltethető meg ennek a tömör leírásnak: a *Dágon ledőlése* című vaskos kiadványa.¹⁷ Ennek a műnek a kiadástörténeti hátterét már kinyomozta V. Ecsedy Judit, s kimutatta, hogy 1665-től kezdve készült a szerző megtalálni a megfelelő nyomdát (Patak, Szeben, Kolozsvár).¹⁸ Még Erdélybe is elment, s az Apafi fejedelemnek ajánlott előszó talán emiatt bővült az 1663-as érsekújvári események leírásával; de később ő maga is visszakozott egyszer; majd pedig a nyomdász halála hátráltatta, s végül csak 1670-ben jelent meg a kötet. E fenti adat alapján elmondható, hogy Czeglédi már 1663 elején kész volt a művével, és Debrecenben is megpróbálta kiadni, de ezzel 1665-ig sem sikerült előhaladnia, s végül sokéves késéssel Veresegyházi Szentyel Mihály kolozsvári nyomdája teljesítette azt. Látható, hogy a kiadásra vonatkozó egyik forrás sem jelölte meg a pontos címet: lehet, hogy ez csak később született meg. És az is elképzelhető, hogy óvatosságból nem voltak egyértelműek a levelek és egyéb feljegyzések. Mivel később Czeglédi perében azt vágták a fejéhez, hogy a Habsburg ellen szövetkezik (a törökkel s a törököt pártoló erdélyi-

¹⁴ CSORBA DÁVID: „Nagy a dolog rajtad, az idő pedig rövid hozzá.” A kora újkori kegyességi könyvek sport-felfogása. In: *Sárospataki Füzetek*, 2015. 4. sz. 79–94. p.

¹⁵ RMNY 3076.

¹⁶ Városi jkv., 15. köt. (1658–1664), 1663. szeptember 13.

¹⁷ RMNY 3645.

¹⁸ V. ECSÉDY JUDIT: Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában, 1661–1690. I. In: *Magyar Könyvszemle*, 2005. 3. sz. 289–308. p.

ekkel), nem volt érdemes a hitvitának a címét sem megjelölni, nehogy támadási felületet adjon.¹⁹

Debrecennek csak jóval később teremtődtek meg az anyagi, technikai s emberi feltételei ahhoz, hogy ezt vagy hasonló nagy volumenű munkát elvégezhesen: előbb a pataki menekült nyomda (1674) befogadása,²⁰ majd annak végül Kolozsvárról visszahívott nyomdásza, Rosnyai János hozta el a prosperitást, de csak 1677-től. Rosnyai nagy tiszteletben állt Patakon s Debrecenben is, utóbbi helyen még a felette tartott temetési beszédet is kiadták.²¹

(Csorba Dávid)

¹⁹ Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Kiad.: S. Varga Katalin. Pozsony, 2002. 138., 141. p.

²⁰ Rosnyai János nyomdája Debrecenben, leltára: 1674. január 13. Idézi: TAKÁCS BÉLA: Comenius sárospataki nyomdája. Sárospatak, 1958. 108-109. p.; CSORBA DÁVID: Az 1661–1705 közötti debreceni nyomdászat eszmetörténeti képe. In: Jubileumi könyv-és nyomdatörténeti szimpózium legrégibb folyamatosan működő nyomdánkról. Tanulmánykötet. Szerk.: Zentai Csilla. Debrecen, 2011. 45–69. p.

²¹ RMK I, 1317.

Különleges Bibliák az Eperjesi Evangélikus Kollégiumban

Az Eperjesi Kollégium története szorosan összefonódott az iskola könyvtárának történetével. Egyidejűleg jött létre a Kollégium megalakulásával és hasonlóan alakult századokon át a sorsa. Az első említés a kollégiumi könyvtárról 1673-ból származik, de részleteket nem ismerünk. Feltehetően fokozatosan gyarapodott, amint azt a többi protestáns kollégium gyakorlata mutatja, a tanárok, diákok, egyéb támogatók révén. 1731-ben a kollégium rektora, Sartorius Dániel kezdte fejleszteni a könyvtárat, melynek gyűjteményében már fellelhetők voltak majd minden tudomány kiadványai, de természetesen a teológiai művek képviselték a legnagyobb számot.

A későbbi időszakban az úgynevezett főkönyvtáron kívül létrejöttek szakkönyvtárak, illetve a Kollégium egyes intézeteinek könyvtárai. Szintén fontos szerepe volt a Szirmay-könyvtárnak, mely 1833-ban alakult pazdicsi Szirmay János földesúr 14.000 kötetet számláló könyvgyűjteményének adományozásával.¹ Ebben az időben (1839) a kollégiumi könyvtár csak 2823 darabból állott, köszönhetően annak, hogy az idő folyamán az állományt többször érték veszteségek (például a rekatolizáció vagy háborús események miatt), de ettől az időtől fogva kezdett a könyvtár rohamosan gyarapodni. 1842-ben a helyi földesúr, gróf Bánó Gábor több mint 3.000 kötetet számláló könyvtárát adományozta a Kollégiumnak.² További bőkezű adományozók közé tartoztak a helyi nemesek, városi polgárok vagy maguk a kollégium tanárai és volt diákjai (így például Neustadter Lajos, Kéler István, Szontágh Sámuel, Henselmann Frigyes, Ferjencsik Samu, Sztehló András, Schwarz Mihály, Szirmay Hugó, Kohányi János), s ezek pozitív eredményeként 1861-ben már 11.905 kötetből állott a kollégiumi nagykönyvtár.³

A megnövekedett könyvtár nagyobb helyiséget igényelt, ezért az akkori könyvtáros Vandrák András a kollégium dísztermében 24 nagy, magas, zárható könyvtári szekrényt állíttatott fel, ahol tulajdonképpen ma is fellelhetők a könyvek. Neki köszönhetően egy új szakkatalógus kidolgozása kezdődött el 1833-ban, ami szakirányok szerinti katalogizálási rendet követett.⁴ A század végén már több mint 12.000 darabot számlált az Evangélikus Kollégium nagykönyvtára. A már említett Szirmay-könyvtáron kívül létezett Algimnáziumi Könyvtár, a Magyar Társaság Könyvtára, a szláv nyelvet gyakorló társaság, az ún. Kolo könyvtára, a jogászok könyvtára, továbbá Pálfy-kör könyvtára, teológiai, tanítóképzői és tanítóképzői rész-könyvtárak. Ma ez a gyűjtemény a történelmi könyvtárak közé tartozik és

¹ LACKO, KAMIL: Tlače 16. storočia v knižnici evanjelického kolégia a v Štátnej vedeckej knižnici v Prešove. Prešov, 2003. (továbbiakban: LACKO, 2003.) 5. p.

² Van, aki 3048 darabot említ: HÖRK JÓZSEF: Az Eperjesi Ev. Ker. Kollegium története. Kassa, 1896. (továbbiakban: HÖRK, 1896.) 420. p. Máshol 3700-as példányadatáról olvashatunk: LACKO, 2003. 5. p. Feltételezhető, hogy időközben sikerült még több könyvet ebből az adományból beazonosítani.

³ HÖRK, 1896. 420. p.

⁴ VASILOVA, DARINA: Prešovské kolégium potiského dištriktu evanjelickej cirkvi a. v. (1850–1918) Prešov, 2008. 260. p.

mintegy 58 ezres állományát már nem bővítik. Ennek legnagyobb részét teológiai művek alkotják, de fellelhető benne számos szakirányú kiadvány, újságyújságok, kalendáriumok, értesítők vagy éppen különleges alkalmakra kiadott nyomtatványok, melyek iránt hazai, de külföldi kutatók is gyakran érdeklődnek.

A kollégiumi könyvtár ma az eperjesi Állami Tudományos Könyvtár igazgatása alá tartozik, de a kutatási, illetve reprodukciós engedélyt az evangélikus egyház püspöki hivatala adja ki.

A reformátusság szempontjából ilyen egyedi kincsnek számító Huszár Gál-féle *A keresztényi gyülekezetben való isteni dicséretes és imádságok* című, ún. *Komjáti graduál* (1574) azért is különleges, mert mindössze 3 példányban ismeretes, és ebből egy Szlovákiában található, éspedig ebben a kollégiumi könyvtárban.⁵

A Bibliák (teljes és részkiadások) külön katalógust képeznek: összesen 383 könyv lelhető fel ebben a gyűjteményben, melyben 131 teljes Biblia található, illetve külön 117 Újszövetség és 18 Ószövetség, továbbá vannak még részkiadások is. A nyomtatási, illetve megjelenési adatok szerint a 16. századtól egészen a 20. század elejéig vannak kiadványok. A legrégebbi darab egy 1524-es Bázelen kinyomtatott könyv, mely a bizánci tudósnak, Theophylaktosznak a János evangéliumát magyarázó írásaihoz a reformátor Oecolampadius által írt kommentárját tartalmazza.⁶ A legújabb pedig egy 1917-es, Pozsonyban kiadott Újtestamentum.

A 16. századból csak 22 könyv, abból 5 teljes Biblia maradt meg a kollégiumi könyvtár tulajdonában, közülük 2 kivételével mind latin nyelven jelent meg.⁷ Kiadási hely szerint található itt Genf, Wittenberg, Sárovar–Újsziget, Bazel, Tübingen, Lipcse, Jéna és Zürich. A második legrégebb 16. századi nyomtatvány a svájci Konrad Pellican-féle zsolttármagyarázat *Psalterium Davidis, Ad Hebraicam Veritatem interpretatum cum scholijs breuiffimis, Chuonardi Pellicani, nunc primum ab autore recognitum* címen, melyet 1532-ben Zürichben nyomtattak.⁸ A harmadik és egyben magyar nyelven írott Biblia egy Sylvester János fordítású Újszövetség.⁹

⁵ LACKO, 2003. 6. p.; RMNY 353.

⁶ Theophylacti Archiepiscopi Bvlgariae, in quator Euangelia enarrationes Ioanne Oecolampadio interprete – ld. VD 16B/4599.

⁷ Az öt Biblia a következő: *Quinque Libri Moysis Iuxta Veterem Sev. Vvlgatam Translationem, Ad Hebraeam Veritatem Emendati...* Lucas Osiander D. Rationem totius nostri instituti ex altera praefatione huius Primi Tomi intelliges. Tübingae Excudebat Georgius Gruppenbachius Anno 1585. (VD 16/B2664); *Testamenti Veteris Biblia Sacra I-V, Pars VI. D.N. Jesu Christi Testamentvm Novvm...* Genevae 1590. (VD 16/ZV 31526); [Biblia Sacra Veteris & Novi Testamenti I-III] Tubingae 1593. (VD 16B/2669); *Sacrorvm Bibliorvm Pars I-III...* Lucas Osiander D. Tubingae apud Georgium Gruppenbachium, 1597, 1592, 1598. Ez utóbbi Szirmai Miklós könyvtárából származott. (VD16 ZV 29167); *Biblia Germanicolatina. Übers. Martin Lutheri Hrsg. V. Pavlvs Ebervs...* Wittenberg 1565. (VD 16B/2673).

⁸ VD 16B/315. Tulajdonosának bizonyos Mathias Polijani, később az Eperjesi Evangélikus Kerületi Könyvtár van feltüntetve.

⁹ RMNY 49.

Tulajdonképpen az említett 5 Biblián és egy magyar nyelven kiadott Újszövetségén kívül a többi könyv csak részkiadvány.¹⁰

A 17. századból összesen 49 könyv származik, azokból 13 teljes Biblia, 6 Ószövetség, 14 Újszövetség. A könyvek nagyobb része német területen jelent meg, Wittenberg (6), Frankfurt (7), Herborn (5), Nürnberg (3), Oppenheim (2), Lipcse, Frankfurt, Altenberg, Bazel nyomdáiban, de megtalálható itt 2 Prágában nyomtatott kötet is (1 teljes Biblia és 1 Újszövetség). Ami a könyvek nyelvét illeti, a fentiek majdnem fele latin (18), sok a német (13), van 1 Oppenheimi Biblia¹¹ és van 2 cseh nyelvű kiadás, a teljes Biblia 1604-ből való, az Újszövetség 1677-ből.¹²

A 18. században már eléggé megugrott a Bibliák száma. A 95 könyvből a fele (48) teljes Biblia, Ószövetségből van 3, Újszövetségből 27, a többi csak részkiadás. Itt már sokkal színesebb a kiadások helye, a hagyományos német városokon, mint Lipcse (14), Halle (8), Bazel (5), Frankfurt, megtalálható Bécs, Lemgo (4), Amsterdam, Velence, Zürich, Párizs, Brunn, Prága, Poroszló, Debrecen, Kolozsvár. A nyelvi arány is kissé változott a 17. századi állományhoz képest: a német nyelven kiadott nyomtatványok (33) kerülnek az első helyre, azután a latin (27), megszorodtak a magyar kiadások (10), szláv nyelven (lengyel, cseh) 6 mű jelent meg. Viszonylag sok példány van a görög Újtestamentumból, hasonlóan a Luther-féléből. A Károlyi-féle kiadásból a bázeliak vannak meg, az 1750–1751-es és 1764-es revideált, és a gyűjtemény része egy 1782-es Káldi György-féle Biblia. Szintén különlegesen mondható 2 szláv nyelvű hallei kiadású teljes Biblia (1722, 1745), amelyeket Bél Mátyás és Krman Dániel adtak ki a szláv nyelvű evangélikusok részére.

Érthető, hogy a legtöbb, 163 darabot számláló anyag a 19. századból maradt fenn, amelyben 60 teljes Biblia, 5 Ószövetség és 68 Újszövetség található. Megnőtt a Bécsben kiadott Bibliák száma (15), a legtöbb Budán, Pesten, később Budapesten (26) jelent meg, illetve a német városokban: Halle (6), Neustadt/Orla (7).

Viszonylag sok kiadvány származik Londonból, ahol több egzotikus (török, ír, perzsa) nyelvű bibliafordítás jelent meg. Egyedi darabnak számít az angol nyelvű Biblia (Oxford, 1879), a szerb (Budapest, 1874), illetve a francia Újtestamentum (Párizs, 1875). Oroszországból, Szentpétervárról származik a Máté evangéliuma kiadása 1861-ből, mely szláv és orosz nyelvű.

¹⁰ Példaként lehet említeni: Ezechiel propheta ad Ebraicam veritatem recognitvs & argumentis... Lipsiae 1575 (VD 16B/3810); Danielis Prophetiae Scriptum Ad Ebraicam Et Chaldaicam Veritatem recognitum & argumentis atque... Lipsiae 1572 (VD 16B/3824); In Epistolam D. Pauli Ad Romanos Hos est Clavem Sripturae Sacrae Primariam....Ienae, 1595 (VD 16B/5018); In Epistolam D.Pauli Ad Corinthios Priorem, Qvae politiae Ecclesisticae & Praxeos Theologicae apparatus.... Ienae, 1600 (VD 16B/5049); In Palmos Davidis, Regis Ac Prophetiae Paraphrasis Heroicis versibus expressa, A Ioanne Maiore.... Wittenberg 1574 (VD 16B/3230); In Dvos Libros Samvelis Prophetiae Qvi Vvlgo Priores Libri Regvm Appellenatur D. Petri Martyris Vermilii Florentini....Tigvri 1564 (VD 16B/3049).

¹¹ RMNY 1037.

¹² Biblj Česká to gest cele Swaté Pjsmo. Praha, 1604.; Druhý díl Biblj totižte Nowý Zákon. Praha, 1677.

ven jelent meg a Kijevi Pecsorszka Lavra tipográfiájában.¹³ Ebből a bibliai könyvből van egy ír nyelvű londoni kiadás is (1886). Különlegesnek mondható az 1882-ben, Lipcsében örmény nyelven kiadott Ószövetség vagy Lukács evangéliuma dán nyelven (Koppenhága, 1884), s a Konstantinápolyban 1868-ban kiadott Zsoltárok könyve. Van ezen kívül tengerentúli nyomdából származó kiadás is: az 1867-ben New Yorkban kiadott szláv Újszövetség. Az evangéliumoknak van még ezen túl az állományban moszkvai kiadása is (1893), kelta (skót gael) nyelvű részkiadás (London, 1840). De akad itt finn nyelvű Újszövetség, svéd Biblia (Stockholm, 1855), sőt katolikusok számára készült német képes Biblia.¹⁴ A Károlyi Bibliából a 19. századi anyagban négy változat található (1846, 1873, 1883, 1885), pesti és kőszegi kiadások. Van egy sárospataki kiadású bibliai kalauz is (1897) a kollégiumi könyvtárban.

A 20. századból csak 10 könyv maradt meg, 5 magyar és 5 szláv nyelven. Teljes Biblia nincs közöttük, csak 3 Újszövetség (budapesti és pozsonyi nyomdákban), a többi csak bibliai könyvek részkiadásai vagy általában Jézus életével foglalkozó művek.

A gyűjteményben fellelhető 44 könyv, amelyek hiányos adatokat tartalmaznak a kiadási helyet és/vagy időt illetően, és ezeket pontosabban nem tudtuk meghatározni. Azok közt megtalálható 15 teljes Biblia, 18 Újszövetség és 4 Ószövetség: ezek közül érdekességként említhetjük a perzsa nyelvű Újtestamentumot.

Az Eperjesi Evangélikus Kollégium Könyvtárában fellelhető sok értékes és különlegesnek, sőt egzotikusnak is mondható nyomtatott teljes vagy részkiadású Biblia. Az egész állományból az első helyen számbelileg a teljes Bibliák állnak, de csak kis különbséggel következnek az Újszövetségek. Sokkal kevesebb, mintegy 20 darabot tesznek ki az Ószövetség-kiadások. A Bibliákhoz besorolt állomány majd harmadrészét olyan könyvek alkotják, melyek csak egyes szakaszokat foglalnak magukban a Szentírásból. Bizonyos, hogy részint a legrégebbi (a *Komjáti graduál*), részint a sok egyedi, egzotikus nyelvű kiadvány miatt (kiadási helyük, tulajdonosuk vagy nyelvük miatt) az Eperjesi Kollégium Könyvtárának állománya értékes gyűjteményt foglal magában.

(Kónya Annamária)

¹³ The Holy Bible. Oxford, 1879.; Novi Zavjet... Pereveo Vuk Karadzic. Budim Pest, 1874.; Le Nouveau Testament. Paris, 1875.

¹⁴ Bibelen eller den Heliga Skrift. Stockholm, 1855.; Gospoda našeho Isusa Christa svjatoje evangelije. Sanktpeterburg, 1861.; Novyj závet. Sanktpeterburg, 1874.; Tiomandh muadh ar tighearna agus. London, 1840.; Uusi Testamenti. Helsinki, 1866.; Novyj závet. New York, 1867.; Allgemeine, wohlfeile Bilderbibel für die Katholiken. Liepzig, 1855.; Svjačenneje Evangelije. Moskva, 1893.

BESZÁMOLÓ

Emlékkonferencia Szmrecsányi Lajos halálának 75. évfordulójára Eger, 2018. május 3.

2018. május 3-án emlékkonferenciát tartottak az Egeri Főegyházmegyei Levéltár szervezésében az Egeri Érseki Palota Turisztikai Látogatóközpontjában Szmrecsányi Lajos érsek halálának 75. évfordulója alkalmából. A konferencia előadóit és a megjelenteket HORVÁTH ISTVÁN, az Egeri Főegyházmegyei Levéltár vezetője köszöntötte, majd TERNYÁK CSABA egeri érsek megnyitó beszédében arra emlékeztette a megjelenteket, hogy a főpásztorok tevékenységét ne önmagukban vizsgáljuk, hanem folyamatában, mert mindegyikük munkássága tovább él az egyházban. A felvidéki származású Szmrecsányi Lajos 30 éven keresztül Samassa József érsek közvetlen munkatársaként tevékenykedett, majd 1912-től 1943-ig egeri érsek volt. 61 éven keresztül szolgálta egyházát, s nemcsak a rá bízott egyházmegyéért tett sokat, hanem Egerért is.

Négy szekcióban 13 előadás hangzott el, amelyek időrendben előre haladva mutattak be olyan eseményeket vagy hosszabb-rövidebb időszakokat, melyek meghatározták Szmrecsányi érsekségét. Az első szekcióban az érsekről a sajtóban kialakult képet KLESTENITZ TIBOR történész mutatta be. Elsőként 1905-ben írtak róla, amikor segédpüspöknek nevezték ki. A korabeli lapok pozitív képet festettek Szmrecsányi Lajosról, kiemelve szociális érzékenységét, megnyerő személyiségét, szelídségét és bátorságát. Ő volt az utolsó olyan magyar főpap, akit még Ferenc József nevezett ki, ezért megtestesítette a dualizmus időszakát, amire a kortársak nosztalgiával gondoltak vissza. Gyémántmiséjéről tudósítva a *Pesti Napló* is méltatta egyszerű, de aktív életvitelét. 1943-ban bekövetkezett halála után neve méltatlanul feledésbe merült.

Szmrecsányi szociális érzékenysége megmutatkozott az első világháború idején is, amikor több sárosi falu elpusztult. BARTÓK BÉLA előadásában azokat az erőfeszítéseket ismertette, amiket az érsek tett szülőföldjéért: társadalmi mozgalmat indított az újjáépítés megsegítésére, jótékonyági művész sorsjátékot szervezett, de anyagi támogatást is nyújtott. Heves vármegye az érsek iránti tiszteletből egy sárosi falu, Felsőhunkóc (ma Hunkovice) újjáépítését vállalta. 1916-ban emlékalbumot is kiadtak a jótékonyági árverésre készült alkotásokból, amelyhez az előszót Szmrecsányi Lajos írta.

Nemcsak a polgári lakosság volt kénytelen áldozatokat hozni a nagy háború idején, hanem az egyházak is. KERÉKGYÁRTÓ JÓZSEF az első világháborús harangrekvirálást mutatta be. Mivel Magyarország a gazdaságához szükséges fémeket csak importból tudta fedezni, azt is csak az antant országok blokádjáig, új beszerzési módok után kellett nézni. Először fémgyűjtési akciókat hirdettek meg 1915-ben, majd később kezdetét vette a rekvirálás. 1916 augusztusa és 1918 novembere között az Egeri Főegyházmegye területéről több mint 1200 harangot szereltek le, melyek összsúlya meghaladta a 14 tonnát. A harangok hadbavonulásának körülményeiről is szólt az előadó.

A második szekció első két előadása a háborút követő zavaros egy év eseményeit tárta elénk. TENGELY ADRIENN az Egeri Főegyházmegye és az őszirózsás forradalom viszonyát elemezte. Szmrecsányi Lajos érsek mind-

végig a béke és a nyugalom érdekében döntött, s tett lépéseket. Elismerve legitimnek Károlyi Mihály kormányát, de borúlátó volt a szociáldemokráciát illetően. Belső reformokat indított el, az egyházmegyei autonómiát helyezte előtérbe, hogy védelmet nyújtson a szekularizáció ellen. A földosztásnál ragaszkodott ahhoz, hogy mindenhol maradjon az egyház tulajdonában legalább 3 hold föld.

BENKE ZSUZSA egy visszaemlékezés alapján mutatta be az Egri Főegyházmegye helyzetét a Tanácsköztársaság alatt. A városi direktórium és letartóztatásokat indított az egyház ellen, templomok sérültek meg, kiraboltak több egyházi épületet, több papot megverték és internáltak, magát Szmrecsányi érseket kétszer is elhurcolták. Bár a papság sokat szenvedett, szerencsére senkit sem gyilkoltak meg, mint más egyházmegyékben.

A szekció harmadik előadása már az építkezésről szólt. KOMISZÁR DÉNES a nyíregyházi katolikus intézményrendszer kiépítésével, azon belül is az angolkisasszonyok nyíregyházi iskolájának történetével foglalkozott. Az 1920-as években Énekes János plébánosnak köszönhetően gyarapodtak a protestáns többségű városban a katolikus intézmények, s nyitottak egy lányiskolát 1929-ben. Az iskola tanulója volt két éven keresztül Tolnay Klári színművész is.

A harmadik szekció előadói „munka közben” mutatták be Szmrecsányi Lajost. URBÁN MÁRTA levéltáros az érsek egyházkormányzati reformjait ismertette. Az érsek új kerületi beosztást alakított ki a hatékony kormányzás jegyében, megalapította a kasszamináriumot, új templomok épültek, nőtt a plébániák száma. Külön bizottság felelt az egyházművészetért és a templomfelújításokért. Tanfelügyeletet is létrehozott, oktatáspolitikáját pedig összehangolta a kormányzatéval.

Hogy milyen formában állt kapcsolatban az érsek a papjaival, azt VAMOSI KATALIN művészettörténész mutatta be. Az előadás Miskolc legnagyobb plébániája és az érseki hivatal közötti levelezést ismertette. A plébánosok és a főpásztor olyan ügyekben értekeztek, mint kinevezések, templom-, orgona- vagy plébánia-renoválás, valamint az új harangok ügye.

GÁRDONYI MÁTÉ az ad limina látogatáshoz kapcsolódó érseki jelentéseket vizsgálta meg. Ötévente a főpásztorok jelentést tesznek a Szentszéknek, a püspökök és az érsekek pedig elzarándokolnak Rómába. Az előadó az 1923-as és az 1928-as jelentést ismertette. Előbbi 23 oldal terjedelmű, utóbbi mindössze 10. Dicsérte papságát és híveit, de olyan nehézségeket is jelzett, mint például a házassági ügyek. Az apostoli nuncius a jelentést megbízhatónak, de sematikusnak tartotta, mivel az szerinte nem eléggé részletes. Az érsek 1928-ban – ígérete ellenére – nem ment el Rómába, csakúgy, mint 1923-ban.

A szekció utolsó előadója a nyíregyházi ferences rendház építéstörténetét mutatta be. LÁDA BERTALAN kiemelte, hogy Szmrecsányi Lajos már 1928-tól szorgalmazta a ferencesek Nyíregyházára telepítését. Az első, 1934-es, Rimanóczy Gyula-féle tervváltozatban a pasaréti háromhajós vasbeton templomhoz hasonló épület mellé egy rendházat és egy kultúrházat is terveztek. 1937–1938-ban már egy neobarokk épületegyüttes felépítése indult el Wälder Gyula tervei szerint, melyhez a papság éves jövedelmének 2–5 százalékát ajánlotta föl 15 éven keresztül. Az építkezés megkezdését a telekváltás is nehezítette, végül a tervek a második világhá-

ború, majd a szovjet megszállás és az államosítás miatt – a rendház kivételével – nem valósulhattak meg.

Az utolsó szekció előadói az egyház társadalmi kapcsolatait taglalták. BENKE TIBOR a kunszentmártoni Katolikus Agrárfjúsági Legényegylet történetét mutatta be. A helyi KALOT 1937-ben alakult meg Gecse István káplán vezetésével. A 12 ezer lakosú településen döntően katolikusok laktak, ahol magas volt a középbirtokosok aránya. Sokszínű egyesületi és vallási élet alakult ki, erről tanúskodnak az 1943-ig fennmaradt jegyzőkönyvek is. A KALOT 1946-ig működött, addig mezőgazdasági tanfolyamokat szervezett, könyvtárat alapított, bálakat, táncesteket és jótékonyági esteket rendezett.

VERESS GÁBOR az egri Líceum múzeumának működését ismertette. A múzeum életében nagy fontossággal bírt Szmrecsányi Miklós, az érsek testvére, aki megalkotta az intézmény szervezeti és működési szabályzatát, leltárkönyvet és cédulakatalógust vezetett. A múzeum számára saját gondnokságot hozott létre, mindent a kor követelményeinek megfelelően dokumentáltak. Kiemelt szerepet kapott az épített örökség, a Szmrecsányi testvérek felléptek az egri vár ügyében is. Szmrecsányi Miklósnak is köszönhetően egyházművészeti oktatást vezettek be az egri szemináriumban.

Az utolsó előadás az egyházi könyvcenzúra belső működésébe engedett betekintést. VERŐK ATTILA a könyvellenőrzések rövid története után az Egri Főegyházmegye könyvbírási gyakorlatát mutatta be. 20 könyvbíráló neve ismert, 500 ügy esete dokumentált. Szmrecsányi hangsúlyozta, hogy a bírálat számára első legyen maga a mű, nem pedig a szerző személye. A neves szaktekintélyekből álló bírálók 1-1 könyv elolvasása után engedélyt adhattak olvasásra vagy a könyv megtartására, de csak azokat engedélyezték, amelyek nem voltak rajta az indexen. A kiadott engedély csak a kérelmezőre vonatkozott, a könyvet másnak nem adhatták oda. A könyvcenzúra kiterjedt a szentképekre és a nyomtatványokra is. Mint az előadó kiemelte, a könyvbírálok feladata elsősorban a káros tartalmaktól való óvás és az iránymutatás volt.

A Szmrecsányi Lajosról szóló emlékkonferencia előadói igyekeztek a lehető legtöbb nézőpontból megvizsgálni az érsek személyét és munkásságát. Nemcsak kívülről (sajtó, visszaemlékezések), hanem belső egyházi körökből (levelezések, jelentések) is képet kaphattunk arról, milyen volt egy magyar főpásztor élete a huszadik század első felében. Szmrecsányi Lajos 61 évesen nehéz időszakban lett érsek, de mindvégig aktívan törekedett arra, hogy érseki teendőit a körülményeknek megfelelően el tudja látni. A színvonalas konferencia összességében az 1943-ban, 92 évesen elhunyt érsek előtti méltó megemlékezés volt.

(ism.: *Szemán László*)

Gyöngyösi István levelei és iratai.

A magyar nyelvű szövegeket gondozta: Jankovics József és Nyerges Judit. A latin nyelvű szövegeket gondozta és a jegyzeteket írta: Tusor Péter. A tanulmányt írta: Jankovics József. Budapest, Balassi, 2017. 492 old.

A 17. századi költő és hivatalnok Gyöngyösi István leveleit és iratait adta közre a Balassi Kiadó, ezzel a kötettel lezárva a Gyöngyösi-életmű publikálását. A forráskiadvány hiánypótló módon gyűjtötte össze a kiadatlan levéltári forrásokat éppúgy, mint a már korábban Thaly Kálmán, Nagy Iván és mások által kiadott dokumentumokat. A közölt szövegekből sok szempontból egy új Gyöngyösi-portré rajzolódik ki, ahogy arra JANKOVICS JÓZSEF is utalt *A levélíró Gyöngyösi Istvánról* szóló írásában a kötet végén, és ahogy arra Tusor Péter vonatkozó legutóbbi tanulmánya is rámutatott.¹ Ez a portré bizonyos tekintetben több, bizonyos tekintetben kevesebb a korábnál. A több, egyidőben élt Gyöngyösi István személyének elválasztása a vizsgálatba újonnan bevont forrásoknak köszönhetően megtörtént, a Nagy Iván – Badics Ferenc féle életútról le lehetett fejteni az ungi Gyöngyösi István adatait. Ezt rendhagyó módon a forráskiadvány is megerősíti, közreadva azokat a korábban már kiadott forrásokat, amelyek valójában az ungi-radvánci Gyöngyösire vonatkoztak. Ugyanakkor kirajzolódik a szorgalmas hivatalnok-szolga, a Tusor Péter által első honoráciornak tartott Gyöngyösi arcéle.

A továbbiakban ennek az arcélnak néhány olyan markánsabb pontján keresztül mutatnám be a kötetet, amelyek végigkísérik nemcsak a szövegeket, hanem Gyöngyösi életét is. A hivatalnok, a felső-magyarországi kisnemes és a katolikus Gyöngyösi arcképe ez. Olyan arckép, amelyben visszatükröződik a 17. század végi magyar történelem is. Ahogy Jankovics József is utalt rá a kötethez fűzött tanulmányában, aligha véletlen, hogy 1670 előttről alig maradt fent Gyöngyösinek levele. Patrónusához, Wesselényi Ferenc nádorhoz egyetlen közvetlen levele sem ismert. Bár a Wesselényi-szervezkedésben – úgy tűnik – nem volt szerepe, alighanem ekkoriban, tudatosan semmisülhettek meg ezek a levelek.

A mozgalom bukása után már sűrűbben fennmaradtak levelei. A politikai változás, az egyre súlyosabbá váló helyzet, amelynek árnyéka főleg Gyöngyösi szűkebb pátriáját, Felső-Magyarországot érinti, egyre inkább rávetül ezekre a szövegekre. Bár 1671 decemberében tudatja Andrassy Miklóssal Bécsből, hogy maga Johann Paul Hoher kancellár közölte a nádor özvegyével, Széchy Máriával felmentését és szabadulását, a levél végén mintegy mellékesen jelzi a felső-magyarországi szabad királyi városok elleni nyomozás kezdetét. A felső-magyarországi protestantizmus utolsó védőbástyáinak számító szabad királyi városok, főként Eperjes, Bártfa, Lócse és Késmárk elleni fellépés már a katolikus egyház visszatérésének és az új, központi várospolitika első jelei voltak.

Az egyre határozottabb és erőteljesebb katolikus expanzió szinte törvényszerűen hozta magával a vallási gyűlölködés ingájának visszalendülését. A Nyitra vármegyei Szenice esetét tartotta fent Gyöngyösi 1673. június

¹ TUSOR PÉTER: A gömöri prókátor és az ungi fiskális: megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában? In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2017. 1. sz. 85–98. p.

9-i levele. Ebben Andrásy Miklósnak számolt be, hogy a helyi vásárra összegyűlt sokadalom felbőszült, amikor a szenicei harmincados, egy helybéli nemes, három katolikus pap és tizenkét muskétás a templomot el akarta foglalni. Gyöngyösi leírása kiválóan ábrázolja az 1671 és 1674 között szinte rutinszerűvé váló templomfoglalások forgatókönyvét. Az állam – valamely területileg illetékes kamarai tisztviselő, esetleg vármegyei hivatalnok –, a katonaság és az egyház képviselői együttműködve vettek részt a templomok elfoglalásában. Ez, ahogy a szenicei példa is mutatja, gyakran torkollott erőszakos cselekményekbe. Mind Felső-, mind Alsó-Magyarországról lehetne számos példát említeni, amelyek az erőszak különböző megnyilvánulási formáiként jelentkeztek. A szenicei esettel együtt említi Gyöngyösi az elefánti pálos kolostor kifosztását, igaz, azt tudomása szerint a törökök követték el, de alighanem magyarok is lehettek velük, mivel „sok szalonnát is vittek el”. Ezek a portyák a következő évek visszatérő hírei lesznek. Hol papokat gyilkolnak, hol a rozsnjóiakat fosztják ki.

Bár az 1670-es évek második feléből alig maradt ismét levelünk Gyöngyösitől, az 1680-as évek elején szüntelenül értesülünk „kurucok fel s alá való járásáról”. Ez már Thököly és a soproni országgyűlés időszaka, igaz, Sopronból csak egy levelet ismerünk. Ám ez is utal az országgyűlés nagy tétjére: dűlőre jutni a religio dolgában. Bár más ügy kapcsán említi, de jól jellemzi a diéta jelentőségét, amikor megjegyzi, hogy I. Lipót addig nem akar új döntéseket hozni, „amíg a magyarországi dolgok meg nem csendesednek”. Thököly Imre támadásának árnyékában tehát Gyöngyösi leveléből is kiviláglik a fő cél: kompromisszum főként a vallásügyben, amelytől Bécsben a magyarországi helyzet lecsendesedését várták. Azonban az udvar várakozása nem vált valóra, a soproni törvények nem húzták ki a helyzet méregfogát. Gyöngyösi is kényszerhelyzetbe került ezáltal, Gömör vármegyéjét volt kénytelen képviselni Thököly előtt, amely miatt 1685 után ő is a konfiskálás veszélyével néz szembe. Úgy tűnik azonban, hogy a Szepesi Kamarával egyre aktívabb együttműködésre lépett. Alighanem a kamara is eltekintett attól, hogy Gyöngyösit különösebben leckéztesse, szükségük volt a megbízható hivatalnokra. Feltehetőleg katolikus volta is mentségére szolgált. Jól ismert, hogy a Thököly-párti, korábban a katolikus egyháznak sok bosszúságot okozó Szirmay István is úgy mentesítette magát, hogy katolizált, amellyel megnyílt előtte az út, országbírói ítélőmester lett, később bárói címet is nyert. Az iratok közötti egyik dokumentumból kiderül az is, hogy 1690-ben a kamara elrendeli megbízottjainak, hogy mindent tegyenek meg Gyöngyösinek az alispáni tisztségben való megerősítéséért. Ha hihetünk Gyöngyösinek a Nyíró-birtokok miatti perben készült beadványának, Gömör megyében ő lett volna az egyedüli katolikus nemes. Még ha ez nem is igaz, az tény, hogy a Szepesi Kamara még az 1690-es években is komoly „kádérhiánnyal” küzdött alkalmas katolikus jelöltek terén, mind a vármegyei, mind a szabad királyi városok tisztújításain.

Az 1680–90-es évek fordulójáról fennmaradt iratok tanúsága szerint a Szepesi Kamarának a törökellenes visszafoglaló háború által támasztott követelményekben nagy segítségére volt Gyöngyösi. A kvártélyozás, adószedés, dézsamaszedés feladataiban kellett részt vennie. Bár kisebb mértékben, de az egyházügyek terén is szerepel. Igaz, ez valószínűleg nem mindig lehetett ínyére. 1689-ben Gömör vármegyét képviselte egy több pontos beadványban. Ugyan a kötetben kérdőjelesen Ottavio Nigrelli tábornokot

feltételezik a címzettnek, valószínűleg inkább Siegfried Christoph von Breuner grófnak szolt, aki egy bizottság élén 1688 és 1690 között Kassáról felügyelte a felső-magyarországi ügyeket, lényegében a Szepesi Kamara fölé helyezve. Ennek a beadványnak az utolsó pontjában a vármegye sérelmezi, hogy Jolsva környékéről a murányi tisztviselők elűzték az evangélikus lelkészeket, a templomokat elfoglalták az 1681. évi 26. törvénycikkely ellenére, amely – érvelésük szerint – kimondta, hogy a protestánsok által épített templomok maradjanak kezüknél. A törvények értelmezését persze minden oldal a maga érdekei szerint kívánta fordítani. A törvény bevezetője ugyanis kimondta, hogy a protestánsok megtarthatták „az ágostai és helvét hitvallások híveitől épített s katolikus szertartás szerint még fel nem avatott templomokat”. Valójában az 1670-es évek ellenreformációs hullámában alig maradt olyan templom, amelyet hosszabb-rövidebb időre a katolikus szertartás szerint nem használtak. Így a törvény bevezetője alig hagyott kiskaput a templomaik megóvására törekvő protestáns közösségek számára.

Bár birtokperében keletkezett a dokumentum, mégis 1694. évi beadványa is visszatükrözi Gyöngyösinek a jog kereteit katolikusként értelmező látásmódját. Családjának katolikusságát hangsúlyozza, szembeállítva a peres ellenfél, Jelenik András Thököly-pártiságával és a Gömör vármegyei protestánsok felett viselt patrónusi működésével. Gyöngyösi felháborodással taglalja, hogy Jelenik segített Berzétén református vallásgyakorlatot biztosítani, Gömörön pedig evangélikus vallásgyakorlat folyik szintén az ő védnöksége alatt, ahová tömegesen özönlének a rozsnyóiak. A felháborodás részben érthető: a soproni vallásügyi cikkelyek ugyanis Felső-Magyarországon nem jelöltek ki artikuláris helyeket, ami szintén egy sajátos katolikus értelmezésre adott lehetőséget. Az 1691. évi Explanatio Leopoldina ugyan megengedte, hogy a környékbeli lakosok a helyi plébánosnak járó stóladíj megfizetése után felkeressék az artikuláris helyeken szolgáló lelkészeket, ám mivel ilyeneket a törvény nem jelölt ki ebben a régióban, így a katolikus oldal nem tekintette ezt magára kötelező érvényűnek, a sok helyen szolgáló protestáns lelkészek tekintetében. Úgy vélekedtek, hogy a protestáns vallásgyakorlat ott megengedett, ahol a törvény által kijelölt királyi bizottság a helyszíni vizsgálat során azt helybenhagyta. A Csáky István országbíró által vezetett felső-magyarországi vallásügyi bizottság ezekben az években valóban intenzív vizsgálatot folytatott a térségben. Ám azt a kevés helyet, ahol valamilyen okból mégis engedélyezték a protestáns vallásgyakorlatot, nem tekintették artikuláris helynek. A rozsnyóiak „özönlése” a gömöri és berzétéi istentiszteletekre ezért háboríthatta fel Gyöngyösit, a késői korok történésszének pedig óhatatlanul is az Ausztriában megfigyelt kryptoprotesztantizmus jelensége jut eszébe. A városok színleg katolizált polgársága saját körein belül igyekezett fenntartani a vallásgyakorlatot, és egy-egy, a város környékén rejtőzködő lelkészhez, tanítóhoz tömegesen jártak istentiszteletre. Ezért is hívta fel Gyöngyösi a figyelmet arra, hogy a rozsnyói jezsuita misszió fáradozása így hiábavaló, és alig-alig katolizál valaki a városból.

Jankovics József is kiemelte a kötetbe írt tanulmányában azt a két levelet, amelyet az idős költő II. Rákóczi Ferencnek és Telekesy István egri püspöknek írt. Ugyan Rákóczinak megírja, hogy a fejedelem rendelkezése ellenére a gömöri plébániákra nem helyezték vissza a katolikus plébánoso-

kat, és ráadásul egyes helyeken Rákóczi a *ius patronatus* alapján is eljárhatna, összességében a vallási türelmet javasolja az összefogás érdekében. A Telekesy püspöknek írt levél más hangvételi, és felülírja az előzőt. Gyöngyösi taktikus és praktikus – három évtized vallási torzsalkodását szolgálta végig főúri familiárisként és vármegyei hivatalnokként, van élettapasztalata, amiből meríthet. A püspöknek írt levele nem hagy kétséget, mint vélekedik az újabb felfordulásról: Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György és Thököly sorába illeszti az ifjú fejedelmet. Gyöngyösi sürgeti a főpásztort, hogy tegyen meg mindent a katolikus egyház védelmében. Telekesy valóban aggodalommal figyelte egyházmegyéje sorsát, a szabadságharc egyházpolitikai intézkedései őt is nehéz helyzetbe hozták. Az egri püspök is tisztában volt azzal, hogy a fejedelem rendelkezései, a protestánsok visszatérése nemcsak az ő, hanem elődei fáradozását is lerombolja.

A JANKOVICS JÓZSEF, NYERGES JUDIT és TUSOR PÉTER által közreadott forrásokat számos más szempontból is lehetne értékelni: az egyháztörténeti vonatkozásokon kívül a kormányzattörténet, gazdaságtörténet vagy akár a helytörténet iránt érdeklődők éppúgy haszonnal forgathatják. A forrásokból nemcsak Gyöngyösi István új arcéle rajzolódik ki, hanem Felső-Magyarország zűrzavaros, a vallási polgárháború nehézségeitől súlyos 17. század végi története is.

(ism.: *Mihalik Béla Vilmos*)

**A könyvkiadó egri Líceum. Történet és kiadványjegyzék I-II.
1755–1949. Szerkesztette és a bevezető tanulmányokat írta:
Mizera Tamás – Nagy Andor – Verók Attila.
Budapest – Eger, Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Egyetem,
2017. (Kulturális örökség) 493 + 458 old.**

A nagyvonalú kétkötetes munka az egri Püspöki Nyomda (1755–1804), majd a püspökség érsekséggé válásával új néven működő Érseki Líceumi Nyomda (1804–1949) kiadványait mutatja be majd ezer oldalon keresztül a teljesség igényével. A repertórium szerzői több év rendkívül alapos és elhivatott munkájával feltárták a nyomda közel kétszáz éves működése során kiadott több ezer kiadványát, melyhez az Egri Főegyházmegyei Könyvtár és az Egri Papnevelő Intézeti Könyvtár katalógusai mellett számos hazai és külföldi könyvtári katalógusban, adatbázisban, illetve korabeli kiadványban és újabb bibliográfiában folytattak kutatást.

A munka kezdő évszáma 1755, az első, bizonyíthatóan egri nyomdából származó kiadvány éve, míg a záróévszám logikusan 1949, az egyházi nyomda államosításának időpontja. A két kötet között a szerzők a határt – indokolt módon – 1853-nál húzták meg, mivel ekkor jelent meg a nyomdában az első gyorssajtó gép, amely alapvetően változtatta meg az addig manufaktúris jellegű egri nyomdászat arculatát, bevezetve a nagyipari minőségű és mennyiségű nyomtatást.

Az ízléses és igényes kivitelű könyv az egri Eszterházy Károly Egyetem Kulturális Örökség és Művelődéstörténet Tanszéke, valamint a Kossuth Kiadó Kulturális Örökség című közös könyvsorozatának részeként jelent meg. A kiadványok feltárásának és a repertórium összeállításának hatalmas munkáját, illetve az eredmények megfelelő tudományos keretbe helyezését az egyetem oktatói és doktoranduszai végezték el. A bevezető tanulmányokat is jegyző három szerző – Verók Attila, Mizera Tamás és Nagy Andor – mellett a munkában részt vett DINNYÉS PATRIK, FÜLEP ÁDÁM és HAMZÓK JUDIT is. Mindkét kötethez a könyvtártörténet egy-egy elismert szaktekintélye írt előszót: az elsőhöz MONOK ISTVÁN, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának és Információs Központjának főigazgatója, a másodikhoz pedig LÖFFLER ERZSÉBET, az Egri Főegyházmegyei Gyűjtemények nyugalmazott igazgatója.

A repertóriumhoz három bevezető tanulmány kapcsolódik. VERÓK ATTILA: *A Typographia Lycei Episcopalistól az Érseki Líceumi nyomdáig* című tanulmányában az egri egyházi nyomdászat történetét dolgozza fel a 18. század elejétől az 1949-es államosításig. Írásában a szerző a nyomda működését a korábbi tudományos eredményeket saját új levéltári kutatásával kiegészítve mutatja be, így adva átfogó képet az intézmény két évszázados fennállásáról. A tanulmány az egyház- és művelődéstörténeti változások mellett kitér az intézmény technikai modernizációjának kérdésére és a helyi kulturális életben elfoglalt helyére is, felvillantva a nyomda sokrétű és színes kiadói tevékenységét. Mindezt „megfűszerezi” néhány rendkívül érdekes, kuriózumszámba menő kiadvány bemutatásával, kedvet csinálva az olvasónak a több ezer tétel átböngészéséhez, amelyek között mindenki

találhat érdeklődésének megfelelő, elolvasásra érdemes munkát az orvostudománytól kezdve a költészetten át a lelkeségi irodalomig.

NAGY ANDOR a második bevezető tanulmányban a nyomda működését elsősorban a statisztikai adatok elemzésével mutatja be az egyes egri főpapok kormányzása alatt, illetve összegezve. Alapos és részletezően kidolgozott írásában a kiadványokat műfaji, nyelvi és mennyiségi szempontok szerint vizsgálja, amelyeket szemléletes grafikonokkal egészít ki. Sajnos, hogy ezek csak fekete-fehérben láthatóak, mert helyenként kissé nehezen különíthetőek el az egyes színek.

A harmadik tanulmány MIZERA TAMÁS tollából származik, amely az előző átfogó jellegű írásokhoz képest egy speciálisabb témával foglalkozik. A szerző munkájában a nyomdatermékek közül a neveléstörténeti vonatkozású műveket dolgozza fel: egyrészt a tankönyveket és hasonló jellegű munkákat, másrészt pedig a különböző tanárokhoz vagy tanárokról írt alkalmi írásokat és verseket. A szerző által bemutatott kiadványok főleg a neveléstörténet kutatói számára bírnak nagy jelentőséggel, de a hittankönyvek vonatkozásában érdekesek lehetnek az egyháztörténészek és a vallási néprajz kutatói számára is.

A repertórium összesen 3922 kiadvány bibliográfiai adatait tartalmazza. A tételek kronologikus rendben követik egymást, az egyes éveken belül pedig a szerzők neve vagy ennek hiányában a főcímek alapján betűrendbe sorolva. A néhány – szám szerint öt – évszám nélküli kiadvány a tételjegyzék végén elkülönítve kapott helyet.

Az egyes tételeknél a szerző nevét, a munka címét, terjedelmét, esetleg méretét, a kiadás évét és a nyomda éppen aktuálisan feltüntetett elnevezését – mint Verók Attila tanulmányából megtudhatjuk, ennek legalább 75 féle variánsa létezett a kiadványokban – olvashatjuk. Emellett a szerzők minden esetben feltüntették, hogy Petrik Géza bibliográfiáiban, illetve később a Magyar Könyvészetben hol található az adott kiadvány, illetve jelezték, ha ez nem lelhető fel benne. Ezek a második kötet végén egy külön mellékletben összesítve is szerepelnek. Rendkívül örömteli a repertórium használhatósága szempontjából, hogy minden egyes tételnél szerepel a kiadvány jelenlegi feltalálási helye is, amennyiben létezik ismert példány.

A repertórium majd négyezer tételének több mint felét nem tartalmazza a Magyar Nemzeti Bibliográfia. Ez rendkívüli mértékben emeli a munka tudományos jelentőségét, mert így sok olyan korabeli kiadvány is a kutatók látóterébe tud kerülni, amely eddig ismeretlennek számított, holott fontos forrásként szolgálhat. A második kötet végén a gyorsabb tájékozódást elősegítendő személynévmutató található. A munka egyetlen hiányossága, hogy nem tartalmaz tárgymutatót, mely igen megkönnyítené a repertóriumban való kutatást.

A nyomda kiadványai között az egyoldalú röpiratoktól kezdve a tankönyveken és az imakönyveken át a tudományos művekig rendkívül sokféle típussal találkozhatunk, s legalább ilyen színes a kiadványok tematikája is. Így a repertórium számos tudományterület kutatóinak érdeklődésére számot tarthat: nemcsak a művelődés-, könyv-, nyomda-, irodalom-, nevelés-, egyháztörténet és a vallási néprajz kutatói, hanem a természettudományok történetével foglalkozó szakemberek is haszonnal forgathatják, mivel sok érdekes tudománytörténeti adalék is található benne. Hasonlóképpen a helytörténészek számára is alapvető fontosságú a munka, hiszen

számos helyi nevezetes személyiség, illetve korabeli jeles esemény emlékezete megtalálható a gyűjteményben.

Jelen munka sokkal több, mint egyszerűen egy helyi nyomda kiadványainak bemutatása. Hiszen az egyik legjelentősebb egyházi nyomdáról van szó, mely Eger egész Északkelet-Magyarországra kiterjedő szellemi kisugárzását közvetítette a legtávolabbi faluba is. Ezáltal a nyomda kiadványainak ismeretében sokkal pontosabb képet kaphatunk nemcsak a püspöki, majd érseki székváros, Eger, hanem az egész régió szellemi és vallási életéről, mely az országos viszonyok jobb megismeréséhez is nagymértékben hozzájárul.

(ism.: *Tengely Adrienn*)

HATOS PÁL: Szabadkóművesből református püspök.

Ravasz László élete.

Budapest, Jaffa Kiadó, 2016. 328 old.

Immáron két évvel ezelőtt az ünnepi könyvhétre időzítve jelent meg az eddigi első és legátfogóbb Ravasz László monográfia. A kötet szerzője a téma avatott képviselője, aki nem hirtelen felindulásból vagy a hiányt meglátva fogott bele munkájába, hanem komoly évtizedes kutatás előzte meg azt. Jól kimutatható ez a szerző munkásságából. Hatos Pál már 2004-től évről évre szisztematikusan készítette tanulmányait a magyar reformátusság 20. századi történetéről és Ravasz László püspök tevékenységéről. A kötetben a több mint egy évtizede írt cikkek főbb motívumai dominálnak, azonban nem tanulmánykötet, hanem egy teljesen egységes, jól felépített monográfia lett a végeredmény. A *Szabadkóművesből református püspök* c. kötet tehát egy évtizedes kutatás összefoglalójaként értelmezhető és értékelendő. A korábbi tanulmányait a szerző kiegészítette, és az újabb kutatási eredményekkel bővítette munkáját. A bevezetőben Hatos Pál önmagát pozícionálta: „Jelen munka az első kísérlet [Ravasz László] életművének monografikus igényű összefoglalására, ráadásul szerzője nem teológus és nem protestáns.” (22. p.) Első kísérlet ez a 21. század elején arra, miként értelmezhető és értékelhető egy 20. századi magyar református egyházkormányzó életműve. Hogy kísérlet-e a szerző vállalkozása, vagy éppen paradigma, azt majd az olvasók döntenek el. Annyi azonban már most is megállapítható – a monográfia fogadtatásából, eddigi recenzióiból¹ és hivatkozásaiából –, hogy a legújabb kori magyar református egyháztörténeti irodalom egyik fontos művével van dolgunk. Az utóbbi években többen foglalkoztak a jelentős 19–20. századi egyházi tisztségviselő életútjával. Mindegyik munkát lelkipásztorok, illetve egyházi tudományos gyűjteményekben dolgozók alkották. Ezen munkákat készítőik céljukat elérték, azonban módszertani értelemben legtöbbször elmaradtak a 21. századi történeti irodalom kívánalmaitól. Valóban érződik a kötetben, hogy a szerző nem teológus, hanem történész, és Ravasz László személyét és élettörténetét is történeti kontextusba helyezve ismerhetjük meg. Ebből következően

¹ PAPP ISTVÁN: Polifonikus életrajz Ravasz Lászlóról. In: *Kommentár*, 2016. 3. sz. 116–122. p.; TURBUCZ DÁVID: Hatos Pál: Szabadkóművesből református püspök. Ravasz László élete. In: *Századok*, 2017. 3. sz. 698–701. p.

számos helyi nevezetes személyiség, illetve korabeli jeles esemény emlékezete megtalálható a gyűjteményben.

Jelen munka sokkal több, mint egyszerűen egy helyi nyomda kiadványainak bemutatása. Hiszen az egyik legjelentősebb egyházi nyomdáról van szó, mely Eger egész Északkelet-Magyarországra kiterjedő szellemi kisugárzását közvetítette a legtávolabbi faluba is. Ezáltal a nyomda kiadványainak ismeretében sokkal pontosabb képet kaphatunk nemcsak a püspöki, majd érseki székváros, Eger, hanem az egész régió szellemi és vallási életéről, mely az országos viszonyok jobb megismeréséhez is nagymértékben hozzájárul.

(ism.: *Tengely Adrienn*)

HATOS PÁL: Szabadkóművesből református püspök.

Ravasz László élete.

Budapest, Jaffa Kiadó, 2016. 328 old.

Immáron két évvel ezelőtt az ünnepi könyvhétre időzítve jelent meg az eddigi első és legátfogóbb Ravasz László monográfia. A kötet szerzője a téma avatott képviselője, aki nem hirtelen felindulásból vagy a hiányt meg látva fogott bele munkájába, hanem komoly évtizedes kutatás előzte meg azt. Jól kimutatható ez a szerző munkásságából. Hatos Pál már 2004-től évről évre szisztematikusan készítette tanulmányait a magyar reformátusság 20. századi történetéről és Ravasz László püspök tevékenységéről. A kötetben a több mint egy évtizede írt cikkek főbb motívumai dominálnak, azonban nem tanulmánykötet, hanem egy teljesen egységes, jól felépített monográfia lett a végeredmény. A *Szabadkóművesből református püspök* c. kötet tehát egy évtizedes kutatás összefoglalójaként értelmezhető és értékelendő. A korábbi tanulmányait a szerző kiegészítette, és az újabb kutatási eredményekkel bővítette munkáját. A bevezetőben Hatos Pál önmagát pozícionálta: „Jelen munka az első kísérlet [Ravasz László] életművének monografikus igényű összefoglalására, ráadásul szerzője nem teológus és nem protestáns.” (22. p.) Első kísérlet ez a 21. század elején arra, miként értelmezhető és értékelhető egy 20. századi magyar református egyházkormányzó életműve. Hogy kísérlet-e a szerző vállalkozása, vagy éppen paradigma, azt majd az olvasók döntenek el. Annyi azonban már most is megállapítható – a monográfia fogadtatásából, eddigi recenzióiból¹ és hivatkozásaiából –, hogy a legújabb kori magyar református egyháztörténeti irodalom egyik fontos művével van dolgunk. Az utóbbi években többen foglalkoztak a jelentős 19–20. századi egyházi tisztségviselő életútjával. Mindegyik munkát lelkipásztorok, illetve egyházi tudományos gyűjteményekben dolgozók alkották. Ezen munkákat készítőik céljukat elérték, azonban módszertani értelemben legtöbbször elmaradtak a 21. századi történeti irodalom kívánalmaitól. Valóban érződik a kötetben, hogy a szerző nem teológus, hanem történész, és Ravasz László személyét és élettörténetét is történeti kontextusba helyezve ismerhetjük meg. Ebből következően

¹ PAPP ISTVÁN: Polifonikus életrajz Ravasz Lászlóról. In: *Kommentár*, 2016. 3. sz. 116–122. p.; TURBUCZ DÁVID: Hatos Pál: Szabadkóművesből református püspök. Ravasz László élete. In: *Századok*, 2017. 3. sz. 698–701. p.

Ravasz László teológusi, lelkipásztori, teológiai értékelése és bemutatása leginkább az (egyház)politikum oldaláról valósulhatott meg. A bevezetőben olvasható gondolatokat azonban érdemes tovább erősíteni, és hangsúlyozni, hogy a szerző nem teológus, nem református, sőt a kötet sem valamelyik egyházi kötődésű műhelyben, hanem a Jaffa Kiadó gondozásában jelent meg. Itt kell az első és legnagyobb kérdést feltenni: Vajon a rendszerváltozást követő egyházi szakemberek miért nem fogtak még mindig bele egy igényes és átfogó biográfiai kutatásba? Vajon mi lehet az oka annak, hogy a „a láthatatlan református panteon egyik legfontosabb alakjáról” (11. p.) éppen világi és nem egyházi kiadó jelentet meg munkát? Olybá tűnhet ez, mintha a világi történeti kutatók és kiadók jobban megbecsülnék a magyar reformátusság egyháztörténetét, mint saját egyházuk.

Az „első” Ravasz monográfia nagy érdeme, hogy az életút egyes részeit hasonló alapossággal és terjedelemben adja az olvasó elé. A fejezetek és az alfejezetek terjedelmei arányosak. Egy-két részfejezet esetében érezhető némi felülreprezentáltság, elsősorban az első világháború és a püspökké választás három esztendejére vonatkozóan. Mindezeket leszámítva egy nagyon olvasmányos, az utóbbi évtizedek kutatási eredményeit összefoglaló és módszertani mintát is adó kötet lett a hosszú kutatómunka eredménye. A kötet csupán 328 lap, melyből 33 lapot tesz ki a felhasznált irodalom, valamint a jegyzetek. Ravasz László életútját három nagy szakaszra osztotta fel Hatos Pál, mely harmonizál a magyar köztörténet eseményeivel. Így az életút első szakaszát 1882 és 1921 között határozta meg, melyben Ravasz László családi háttérét, tanulmányait, külföldi útjait, tanári pályájának szakaszát és püspökké választásának körülményeit ismerhetjük meg. A kötet ezen szakasza a legbővebb, mintegy 157 lap. Az életút másik szakaszában Ravasz Lászlót, mint egyházkormányzót mutatja be Hatos Pál közel 90 lapon. A kötet szerzője a püspök szolgálatának bemutatásakor 1945-öt olyan jelentős cezúrának tekinti, hogy az 1945 és 1948 közötti események ismertetését már az életút utolsó harmadához igazította. Az 1945-től Ravasz László haláláig terjedő időszakot pedig 45 lapon ismertette. Az életút utolsó szakaszának feldolgozásában sokkal nagyobb tere nyílt az írónak a mikrotörténetre, mint az első két szakasznál. Míg a gyermek és fiatal felnőtt kor ismertetését egyértelműen a későbbi egyházkormányzói időszak vezérelte, addig az 1945 és 1975 közötti életút dilemmái és kihívásai teljesen új horizontot kínált az író számára. Ravasz László életútja ismertetésének ezen utolsó szakaszát lehet olyan általánosságokkal megfogalmazni, mely az 1945 és 1948 között berendezkedő új államhatalom működésének megismeréséhez még több adatot szolgáltat. Itt csúcsondik ki leginkább, hogy mit kezdett, kezdetett Ravasz László személyes és családi életével. Az olvasó számára e fejezetek kínálják leginkább Ravasz László jellemvonásainak megismerését.

Az egyház- és művelődéstörténeti monográfia célját a szerző a következőben határozta meg: „Annak bemutatását kíséreltem meg, hogy a 20. századi történelem kényszerei és lehetőségei hogyan formáltak egy rendkívüli személyiséget, és hogyan formálta ő maga azt a történelmi közösséget és emlékezetet, amelyet magyar protestantizmusnak nevezünk”. (22. p.) A püspök megítélésének kérdése lehet leginkább oka annak, hogy eddig nem készült monografikus igényű életrajz róla. A Ravasz László személye és egyházkormányzói tevékenysége körüli kánonok elemeit bemutatja a szer-

zó, azon finom értékeléssel, hogy a későbbiekben a résztémákat illetően további kutatások szükségesek. Legnagyobb dilemma, vajon Ravasz László személyes életútja, egyházkormányzói szerepvállalása majd nyugdíjazása tekinthető-e átlagos 20. századi magyar protestáns lelkipásztori életútnak, vagy sem. „Egy rendkívüli személyiség”, aki a „magyar protestáns panteon” alakja, az semmiképpen sem lehet átlagos. Ravasz László életútját éppen a köztörténet miatt úgy is lehet vizsgálni, mint a 20. századi magyar hívő értelmiség útkeresési mintáját. Az egész életrajzon érződik, hol erősebben, hol kevésbé, hogy Ravasz László, mint a történelem viharába került egyén és tisztségviselő kereste a helyes utat. Ebben az útkeresésében időnként el is botlott. Egyes történészek éppen botlásait erősítik fel és domborítják ki, míg mások érdemeit dagasztják még inkább. Hatos Pál egyik oldalra sem húz, megmarad a biográfiaírás szabályainál.

A rendszerváltozással egy időben, illetve azt követően jelentek meg a két világháború közötti magyar református egyházkormányzók önéletrajzai. A sor utolsó darabjaként adta ki a Kálvin Kiadó Ravasz László *Emlékezéseim* című önéletrajzi írását. Ezen források tagoltabbá és árnyaltabbá tették a két világháború közötti, majd az azt követő időszakok magyar református egyháztörténetét. A püspökök önéletrajzai közül Ravasz Lászlóé bizonyult a legjelentősebbnek, annak ellenére, hogy az Gyökössi Endre cenzori munkáját viseli magán. Ez a torzóként ismert önéletrajz jelentőségéből semmit sem von le, azonban értékét rontja. Hatos Pál Ravaszbiográfiájában az *Emlékezéseim*ről a következő problémát fogalmazza meg: „A dunamelléki, tiszáninneri és tiszántúli egyházkerületek könyvtári és levéltári munkatársainak szíves segítőkészsége szintén hasznos volt, de sajnos Ravasz lappangó önéletírásának kéziratát sem ők, sem a család révén nem sikerült megtalálnom.” (23. p.) E megállapítás éppen azért annyira súlyos, mivel Ravasz László személye, teológusi, egyházkormányzói és politikai szerepvállalása az utóbbi évtizedek egyik leghangsúlyosabb részévé vált a magyar református egyháztörténet-írásnak. Jelen állás szerint valószínűsíthető, hogy a püspök megkurtított önéletrajzának már nem lesz teljes kiadása, miközben arra igen nagy igény mutatkozik.

Azokra a kérdésekre, hogy ki is volt Ravasz László, milyen is volt valójában, nemcsak a Hatos Pál szemüvegén keresztül kaphatunk választ, hanem egy akkor már elterjedt, a polgári életmódhoz tartozó szokáson, a fotózáson keresztül is. A kötet első és utolsó fejezeteiben az ifjú és az agg Ravasz László képe fogja keretbe a szöveget. A monográfiában csupán néhány felvétel található Ravasz Lászlóról. Ezek azonban jól megválogatott, az életúthoz és a szolgálathoz illeszkedő pillanatfelvételek. Talán a jövőben egy másik kutatás keretében érdemes lenne a 20. század első fele lelkészcsaládjainak fotódokumentációját vizsgálat tárgyává tenni.

A szerző szellemességét, felkészültségét dicséri a kötet címválasztása. A *Szabadkőművesből református püspök* figyelemfelkeltő és diszkréten provokatív is egyben. Azonban ezen elv mentén több református püspökre is igaz lehet az állítás, így Antal Gáborra (1843–1914), Bartók Györgyre (1845–1907), Szimonidész Lajosra (1884–1965), Makkai Sándorra (1890–1951). Ezen lelkipásztorokkal és szolgatársakkal jó kapcsolatot ápoló Ravasz, részben kortársak is voltak. A magyar protestáns egyház történetét ismerők számára megtévesztő lehet a főcím, hiszen csak az alcímből derül ki a kötet valódi tartalma. A főcímválasztás egyértelműen utalás a Ravasz

László püspökké választása körüli vitára; mely a kötet egyik alfejezetére utal: „Ravaszról azt hallom, szabadkőműves, jó lesz vigyázni!” A címválasztás tehát sokkal inkább a ma emberének és érték- vagy előítéleteinek szól, semmint a választott témának.

A magyar protestáns egyháztörténet legújabb kori adósságai is jól észrevehetők a kötetben. Mint a szerző jelezte, nem teológus és nem református, így a következőkben olyan részleteket emelek ki, melyekre éppen az egyház szakavatott történészeinek kellene forrásbázison alapuló részletes kutatásokkal támogatnia a világi kutatókat. A hiányok leginkább egyes kifejezések és fogalmak meghatározása, jelentéstartalma esetében merülnek fel. Így fontos lenne meghatározni, mit is jelent a „legáció”, valamint kollégiumi „préces”. (36. p.) A legációnak mind a középiskolai, mind a felsőoktatási hallgatókra vonatkozó szabályozása teljesen eltérő lehetett egyházkerületenként, iskolánként és iskolatípusonként egyaránt, továbbá 1920 előtt és után. Mindettől sokkal fontosabb fogalmi tisztázást igényelnének a 40–44. lapokon említett fogalmak, például: „ún. belmisszió (németül Innerre Mission) vagy »ébredés« (angolul revival)”, „belmissziós ébredés”, „belmissziós és ébredési reformmozgalmak”, „belmissziós »ébredés«”, „belmisszió egyházi intézményesítéséhez”. Jól érzékelhető, hogy a kötet szerzője maga is imbolyog a fogalmak tengerén. Leggyakrabban a „belmissziós ébredés” kifejezést használta, ami utal a 20. századi magyar kegyességtörténet német és angol hatásainak helyi keveredésére, önálló, zárt fejlődésére. Miközben a német és az angol/amerikai kegyességi élet egyes hasonlóságait figyelembe véve is teljesen eltérő. A két fogalom két teljesen eltérő társadalmi és egyházi struktúrában jött létre, hatásuk is ennek megfelelően nem tekinthető azonosnak. A legutolsó kifejezés pedig éppen azt sugallja, hogy a belmissziót az egyház intézményesítette, tehát elfogadta. De akkor mi történt az ébredési mozgalomban résztvevőkkel, őket netán nem tudta a református egyház intézményesíteni, befogadni? Fontos és elengedhetetlen lenne a 20. századi magyar egyháztörténet megértéséhez a „belmisszió” és „ébredés” fogalmi tisztázása, korszakolása. Már csak azért is, mivel teljesen másképpen állt az egyház ezen kegyességi csoportokhoz az első világháború előtt, a két világháború között, majd a második világháborút követő években. Feltehetően a terjedelmi korlátok miatt arra már nem maradt a szerzőnek lehetősége, hogy ne csak Ravasz László ifjúkori éveinél jelezze az újabb kegyességi fordulatot, hanem a két világháború közötti intervallumban és az 1945-öt követő eseményekben is.

A kisméretű, fűzött és keménytyáblás kötet formai kiállítása és tipográfia követi a Jaffa Kiadó arculati elveit. Az olvasó számára néhány alkalommal a hosszabb idézeteket kurzív jelöléssel emelték ki. Ez azonban teljesen esetleges, talán a szerkesztés alkalmával érdekesebb lett volna minden legalább fél lapot meghaladó idézet esetében az egységes jelölési rendszert alkalmazni. A kiadó más köteteihez hasonlóan a hivatkozások végjegyzetek formájában kereshetők vissza.

Mivel szinte majdnem egyidőben jelentek meg Balogh Margit és Hatos Pál kötetei, azaz Mindszenty József hercegprímás és Ravasz László püspök életrajzai, így néhány gondolatot érdemes a két műről együttesen megfogalmazni. Szabó Csaba a hercegprímás életét és munkásságát bemutató kötetet a következő szellemes gondolattal vezette be: „Hölgyeim és Uraim, ma egy újszülöttet ünneplünk! 4 kiló 20 dekával itt van előttünk

Balogh Margit legújabb könyve: Mindszenty József hercegprímás, bíboros, prímás, esztergomi érsek életrajzi monográfiája.² Ehhez képest Hatos Pál kötete Ravasz Lászlóról csupán néhány deka. Laikusok és kutatók előtt egyaránt megfogalmazódik a kérdés, hogy valóban ekkora különbség lenne-e a két kortárs egyházkormányzó életútjának megírása között. Vajon Mindszenty személyéről ennyivel több anyaggal rendelkezik az utókor? Hová tűnhetett a reformátusok püspökének anyaga? Ezen kérdésekre egzakta módon válaszolni nem tudunk, az azonban megállapítható, hogy Hatos Pál kötete szerényebb terjedelmű, mint Balogh Margité, ugyanakkor a Ravasz-életműben érzékelhető főbb kulcspontokat jól elemzi és tárja fel. Mindezt úgy tette Hatos Pál, hogy a püspök és egyházkormányzó életét és munkásságát taglaló kiadványok és tanulmányok, valamint szakdolgozatok száma ma már teljesen számbavehetetlenek. Mégis a szerző olvasottsága és elemzőképessége segítette abban, hogy Ravasz László személyére, kortársaira, valamint a legfontosabb kérdésekre vonatkozó releváns irodalmakat foglalja össze. Mind Balogh Margit, mind Hatos Pál példaértékű munkát végzett, mellyel a magyar egyház-, művelődés- és köztörténetet gazdagították. Mindkét mű új kezdete lehet a magyar felekezeti biográfiáirásnak, melyet remélem be is töltenek.

(ism.: Molnár Sándor Károly)

PUSKÁS JULIANNA – KOVÁCS ÁBRAHÁM: Amerikai magyar református lelkészek életútja adattári rendszerben, 1891–2000. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017. (Amerika tegnap és ma) 293 old.

Ha azt mondjuk: Puskás Julianna, akkor: amerikai magyar kivándorlás. Ha azt mondjuk: amerikai magyar kivándorlás, akkor: Puskás Julianna. Aligha van tengeren innen és tengeren túl olyan, aki – ha csak kicsit is foglalkozott ezzel a témával – ne ismerné Puskás Julianna etalonnak számító munkásságát. Korábbi könyvei,³ számos írása megismerhetővé, sok szempontból érthetővé és átfoghatóvá teszi a 19. század végi, 20. század eleji magyar történelem sajtószerű eseményét, a kivándorlást. Aki az észak-amerikai magyar diaszpóra kérdésével kíván foglalkozni, annak megkerülhetetlen és kihagyhatatlan megismernie jelen könyvünk szerzőjének lézer pontosságú elemzéseit, különösen precíz kutatási eredményeit és időtálló megállapításait. Ezzel természetesen nem azt sugalljuk, hogy ebben a témakörben már nincs mit kutatni, nincs mire fókuszálni, nincs elvégzendő feladat. Engedjék meg nekem a teljesség igény nélkül, hogy néhány példán keresztül illusztráljam az elmúlt években megjelent könyvek említésével, milyen kimeríthetetlen forrás az amerikai magyar kivándorlás témaköre.

Puskás Julianna nyomdokain is haladva Várdy Béla összefoglaló munkája⁴ újabb szempontokkal gazdagította a téma irodalmát. Papp Z.

² SZABÓ CSABA: Balogh Margit újabb Mindszenty monográfiája. In: *Egyháztörténeti szemle*, 2016. 1. sz. 91. p.

³ PUSKÁS JULIANNA: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban. Bp., 1982.; Uő: „Valahol túl, Meseországban”. Az amerikai magyarok. Bp., 1987.

⁴ VÁRDY BÉLA: Magyarok az Újvilágban. Bp., 2000.

Balogh Margit legújabb könyve: Mindszenty József hercegprímás, bíboros, prímás, esztergomi érsek életrajzi monográfiája.² Ehhez képest Hatos Pál kötete Ravasz Lászlóról csupán néhány deka. Laikusok és kutatók előtt egyaránt megfogalmazódik a kérdés, hogy valóban ekkora különbség lenne-e a két kortárs egyházkormányzó életútjának megírása között. Vajon Mindszenty személyéről ennyivel több anyaggal rendelkezik az utókor? Hová tűnhetett a reformátusok püspökének anyaga? Ezen kérdésekre egzakta módon válaszolni nem tudunk, az azonban megállapítható, hogy Hatos Pál kötete szerényebb terjedelmű, mint Balogh Margité, ugyanakkor a Ravasz-életműben érzékelhető főbb kulcspontokat jól elemzi és tárja fel. Mindezt úgy tette Hatos Pál, hogy a püspök és egyházkormányzó életét és munkásságát taglaló kiadványok és tanulmányok, valamint szakdolgozatok száma ma már teljesen számbavehetetlenek. Mégis a szerző olvasottsága és elemzőképessége segítette abban, hogy Ravasz László személyére, kortársaira, valamint a legfontosabb kérdésekre vonatkozó releváns irodalmakat foglalja össze. Mind Balogh Margit, mind Hatos Pál példaértékű munkát végzett, mellyel a magyar egyház-, művelődés- és köztörténetet gazdagították. Mindkét mű új kezdete lehet a magyar felekezeti biográfiáirásnak, melyet remélem be is töltenek.

(ism.: Molnár Sándor Károly)

PUSKÁS JULIANNA – KOVÁCS ÁBRAHÁM: Amerikai magyar református lelkészek életútja adattári rendszerben, 1891–2000. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017. (Amerika tegnap és ma) 293 old.

Ha azt mondjuk: Puskás Julianna, akkor: amerikai magyar kivándorlás. Ha azt mondjuk: amerikai magyar kivándorlás, akkor: Puskás Julianna. Aligha van tengeren innen és tengeren túl olyan, aki – ha csak kicsit is foglalkozott ezzel a témával – ne ismerné Puskás Julianna etalonnak számító munkásságát. Korábbi könyvei,³ számos írása megismerhetővé, sok szempontból érthetővé és átfoghatóvá teszi a 19. század végi, 20. század eleji magyar történelem sajtószerű eseményét, a kivándorlást. Aki az észak-amerikai magyar diaszpóra kérdésével kíván foglalkozni, annak megkerülhetetlen és kihagyhatatlan megismernie jelen könyvünk szerzőjének lézer pontosságú elemzéseit, különösen precíz kutatási eredményeit és időtálló megállapításait. Ezzel természetesen nem azt sugalljuk, hogy ebben a témakörben már nincs mit kutatni, nincs mire fókuszálni, nincs elvégzendő feladat. Engedjék meg nekem a teljesség igény nélkül, hogy néhány példán keresztül illusztráljam az elmúlt években megjelent könyvek említésével, milyen kimeríthetetlen forrás az amerikai magyar kivándorlás témaköre.

Puskás Julianna nyomdokain is haladva Várdy Béla összefoglaló munkája⁴ újabb szempontokkal gazdagította a téma irodalmát. Papp Z.

² SZABÓ CSABA: Balogh Margit újabb Mindszenty monográfiája. In: *Egyháztörténeti szemle*, 2016. 1. sz. 91. p.

³ PUSKÁS JULIANNA: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban. Bp., 1982.; Uő: „Valahol túl, Meseországban”. Az amerikai magyarok. Bp., 1987.

⁴ VÁRDY BÉLA: Magyarok az Újvilágban. Bp., 2000.

Attila az oral history műfajában, más megközelítésben ismerteti meg velünk a magyar diaszpóra közelmúltját és jelenét.⁵ Oravecz Imre irodalmi formában dolgozza fel a kivándorlás hőskorát.⁶ Bába Szilvia könyv formában is megjelent doktori disszertációja ugyancsak speciális szempontok alapján keresi a válaszokat.⁷ A Debreceni Városi Televízió pedig 2009-ben mutatta be *Krisztus vándorai* című, 7 részes dokumentumfilm-sorozatát az amerikai magyar református gyülekezetek múltját, jelenét és jövőjét feldolgozva. Mindezek fényesen bizonyítják, hogy korántsem ismerünk mindent. Az észak-amerikai (továbbá különösen a kanadai) magyar diaszpóra történetének számos területe még feltáráásra vár, a kutatók számára felfedezendő.

Ilyen többek között a Puskás Julianna hagyatékának felhasználásával nemrégiben megjelent kötet is. Az észak-amerikai magyar református egyház története, valljuk meg őszintén, nem bővelkedik olyan tudományos igényű művekben, amelyeken keresztül megismerhető lenne a lassan 130 évre visszatekintő múlt. Komjáthy Aladár műve⁸ számos tekintetben az egyetlen olyan összefoglaló forrás, amely bemutatja a diaszpórában többféle szakadt magyar református egyház történetét. A korábban négy, majd a napjainkban három egyháztestben (Amerikai Magyar Református Egyház, Calvin Synod-United Church of Christ és a Presbyterian Church – USA) lévő gyülekezetek történetét a kezdetektől az 1980-as évekig követi a szerző. Az azóta eltelt időszak története és elemzése még várat magára.

Az Amerikai magyar református lelkészek életútja adattári rendszerben című könyv minden tekintetben rendhagyó és forrásmunka értékű. Ilyen jellegű mű kiadására korábban nem került sor, sem az Egyesült Államokban, sem pedig honi szerzők tollából. Hallatlanul izgalmas olvasmány, főleg azok számára, akik benne éltek (mint jelen sorok írója is), vagy benne élnek az amerikai magyar református közegben, gyülekezetekben. Hiszen az amerikai magyar református lelkészek nemzedékeinek rétegződése különös elegyét adja a kárpát-medencei magyar reformátusság életének, sorsának is. Számos lelkészi életrajzból kiderül, hogy az egyes falvakból nagyszámmal kivándoroltak magukkal vitték, vagy később kihívták lelkészüket. Az első lelkészemzedék számára főleg Sárospatak a lelki és a szellemi háttér, hiszen ott végezték tanulmányaikat. Később a Debreceni Kollégiumban végeztek is nekivágnak az Újhazának és kezdik szolgálataikat az újonnan alakult vagy már működő gyülekezetekben. Az I. világháború alatt, illetve az azt követő rövidebb időszakban megállt a lelkészek kivándorlása is. Ekkorra viszont felnőtt egy olyan generáció, amely már kétnyelvű lelkészként is képes a szolgálatok végzésére. A Lancaster Theological Seminary (Pennsylvania) 1922-ben indította el magyar nyelvű lelkészképzését a másod- illetve harmadgenerációs magyar fiatalok számára.⁹ Tóth Sándort, a clevelandi gyülekezet lelkészét hívták meg a tanszék professzorává, aki ezt a szolgálatot 1935-ig végezte. Az addig úgymond „lelkész-

⁵ PAPP Z. ATTILA: Beszédből Világ. Bp., 2008.

⁶ ORAVECZ IMRE: Kaliforniai fürj. Pécs, 2013.

⁷ BÁBA SZILVIA: Az Óperenciás tengeren túl. Bp., 2016.

⁸ KOMJÁTHY ALADÁR: Kitántorgott egyház. Bp., 1987.

⁹ RICHARDS, GEORGE W.: History of the Theological Seminary. Lancaster, 1959. 402–403. p.

importra” szorult amerikai magyar református egyházak maguk törekedtek az utánpótlás megteremtésére. Minden erőfeszítés ellenére azonban továbbra is a kárpát-medencei magyar református egyházak adták és adják a ma is szolgáló amerikai magyar lelkészek döntő többségét. Világosan és egyértelműen kitűnik ez az életrajzokból, az iskolai végzettségekből és a szolgálati helyek ismertetéséből.

A könyv erényei és jelentősége ellenére, ahogyan a társszerkesztő, KOVÁCS ÁBRAHÁM az előszóban meg is jegyzi, további feladatokra, kutatásokra van szükség ahhoz, hogy a benne foglalt életrajzok és azok adatai kiegészüljenek. Becslések szerint több mint 250 református lelkész szolgált hosszabb-rövidebb ideig az Egyesült Államokban. Feltétlenül szükséges folytatni azt az utat, amit PUSKÁS JULIANNA ezzel a könyvvel megindított. Ha azt akarjuk, hogy az amerikai magyar diaszpóra és benne a református egyházak, gyülekezetek története ne vesszen el, akkor meg kell tennünk a következő lépéseket az általa kijelölt úton. Van mit tenni, van mit és hol kutatni, hiszen a New Brunswick-i, a ligonieri és a sárospataki levéltárak még rengeteg feltáratlan kincset rejtnek.

Feladatunk és kötelességünk, hogy ezeket előkeressük, közkinccsé tegyük. Annak okáért is, mert a lelkész-életutakból jól kiviláglik, ők nem kalandra vágytak, nem tehetősödni indultak el Amerikába, hanem szolgálni. A gyülekezeti szolgálatokon kívül sokan tudományos fokozatokat szereztek jeles egyetemeken, teológiai szemináriumokon. Teológiai és szépirodalmi munkásságuk egyaránt jelzi, hogy kiválóan felkészült lelképásztorai voltak a közösségeknek. Különösen érdekesek a prédikációs kötetek (Nagy Lajos, Hamza András, Szigethy Béla, Havadtóty Sándor, Bertalan Imre, Bütösi János), amelyek az amerikai magyar lelkészek teológiai irányultságát, a két nemzethez, kultúrához való viszonyát, az anyanyelv őrzésének erőfeszítéseit tükrözik. Meggyőződésem, hogy a magyarságtudat és nyelv megmaradása nagyrészt nekik, és az általuk pásztorolt gyülekezetek megtartó erejének is volt köszönhető, és ezért él elevenen ma is a gyülekezetek közösségében.

Néhányan a nagy „öregek” közül még velünk vannak (Jalsó Sándor, Szűcs Zoltán, Forró Sándor), akik akár több mint fél évszázados emlékeket is hordoznak, átélői, alkotói, formálói voltak az amerikai magyar református életnek. Ők eleven források, élő lexikonok, egy elmúlt, de felbecsülhetetlen értékekkel bíró világ utolsó szemtanúi. Bizony érdekes és érdemes lenne megfontolni az ő – egyáltalán nem tipikus – életrajzaik leírását, megörökítését is. Ami a közölt életrajzokból talán nem, de a munkásságukból és életútjukból kiderül: számos olyan lelkész volt és van, akik kinti aktív szolgálatukat befejezve a Kárpát-medencében folytatták missziójukat, például Bütösi János, Szűcs Zoltán, Szilágyi István, Kálmán Szabolcs, Havadtóty Sándor, akik tudományos és karitatív munkájukat Amerikában szerzett tapasztalataikkal megerősítve mindannyiunk javára végezték és végzik.

Illesse köszönet a kötet szerkesztőit, kiadásának támogatóit, hogy az egyetemes magyar református egyház történetének egy eddig nem ismert területére vezetik el az olvasókat. Várakozással tekintünk a folytatásra, és reméljük, még részletesebben, szélesebb körűen lehetünk majd látói az amerikai magyar református lelkészek életének és szolgálatának.

(ism.: *Kocsis Attila*)

GIANONE ANDRÁS – KLESTENITZ TIBOR: Katolikus nagygyűlések Magyarországon.**Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont****Történettudományi Intézet, 2017.****(Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.) 457 old.**

A katolikus nagygyűlés mint intézmény és mint jelenség egyaránt a modern kori katolikus egyháztörténetben kiemelkedően fontos szerepet töltött be. Tipikusan a polgárosodás, a modernizáció következménye, a katolikus egyház egyik sajátos és komplex reakciója a megváltozott gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális viszonyokra. Nem véletlen, hogy a 19. század közepe, második fele érleli meg a gondolatot a laicizálódás térnyerésétől joggal féltő, a modernizáció kihívásaira választ kereső egyházban arra, hogy a nagygyűlés demonstratív „műfajával” próbáljon erőt és egységet teremteni a katolikusok között, továbbá ezt az egységet „kifelé” is sikerrel tudja felmutatni. A katolikus nagygyűlések kicsit olyanok voltak a 20. századi magyar egyháztörténetben, mint a közmondásban az „állatorvosi ló” esete: lényegében minden tanulmányozható a nagygyűléseken keresztül, ami az egyház aktuális társadalmi és politikai üzeneteit, missziójának sikerességét, az állam és az egyház, az állam és a társadalom közötti kapcsolatok állását jellemezte.

E sajátos műfajnak szentelt monografikus összefoglalást a szerzőpáros, akik külön-külön is számos tanulmányban foglalkoztak egy-egy nagygyűléssel, vagy azok valamely aspektusával, személyiségével. Munkájuk bevezetése a szokásos témafelvetés, historiográfiai áttekintés és témakijelölés mellett összefoglalja a monográfia szerkezetét, a kutatás során alkalmazott forráscsoportokat és módszereket is. „Jelen kötet arra vállalkozik, hogy a nagygyűlésekről elsősorban új alap kutatásokra támaszkodva adjon átfogó képet, rekonstruálja az eseménytörténetet, valamint elemezze a nagygyűlések legfőbb törekvéseit” – fogalmaznak (11. p.). A nagygyűlésekkel több egyháztörténész foglalkozott már különböző aspektusokból, készült néhány rövidebb átfogó áttekintés is, Klestenitz Tibor és Gianone András kötetét mégis joggal tekinthetjük hézagpótló jelentőségű, nehezen meghaladható alaposágú monográfiának a katolikus nagygyűlések vonatkozásában. A vállalkozás szervezettségét és tervezettségét mutatja a kötet imponáló alaposágú felépítése. Öt nagy, római számokkal jelölt részből, azokon belül fejezetekből és alfejezetekből áll, mindegyik kapcsán érdemes kiemelni az ötletes és jó címválasztásokat önmagukban, melyek felkeltik azon olvasók érdeklődését is, akik nem „regényként” akarják végigolvasni a tekintélyes monográfiát, hanem csak egy-egy kutatási területtel, korszakkal, problémakörrel foglalkoznak, például további egyháztörténeti kutatások során.

Az első két rész (I–II.) a nemzetközi és a hazai előzmények áttekintése. Jól mutatja be, hogy a nagygyűlés műfaja ugyan nem magyar „találmány” (eredete elsősorban a német katolikus gyűlésekben jelölhető meg), a kezdeményezés a hazai katolikus egyházban termékeny talajra hullott a 19. század második felében. Az először politikai széttagoltságban, majd az egységes Németország keretei között élő katolikus egyház helyzete két szempontból is hasonló volt a magyarországihoz. Egyrészt az azonos anyanyelvű közösségek felekezeti szempontból rendkívül tagoltak voltak, a

katolikusoknak gyakran kellett szembesülni a vallási egyenjogúságból fakadó közéleti problémákkal, olykor – a számbeli viszonyokból nem is feltétlenül következő – „kisebbségi” helyzet érzésével. Másrészt a polgári átalakulás, a modernizáció felgyorsuló folyamata mind a német, mind a magyar katolikusokat új kihívások elé állította, különösen a liberális egyházpolitikai törekvésekkel kapcsolatosan, különösen, ha utóbbiak az állami egyházpolitika, illetve törvényalkotás pozíciójába emelkedtek. A modernizáció – akarva-akaratlanul – elsősorban az egyház közéleti tevékenységének széles társadalmi alapra helyezésének stratégiájához vezetett. Maga a papság és a főpapság is rájött arra, hogy az egyház sorsának irányítása már nem lehet egy szűk klerikus elit kezében, abba meghatározó módon kell bevonni a világi hívek tömegeit. Az 1890-es évek „katolikus reneszánsza” (26. p.) Magyarországon egyértelműen az egyház liberális kihívásra adott reakcióiként manifesztálódott, és érlelte meg a németországi, illetve ausztriai nagygyűlések hazai adaptációjának gondolatát. A szerzők nagyon aprólékosan mutatják be, hogy a katolikus társadalmi-politikai szervezkedésnek két olyan – hagyományosnak nem nevezhető, nagyon is újszerű – intézmény került a középpontjába, amelyeket egyértelműen a modernizáció hozott létre, és a liberálisok eszköztárából vette át az egyház: az egyesületek formájában történő szerveződés, illetve a sajtó. Bár az 1880-as években egyre nagyobb igény mutatkozott a nagygyűlések iránt, a katolikus közéleti demonstráció megszervezésére csak az 1890-es években került sor, amikor a liberális állami egyházpolitikai törvények markánsan megmutatkoztak. 1894-ben Budapesten, illetve ekkoriban egyes vidéki helyszíneken került sor az első nagygyűlésekre, amelyek – mint a szerzők erre részletesen kitérnek – komolyan összefonódtak a katolikus arculatú politikai párt, a Néppárt létrejöttével.

A III. rész a dualizmus korában „intézményesült” nagygyűléseket ismerteti. Összefoglalja áttekintő jelleggel a nagygyűlések „alapszerkezetét”, a finanszírozás lehetőségét és korlátait, a fővárosban tapasztalható „szimbolikus térfoglalási” kísérleteket, valamint külön alfejezetben a politika és az egyház világának a nagygyűléseken keresztül megragadható kapcsolódási pontjait: előbbi számára a rendezvények a nyilvánosság előtti megjelenés sikeres formáját, utóbbi számára az egyháznak a közéletben való megjelenésének igényét demonstrálták. Tematikusan alfejezetekben mutatják be azokat a legfontosabb társadalompolitikai kérdéseket, amelyekben az egyház megfogalmazta, és a társadalomban megjeleníteni kívánta értékeit: agrár- és cselédkérdés, kivándorlás, női szerepek változása stb. – mind a dualizmus utolsó éveit alapvetően „tematizáló” problémák, amelyekben a nagygyűlések előadói meg- és újrafogalmazták a katolikus társadalmi tanítást. A III. résztől a nagy, korszakos egységeket mérleget készítő, összefoglaló fejezetekkel látták el. A dualizmus kapcsán például, többek között joggal állapították meg, hogy egy, a magyar közéletben hamar meghatározóvá vált jelenséget regisztrálhatunk a nagygyűlésekben, melyek „továbbá azért is hasznosnak bizonyulhattak, mert a maguk szerény eszközeivel hozzájárultak a korábbi korszakból származó merev társadalmi válaszfalak lassú lebontásához, a hazai egyház korszerűsödéséhez, a klérus és a hívek közötti kapcsolatot új alapokra helyezéséhez” (195. p.).

A IV. és V. rész a Horthy-korszakkal foglalkozik. 1920-tól, az első világháború, a köztársaság és a proletárdiktatúra viharai után egyből megszervezett első nagygyűléstől már tapasztalható volt a nagygyűlés intézményének „funkcióváltása”(213. p.). Míg a századforduló körüli években az egyház egy alapvetően liberális kormányzati és társadalompolitikával szemben folytatta küzdelmeit, a berendezkedő Horthy-kurzusban egy önmagát „keresztényként” definiáló, az egyház közéleti tevékenységét szövetségesként támogató politikai rendszer részeként kellett az utcán megjelenő tömegek támogatását felmutatni, azokat társadalmi-politikai programpontokkal útbaigazítani és szervezni. Ennek jegyében nemcsak a nagygyűléseket szervező Országos Katolikus Szövetség reformja került rendszeresen szóba (a szerzők pontosan bemutatják a nyilvános események mozgatórugóit, valamint feltárják a kulisszák mögötti előkészületeket, mechanizmusokat, személyi kérdéseket egyaránt), hanem folyamatos elemzések, viták kíséretében a nagygyűlések értelmét, hasznát, a továbblépési lehetőségekkel kapcsolatos vitákat is. Kétségtelen, hogy az 1920-as évek elejétől a szervezőknek egyensúlyozni kellett a tömegdemonstráció felszínességgel kísértő jellege, illetve a tartalmi megújulás folyamatos kényszere között. Megjegyezzük, a szerzők e folyamatokban nem pusztán narratív leírásokkal, a levéltári dokumentumok és a sajtócikkek legfontosabb adatainak szintézisével ismertetik a nagygyűléseket (például az ekkor szerveződő alföldi katolikus rendezvényeket stb.), hanem értékelő táblázatokat is készítettek, például a szónokok „visszatérő” jellegéről, társadalmi-foglalkozási összetételéről (214–215. p., később: 292–303. p. stb.). A nagygyűlések témaválasztásai tükrözték a mindenkori aktuálpolitikai folyamatokat, például 1921-ben többek között a királykérdés kieleződése miatt el is maradt a rendezvény, de a Horthy-korszak ideológiai folyamatai (revizionizmus, antiliberalizmus stb.) is mély nyomokat hagytak a rendezvényeken. Bár korábban is érintették, ekkor felerősödő elemnek számított a felekezeti kapcsolatok kérdése is, különösen a nagy protestáns egyházak vonatkozásában, de külön alfejezet foglalkozik a görögkatolikusokkal is.

Az 1930-as évek elején az Actio Catholica vette át a nagygyűlések szervezését és lebonyolítását. A hagyományos keretek megtartásával, ugyanakkor számos újítással folytatódtak az évről-évre megtartott rendezvények, amelyek a harmincas évek második felében és a háború időszakában újabb társadalompolitikai témákkal tematizálódtak (család, falu- és munkáskérdés, iskolai oktatás és nevelés, revízió stb.), illetve a totalitárius eszmékkel kapcsolatos egyházi magatartás nagy hatású kifejezője lett. Az 1938-as évet külön, „mélyfúrás”-szerű alfejezetben elemzik, a budapesti eucharisztikus világtalálkozó éve különösen alkalmas volt a korszak magyar egyházának bemutatására. Mint a monográfia különösen jól sikerült fejezeteire, érdemes felhívni a figyelmet a téma sajtótörténeti vonatkozásainak bemutatására. A katolikus nagygyűlések – mint ahogyan a szerzők arra jó érzékkel rámutatnak – modern értelemben vett médiaesemények voltak, létrejöttét és üzeneteit a megváltozott tömegkommunikációs viszonyok alapvetően befolyásolták. Különösen érdekes, hogy a katolikus egyház hogyan viszonyult a megváltozott társadalom megváltozott médiafogyasztási szokásaihoz (Gondoljunk a nyomtatott sajtó nagyságrendileg megváltozott szerepére, a

lapok tartalmának és külsejének átalakulására, például a fotótechnika révén, a rádióra, a mozgóképre, a modern plakátkampányokra stb.). Emellett különösen fontos, hogy a nagygyűlés mint médiaesemény hogyan jelent meg az egyházi, illetve a politikai sajtóban, utóbbi esetében a „baráti”, illetve tartózkodó orgánumok tekintetében stb. Nagyon jó példákkal világítanak rá, hogy az egyház élni akart és tudott a megváltozott tömegkommunikációs viszonyok kínálta lehetőségekkel, s bár folyamatosan figyelmeztetett a veszélyekre, és nem érezte soha eléggé jónak a külső sajtómegítélést – a nagygyűlés közvetlen és közvetett visszhangjai majdnem olyan fontossá váltak, mint maguk a rendezvények. Továbbá a sajtó a szervező egyháziak, illetve katolikus világiak számára is jó lehetőséget biztosított a tanulságok, továbblépéssel kapcsolatos stratégiák nyilvános megvitatásához.

A kötetnek számos erénye lenne még felsorolható. A pontos és szakszerű lábjegyzetelés, a széles körű forrásbázis (lényegében valamennyi hazai egyházi és fontosabb világi közgyűjtemény, vatikáni levéltár stb., és több tucatnyi sajtótermék), a teljesség igényével fellépő szakirodalmi apparátus, a kiválóan szerkesztett függelékek (nagygyűlések adattára) mellett külön említésre érdemesek a kötetet illusztráló fényképek, karikatúrák, grafikonok stb.

A magyar egyháztörténet-írás különösen jól sikerült, tartalmas monográfiája, azt hiszem, helye van minden, egyháztörténet iránt érdeklődő szaktörténész és laikus érdeklődő könyvespolcán!

(ism.: *Fazekas Csaba*)